कल्पस्थानम्

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

चिकित्सितस्थाने तु तत्र तत्र विहितवमनविरेचनयोः प्रयोगान् विस्तरेणाभिधातुं चिकित्साधिकृतयोगस्थानरूपकल्पस्थानमुच्यते। यद्यपि चिकित्सायां बस्तेरपि प्रतिपादितत्वाद्बस्त्यभिधायकं सिद्धिस्थानमपि चिकित्साङ्गतयाऽभिधातव्यं, तथाऽपि पञ्चकर्मणामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनविरेचनपूर्विकैव बस्तिकर्मप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरेचनाभिधायकं कल्पस्थानमेव बस्त्यभिधायकसिद्धिस्थानादग्रेऽभिधीयते। वमनविरेचनानां कल्पास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति कल्पस्थानम्। कल्पाभिधानेऽपि विरेचनस्यौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनपूर्विकैव प्रवृत्तिर्भवतीति वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्य वमनकल्पा एवाग्रेऽभिधातव्याः। वमनकल्पेष्वपि वमनद्रव्यश्रेष्ठत्वान्मदनफलस्यैवादौ कल्पोऽभिधीयते; श्रेष्ठत्वं च मदनफलस्य वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात् इत्यनेनात्रैव वक्ष्यति॥१-२॥

अथ खलु वमनविरेचनार्थं वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोगतमैः सहान्यैर्द्रव्यैर्विविधैः कल्पनार्थं भेदार्थं विभागार्थं चेत्यर्थः, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश!॥३॥

कल्पार्थं दर्शयन्नाह- अथ खल्वित्यादि। अथशब्दः प्राक्प्रस्तुते। खलुशब्दः प्रकाशने। वमनविरेचनार्थमिति वमननिमित्तं विरेचननिमित्तं च। वमनविरेचनद्रव्याणामिति

मदनफलादित्रिवृदादीनाम्। अन्यैरिति सुरासौवीरकाद्यैः कोविदारादिप्रकारैश्च। अन्यैरित्यस्य विशेषणं- सुखोपभोगतमैरिति। अत्र सुखायोपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, न तदात्वसुख उपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, तथाहि तदात्वेऽसुखोपभोगानां कोविदारादीनामग्रहणं स्यात्। कल्पनार्थमिति पदस्य क्रियया सम्बन्धमदर्शयित्वैव तद्व्याख्यानप्रत्ययनार्थं व्याकरोति भेदार्थं विभागार्थं चेत्यर्थ इति; तत्र भेदार्थमिति वमनविरेचनद्रव्यप्रयोगभेदार्थं, ते च प्रयोगभेदाः त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु (सू.अ.४) इत्यादिकाः; विभागार्थमिति अत्र फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण, इत्यादिवक्ष्यमाणद्रव्यविभागार्थम्। उपोद्घातं समाप्य प्रकृतमाह- तद्योगानामिति; वमनविरेचनद्रव्यप्रयोगाणम्। क्रियाया इतिकर्तव्यताया विधिः क्रियाविधिः, स्वरसादिरूपतया करणानीति यावत्; तस्य क्रियाविधेर्विशेषणं- सुखोपायस्येति; सुखार्थः सुखो वा उपायो यस्य स सुखोपायः, तस्य सम्यगुपकल्पनार्थमिति सम्यगुपदेशार्थम्॥३॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसञ्ज्ञकम्, अधोभागं विरेचनसञ्ज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरेचनाद्विरेचनसञ्ज्ञां लभते॥४॥

वमनविरेचनशब्दार्थं विभजते- तत्रेत्यादि। ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इति ऊर्ध्वभागम्। अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इति अधोभागम्। वमनविरेचनयोरपि कदाचिद्विरेचनसञ्ज्ञां षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तां दर्शयन्नाह- उभयमपीत्यादि। न चैवं सति वमनविरेचनवन्निरूहेऽपि विरेचनसञ्ज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया, यतः पङ्कजशब्दवदियं विरेचनसञ्ज्ञा वमनविरेचनयोरेव योगरूढ्या वर्तते॥४॥

तत्रोष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-व्यवायि-विकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसङ्घातमाग्नेयत्वाद् विष्यन्दयन्ति, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्दन्ति, स

विच्छिन्नः परिप्लवन् स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन्नणुप्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावादौषधस्योर्ध्वमुत्क्षिप्यते, सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुणत्वात्। इति लक्षणोद्देशः॥५॥

सम्प्रति द्वयोरपि वमनविरेचनद्रव्ययोः साधारणोष्णतीक्ष्णत्वादिगुणयोगकृतदोषविष्यन्दनादिसाधारणकार्यदर्शनपूर्वकमग्निवाय्वात्मकत्वादिविशिष्टधर्मयोगकृतं विशिष्टं च कार्यं वमनविरेचनरूपं दर्शयन्नाह- तत्रोष्णेत्यादि। उष्णमिति उष्णवीर्यम्। स्ववीर्येणेति स्वप्रभावेण। धमनीरनुसृत्येति सकलदेहगता धमनीरनुसृत्य; सकलदेहगतधमन्यनुसरणं च वीर्येण ज्ञेयं, न साक्षात्। आग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्तीति विलीनं कुर्वन्ति। विच्छिन्दन्ति छिन्नं कुर्वन्ति। परिप्लवन् इतस्ततो गच्छन्। असज्जन्निति न क्वचिदपि सङ्गं गच्छन्। अणुप्रवणभावादिति अणुत्वात् प्रवणभावाच्च; प्रवणत्वमिह कोष्ठगमनोन्मुखत्वम्, अणुत्वं च अणुमार्गसञ्चारित्वम्। उदानप्रणुन्न इति उदानवायुप्रेरितः। अग्निवाय्वात्मकत्वादिति अग्निवायूत्कर्षवत्त्वात्। ऊर्ध्वभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्वरूपप्रभावात्। एवं सलिलपृथिव्यात्मकत्वमपि व्याख्येयम्। उभयतश्चेति ऊर्ध्वमधश्च क्षिप्यत इत्यर्थः। उभयगुणत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात् सलिलपृथव्यात्मकत्वादूर्ध्वाधोभागप्रभावाच्चेत्यर्थः। इति लक्षणोद्देश इति अनन्तरग्रन्थेन वमनविरेचनद्रव्यस्वरूपाभिधानं कृतमित्यर्थः। अत्र च प्रकरणे सामान्येनैव वमनविरेचनद्रव्याणाम् आग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्ति इत्यनेनाग्नेयत्वं प्रतिपादितं; पुनश्च विशेषेण अग्निवाय्वात्मकत्वात् इति पदेन वमनद्रव्यस्याग्न्यात्मकत्वं प्रतिपाद्यते; तेन, सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणामाग्नेयत्वप्रतिपादनात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति; विरेचनद्रव्याणां तु सामान्योक्ताग्नेयत्वसम्बन्धाद् विशेषगुणकथनप्रस्तावे च सलिलपृथिव्यात्मकत्वाभिधानाद्वमनद्रव्यापेक्षयाऽपकृष्टमाग्नेयत्वं भवति। तथाहि **सुश्रुते**ऽपि वमनविरेचनयोरप्याग्नेयत्वमुक्तं- सरत्व-सौक्ष्म्य-तैक्ष्ण्यौष्ण्य-विकाशित्वैर्विरेचनम्। वमनं च हरेद्दोषान्

प्रकृत्या गतमन्यथा (सु.चि.अ.३३) इत्यनेन। यच्चात्रोच्यते-वमनं यद्यूर्ध्वभागहरत्वप्रभावादूर्ध्वयति, तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हेतुवर्णनं न युज्यते; यतः, यत् सोपपत्तिकं कार्यं न भवति तत प्रभावकृतमिति व्यपदिश्यते; उक्तं हि- प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते (सू.अ.२६) इति। तन्न, यतः प्रभावस्यैवेह वमनकार्ये वाय्वग्न्यात्मकगुणतया वाय्वग्न्यात्मकत्वं हेतुरुपद्द(दि)श्यते, न तु वाय्वग्न्यात्मकत्वं स्वतन्त्रो वमनहेतुः; तथाहि सति यदन्यदपि वाय्वग्न्यात्मकमूर्ध्वभागदोषहरत्वप्रभावरहितं, तदपि वमनकरं स्यात्; यथा- कटुकरसे द्रव्ये तत् स्यात्; तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतुवर्णनम्। एवं विरेचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तावनुसर्तव्यौ॥५॥

तत्र फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवेधनानां, श्यामा-त्रिवृच्चतुरङ्गुल-तिल्वक-महावृक्ष-सप्तला-शङ्खिनी-दन्ती-द्रवन्तीनां च, नानाविधदेशकालसम्भवास्वाद-रस-वीर्य-विपाक-प्रभावग्रहणाद् देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शानामुपयोगसुखार्थमसङ्ख्येयसंयोगानामपि च सतां द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः॥६॥

सम्प्रति कल्पस्थानवक्तव्यतया षड्विरेचनप्रयोगशतान्यनतिसङ्क्षेपविस्तरप्रयोगोपदर्शनपूर्वकं प्रतिजानीते- तत्र फलेत्यादिना षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्याम इत्यन्तेन। तत्र कृतवेधनान्तानां विच्छेदपाठेन वमनप्रयोगप्रयोज्यत्वं, श्यामादीनां विरेचनप्रयोगप्रयोज्यत्वं च दर्शयति। अत्रैव वमने विरेचने चैकैकेषां पुनर्वस्तूनां मदनफलादीनां श्यामादीनां च बहवः प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरेकैकमेव द्रव्यं वमनकारकं विरेचनकारकं वा; स्वल्पसङ्ख्याप्रयोगेण ग्रहणसुखता वमनविरेचनयोगस्य भवति, कार्यं च सिध्यतीत्याशङ्क्याह- नानाविधेत्यादि यावद्रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्चेति। अस्यार्थः- यस्मान्नानाविधदेशकालसम्भवाः, नानाविधास्वादाः, नानाविधवीर्याः, नानाविधविपाकाः, नानाविधप्रभावाश्च मदनफलादिका ओषध्यः, तथा तत्संस्कारकाः

कोविदारादिका ओषध्य उपलभ्यन्ते; पुरुषाश्च देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थाभिन्ना नानाविधा दृश्यन्ते; तेन नैकं द्रव्यं सर्वस्मिन् देहदोषादौ यौगिकं, सर्वत्र काले वा प्राप्यते सर्वत्र देशे वा; तस्माद्देहदोषादिना भेदवति पुरुषे बहून्येव द्रव्याणि बहुभिश्च प्रयोगैरुपकल्पितानि यथायोग्यतया यथाप्राप्ति च प्रयोक्तुं शक्यन्ते; अतो बहुनामेव मदनादिद्रव्याणां बहुप्रकारप्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः। ग्रहणात् उपलम्भात्। देहो नाना स्थूलकृशादिभेदेन, भक्तिः इच्छा, अवस्थाशब्देनेह रोगावस्थैव ग्राह्या, आदिशब्देनेह सत्त्वाहारयोर्ग्रहणम्। भूरिविरेचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोजनान्तरमप्याह- विचित्रेत्यादि। नानाविधगन्ध-वर्ण-रसतया प्रयोगे तत्कालमुत्तरकालं च सुखार्थमित्यर्थः। अथ किं प्रभेदान्मदनफलादीनां षड्प्रयोगशतानि भवन्ति, येनाधिकाः प्रयोगा नाभिधीयन्त इत्याशङ्क्याह- असङ्ख्येयेत्यादि। विकल्पमार्गोपदर्शनार्थमिति अधिकप्रयोगकल्पनासमर्थान् भिषजः प्रति एतत् षड्प्रयोगशतोपदर्शनं कर्तव्याधिकप्रयोगकल्पनामार्गोपदर्शकं, तेनापरेऽप्यत्र प्रयोगाः कल्पनीयाः; ग्रन्थे निःशेषप्रयोगानभिधानं प्रयोगाणामसङ्ख्येयत्वेनाशक्यत्वादेव। अनतिविस्तरेण षड्प्रयोगशताभिधानं मन्दबुद्धिसंव्यवहारार्थमिति भावः। उक्तं ह्यन्यत्र- एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानाय (सू.अ.४) इति॥६॥

तानि तु द्रव्याणि देश-काल-गुण-भाजन-सम्पद्वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति॥७॥

सम्प्रति वमनविरेचनद्रव्याणां देशादिसम्पत्त्या गुणोत्कर्षं दर्शयन्नाह- तानीत्यादि। देशादिभिश्चतुर्भिः सम्पच्छब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। भाजनं भेषजस्थापनस्थानम्। वीर्यस्य बलं वीर्याधिकत्वमेव॥७॥

त्रिविधः खलु देशः-जाङ्गलः, आनूपः, साधारणश्चेति। तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि च कदर-खदिरासनाश्वकर्ण-धव-तिनिश-शल्लकी-साल-सोमवल्क-बदरी-तिन्दुकाश्वत्थ-वटामलकी-

वनगहनः, अनेकशमी-ककुभ-शिंशपाप्रायः, स्थिरशुष्कपवनबलविधूय-मानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णिकोपगूढतनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः, लावतित्तिरिचकोरानुचरितभूमिभागः, वातपित्तबहुलः ,स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः, अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलः, वञ्जुलवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागः, क्षितिधरनिकुञ्जोपशोभितः, मन्दपवनानुवीजितक्षितिरुहगहनः, अनेकवनराजी-पुष्पितवनगहनभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढः, हंस-चक्रवाक-बलाका-नन्दीमुख-पुण्डरीक-कादम्ब-मद्गु-भृङ्गराज-शतपत्र-मत्तकोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः, पवनकफप्रायो ज्ञेयः; अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारबलवर्णसंहननो-पपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः॥८॥

देशादि सम्यग् व्याकुर्वन्नाह- तत्र त्रिविध इत्यादि। अत्र केचिज्जाङ्गलादिदेशलक्षणग्रन्थं न पठन्ति, तत्तु जनपदोद्ध्वंसनीये पठितमिति कृत्वेहानार्षं वदन्ति। यैस्तु जनपदोद्ध्वंसनीये जाङ्गलादिलक्षणं न पठ्यते, तैरत्र पठनीय एवायं ग्रन्थः॥८॥

तत्र देशे साधारणे जाङ्गले वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशान-चैत्य-देवयजनागार-सभा-श्वभ्राराम-वल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुर-मृत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके वा मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते॥९॥

यथाकालमिति यथाकालं शिशिरादिभिः सेविते देशे। श्मशानादिभिः प्रत्येकं विरहितशब्दः सम्बध्यते। देवयजनेनागारशब्दः सम्बध्यते। सभा जनमेलकस्थानम्। न फालेन कृष्ट इति अफालकृष्टे॥ ९॥

तत्र यानि कालजातान्युपागतसम्पूर्णप्रमाण-रसवीर्य-गन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तु-भिरनुपहतगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्श-प्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि; तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां, शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि, यथर्तु पुष्पफलमिति; मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः सम्पूज्य देवता अश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात्॥ १०॥

तत्र यानि कालजातानीत्यनेनैव कालसम्पदुच्यते; कालजातानीति स्वकालभूतानि। उपागतसम्पूर्णेत्यादिना प्रत्यग्राणीत्यन्तेन गुणसम्पदुच्यते। प्रत्यग्राणीति सम्पूर्णगुणतया निष्पन्नानि। तेषां शाखापलाशमित्यादिना कालसम्पदमुक्तां प्रपञ्चयति। शाखाग्रहणेनैव त्वगादीनामपि ग्रहणम्। शीर्णप्ररूढपर्णानामिति च्छेदः। ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वेति कथनेन यान्याग्नेयानि तेषां मूलानि ग्रीष्मे, यानि सौम्यानि तेषां मूलानि शिशिरे, ग्राह्याणीति व्यवस्थां सूचयति; उक्तं ह्यन्यत्र- सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीत, आग्नेयान्याग्नेयेषु (सु.सू.अ.३६) इति। भेषजग्रहणविधानमाह- मङ्गलेत्यादि॥ १०॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु प्रागुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु, अग्नि-सलिलोपस्वेद-धूम-रजो-मूषक-चतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत्॥ ११॥

भाजनसम्पदमाह- गृहीत्वेत्यादि। अनुरूपगुणवद्भाजनस्थानीति अनुरूपगुणवत्ता च भाजनस्य भेषजसमानगुणतयैव। स्ववच्छन्नानीति सम्यक्पिहितानि॥ ११॥

तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरा-सौवीरक-तुषोदक-मैरेय-मेदक-धान्याम्ल-फलाम्ल-दध्यम्लादिभिर्वाते, मृद्वीकामलक-मधु-मधुक-परूषक-फाणितक्षीरादिभिः पित्ते, श्लेष्मणि तु मधु-मूत्र-कषायादिभिर्भावितान्यालोडितानि च; इत्युद्देशः। तं विस्तरेण द्रव्य-देह-दोष-सात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः॥१२॥

सङ्क्षेपेण मदनफलादीनां वातादिभेदेन भावनालोडनद्रव्याण्याह- तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीतेत्यादि। धान्याम्लं काञ्जिकं, फलाम्लं दाडिमरसादि। श्लेष्मणीत्यादौ कषायशब्देन श्लेष्महरद्रव्यक्वाथोऽभिप्रेतः। उद्देश इति सङ्क्षेपाभिधानमित्यर्थः। द्रव्य-देह-दोष-सात्म्यादीनीत्यत्र आदिशब्देन प्रकृतिबलादीनां ग्रहणम्॥१२॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते, अनपायित्वात्। तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयान्मैत्रे मुहूर्ते। यानि पक्वान्यकाणान्यहरितानि पाण्डून्यक्रिमीण्यपूतीन्यजन्तुजग्धान्यह्रस्वानि; तानि प्रमृज्य, कुशपुटे बद्ध्वा, गोमयेनालिप्य, यवतु(ब ु)षमाषशालिकुलत्थमुद्गपलानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम्। अत ऊर्ध्वं मृदूभूतानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत्। सुशुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धरेत्। तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां नवं कलशं सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिक्येष्वासज्य सम्यक् स्थापयेत्॥१३॥

वमनद्रव्याणामित्यादिना मदनफलस्य प्राधान्योपदर्शनपूर्वकं प्रयोगविधिमाह। अनपायित्वादिति वमनद्रव्यान्तरापेक्षयाऽल्पव्यापत्तिकत्वात्। अन्तरे इति मध्ये, स च ग्रीष्मवसन्तयोरन्तर्वर्तिकतिपयदिनान्येव मध्यो ज्ञेयः। अश्वयुक् अश्विनी। मैत्रे मुहूर्ते इति शिवभुजगमित्रादीनां मध्ये मित्रदेवताके, एवं मैत्रे मुहूर्ते। पलानामिति राशीनाम्। मधुवदिष्टगन्धो येषां

तानि, यानि मध्विष्टगन्धानि भवन्ति तानि ग्राह्याणीति दर्शयति। फलपिप्पलीरिति मदनफलमध्यगतानि पिप्पलीसंस्थानानि बीजानि। तासामित्यादि पूरणवाचकशब्दयोगात् करणे षष्ठी। स्वनुगुप्तमिति कृतरक्षाविधानम्॥१३॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नं श्वश्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानूपौदकमांसरस-क्षीर-दधि-माष-तिल-शाकादिभिः समुत्क्लेशितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां पीतवन्तं, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण कोविदार-कर्बुदार-नीप-विदुल-बिम्बी-शणपुष्पी-सदापुष्पी-प्रत्यक्पुष्पी-कषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृद्य पूतं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत्-

ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते॥

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते॥

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं पाययेच्छ्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायार्तं विशेषेण पुनः पुनरापित्तागमनात्, तेन साधु वमति; हीनवेगं तु पिप्पल्यामलक-सर्षप-वचाकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्तदर्शनात्। इत्येष सर्वश्छर्दनयोगविधिः॥१४॥

द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नमित्यनेन अभ्यङ्गे क्रियमाणे स्नेहसहचरितस्वेदोपपादनं द्व्यहं त्र्यहं वा विधीयते, त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः (सि.अ.१) इत्यनेन पानप्रयुज्यमानस्नेहस्य सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा प्रकर्ष उच्यते इति न विरोधः। एतच्चाभ्यङ्गस्वेदसहितस्नेहस्वेदकरणं पानस्नेहान्तदिवसमारभ्य क्रियते, तेन स्नेहपानविश्रामदिनेन समं द्व्यहत्र्यहपूरणमभ्यङ्गस्नेहसहितस्वेदप्रयोगस्य भवति। स्नेहपानाच्च यद्विश्रामदिनम्, एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् (सू.अ.१३) इत्यनेनोक्तं, तथैवेहापि।

कफोत्क्लेशकारिभोजनमाह- श्वश्छर्दयितव्यमित्यादिना। श्व इति परस्मिन्नह्नि। व्युषितमिति रात्रिमतिक्रान्तम्। निरन्नमिति पदच्छेदः। अनतिस्निग्धमित्यादिना वमनदिन एव घृतमात्रायुक्तयवागूपानपूर्वकं वमनमनतिस्निग्धपुरुषविषयं ब्रूते। अन्ये तु पूर्वदिन एवानतिस्निग्धस्य घृतमात्रां पीतवत एव यवाग्वाः पानमाहुः, पेशलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनः। स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते॥ अथापरेद्युः पूर्वाह्णे साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकल्कचूर्णस्नेहानामन्यतमस्य (सु.चि.अ.३३) इत्यादि **सुश्रुतो**क्तेः। अन्तर्नखमुष्टिमिति अन्तरीकृतनखमुष्टिपरिमाणम्। यावद्वा साधु मन्येतेत्यनेन मात्राया बलदोषादिभेदेनास्थिरत्वमित्याह। यष्टीमधुकस्य कोविदारादिषु विच्छेदपाठ उत्तरप्रयोगेषु कोविदारादेर्यष्टीमधुविरहितस्य ग्रहणार्थः। कोविदारः स्वनामख्यातः, स शरदि पुष्पति; कर्बुदारस्तु काञ्चनारः, स वसन्ते पुष्पति; नीपः कदम्बः, विदुलः वेतसः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्कपुष्पिका, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः। रात्रिमुषितं विमृद्य पूतमिति श्रुतकषायात् कषायान्तरोपदर्शकं पक्षान्तरं; किंवा, कषायपान एव शीतकषायविधानमिहोच्यते। पूर्णं शरावमिति मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भवत्। पुनः पुनरिति यावत् पित्तागमनं न भवति तावत् पुनः पुनः कषायं पिबेदित्यर्थः। अन्यत्राप्युक्तं- पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं (सि.अ.१) इत्यादि। वमनायोगकारकहीनवेगप्रवृत्तिप्रतिकारार्थमाह- हीनवेगमित्यादि॥ १४॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात्। न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयोगयुक्तस्य, अविपक्वप्रत्यागमनाद्दोषनिर्हरणाच्च॥ १५॥

यद्यपि च घ्रेयादिवमनयोगेषु मधुसैन्धवयोगो न भवति, तथाऽपि सर्वेषु इति पदं बाहुल्यार्थम्। वमनार्थकषाये उष्णे मधुप्रक्षेपो विरोधित्वान्न युज्यते, उक्तं हि- मधूष्णमुष्णार्तमथवा (सू.अ.२७) इत्यादि, एवमाशङ्क्य समाधानमाह न चोष्णविरोधो मधुन इत्यादि। अविपक्वप्रत्यागमनादित्यनेन

पच्यमानं मधूष्णयुक्तं विरुध्येतेति दर्शयति। दोषनिर्हरणाच्चेति मधूष्णविरुद्धमपि वमनयोगे उष्णे इष्यते, तस्य दोषनिर्हरणादेव न विरोधो भवतीति दर्शयति। एवं बस्तिप्रयोगेऽपि मधुन उष्णाविरोधो वर्णनीयः। एतेन यष्टीमध्वादिनवद्रव्यकृतैर्नवभिः कषायैर्नवयोगाः॥१५॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः स्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्बिभीतकैरामलैर्वा तुल्यां वर्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेकग्रन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण॥१६॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागावित्यादौ फलपिप्पलीनां भागत्रयं कर्तव्यं; तत्र भागद्वयं षड्गुणेन कोविदारादिकषायेण क्षारपरिस्रावणविधिवदेकविंशतिवारान् परिस्रावणीयम्। कोविदारादीनां चाष्टानामष्टौ कषायाः पृथक् परिस्रावणे प्रयोक्तव्याः। येन च कषायेण फलपिप्पलीभागद्वयं परिस्राव्य हरितक्यादिपरिमाणा मात्रा तृतीयभागफलपिप्पलीकल्कस्य क्रियते तेनैव कषायेण मात्रायोगाः; एवमष्टौ हरीतक्यादिमात्रया निर्दिष्टाः फलपिप्पलीयोगा भवन्ति। मात्राविकल्पश्च दोषबलादिविकल्पकृतो ज्ञेयः। समानं पूर्वेणेति पूर्वयोगवदिह स्नेहस्वेदाभिमन्त्रणादिविधानं कर्तव्यमित्यर्थः। एवमन्यत्रापि पूर्ववच्छब्दार्थो ज्ञेयः॥१६॥

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च; तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दितमकप्रसेकेषु; तस्य वा पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्धे, इति समानं पूर्वेण॥१७॥

फलपिप्पल्या क्षीरपाकविधिना साधितं क्षीरं फलपिप्पलीक्षीरम्; अयमेको योगः। तेनेति फलपिप्पलीसाधितक्षीरेण। तज्जस्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः। उत्तरकमिति सरम्। सन्तानिका क्षीरोपरिस्थः स्त्यानो भागः॥१७॥

फलपिप्पलीश्वृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्यद्देहं च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण॥१८॥

फलादीनि फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवेधनानि षट्। एते क्षीरयोगचतुष्टयेन घृतयोगेन च समं पञ्च योगा अध्यायसङ्ग्रहे वक्तव्या॥१८॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि सञ्जातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रिव्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसरक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीतवन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्टपित्तकफमौषधद्वेषिणमिति समानं पूर्वेण॥१९॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेणेत्यादिना एकं घ्रेययोगमाह। पुष्परजःप्रकाशेनेति पुष्पधूलिसदृशेन। हरिद्राभिधानः कृशरो हरिद्राकृशरः॥१९॥

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिस्रुतं स्वरसं पक्त्वा फाणितीभूतमातन्तुलीभावाल्लेहयेत्; आतपशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतकादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण॥२०॥

भल्लातकविधिपरिस्रुतमिति रसायनोक्तभल्लातकस्नेहग्रहणविधानेन परिस्रुतः स्वरसो ग्राह्यः। फाणितयोगोऽयमेकः। आतपशुष्कं वेत्यादिना चूर्णयोगोऽप्येकः॥२०॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां षण्णामन्यतमकषायस्रुतानि वर्तिक्रियाः फलादिकषायोपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण॥२१॥

फलपिप्पलीचूर्णानीत्यादौ फलादिषड्कषायभेदेन कृतत्वात् षड् वर्तिप्रयोगा ज्ञेयाः। वर्तिक्रियायां चतुर्गुणेन क्वाथेन पाकाद्वर्त्याकारता कर्तव्या। अत्रापि च तथा लेहादौ च सामान्योक्तेन मधुप्रक्षेपो युक्तः; तं चैके मधुनः पाकविरोधान्नानुमन्यन्ते॥२१॥

फलपिप्पलीनामारग्वध-वृक्षक-स्वादुकण्टक-पाठा-पाटला-शार्ङ्गेष्टा-मूर्वा-सप्तपर्ण-नक्तमाल-पिचुमर्द-पटोल-सुषवी-गुडूची-सोमवल्क-द्वीपिकानां पिप्पली-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-चित्रक-शृङ्गवेराणां चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण॥२२॥

फलपिप्पलीनामारग्वधेत्यादिना आरग्वधादिविंशतिद्रव्यक्वाथभेदेन कृतत्वाद्विंशतिर्लेहा ज्ञेयाः। वृक्षकः कुटजः, स्वादुकण्टकः विकङ्कतः, शार्ङ्गेष्टा गुञ्जा, सुषवी कारवेल्लकं, द्वीपिका हिंस्रा, कण्टकारी इत्यन्ये।।२२॥

फलपिप्पलीष्वेला-हरेणुका-शतपुष्पा-कुस्तुम्बुरु-तगर-कुष्ठ-त्वक्-चोरक-मरुबकागुरु-गुग्गुल्वेलवालुक-श्रीवेष्टक-परिपेलव-मांसी-शैलेयक-स्थौणेयक-सरल-पारावतपद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन, मोदका वा मोदककल्पेन, यथादोषरोगभक्ति प्रयोज्या इति समानं पूर्वेण॥२३॥

फलपिप्पलीष्वित्यादिनोत्कारिका मोदकाश्च प्रत्येकं विंशतिः। चोरकः गन्धद्रव्यं स्वनामख्यातं, परिपेलवं कैवर्तमुस्तकं, स्थौणेयकः ग्रन्थिपर्णकं, पारावतपदी ज्योतिष्मती, अशोकरोहिणी अशोकसदृशपत्रा लता, कटुरोहिणी इत्यन्ये। केचिदत्र स्थौणेयकं परित्यज्यापाकीपाद्या विंशतिं पूरयन्ति, अपाकीपादी स्वनामख्याता। उत्कारिकाकल्पेनेति सूदशास्त्रोक्तोत्कारिकाविधानेन॥२३॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिलशालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेन वा शष्कुल्यः, पूपकल्पेन वा पूपाः इति समानं पूर्वेण॥२४॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुख-सुरस-कुठेरक-काण्डीर-कालमालक-पर्णासक-क्षवक-फणिज्झक-गृञ्जन-कासमर्द-भृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिका-कालङ्कतक-दण्डैरकाणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत्॥२५॥

फलपिप्पलीस्वरसेनेत्यादिना शष्कुल्यपूपयोः पृथगेको योगः। एतेनैव च कल्पेनेत्यादिना सुमुखादिपञ्चदशद्रव्यकषायेण पृथक् शष्कुल्यपूपयोः करणात् पञ्चदश योगा भवन्ति। एवं मिलित्वा शष्कुलीपूपयोः पृथक् षोडशयोगा भवन्ति। पोटा इक्षुगन्धा; दण्डैरका गुन्द्राख्यगुल्मः, नलो वा॥ २४-२५॥

तथा बदरषाडव-राग-लेह-मोदकोत्कारिका-तर्पण-पानक-मांसरस-यूष-मद्यानां मदनफलान्यन्यतमेनोपसृज्य यथादोषरोगभक्ति दद्यात्; तैः साधु वमतीति॥२६॥

तथा बदरषाडवेत्यादिना दश योगाः। बदरकृतः षाडवो बदरषाडवः॥२६॥

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम्।

श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना॥२७॥

मदनस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह- मदनः करहाटश्चेत्यादि। तस्य कल्पनेति य एवंभूतैः पर्यायैर्व्याख्यातस्तस्येयं कल्पना। अस्य च पर्यायाभिधानं भूरिप्रयोगेषु विहितत्वेनाभ्यर्हितत्वाज्ज्ञेयम्। एवमन्यत्रापि पर्यायाभिधाने प्रयोजनं वर्णनीयम्॥२७॥

तत्र श्लोकाः-

नव योगाः कषायेषु, मात्रास्वष्टौ, पयोघृते।

पञ्च, फाणितचूर्णे द्वौ घ्रेये, वर्तिक्रियासु षट्॥२८॥

विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च।

शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश॥२९॥

दशान्ये षाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम्।

योगानां विधिवद्दिष्टं फलकल्पे महर्षिणा॥३०॥

मदनफलयोगानां नवादिसङ्ख्योत्कर्षनिरासार्थं सुखस्मरणार्थं च तान् सङ्ग्रहेणाह- नव योगा इत्यादि। अस्य चार्थो यथास्थानं व्याहृतः॥२८-३०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

मदनकल्पानन्तरमनपायित्वेनेक्ष्वाक्वादिद्रव्येभ्यः प्राधान्याज्जीमूतकस्य जीमूतकल्पोऽभिधीयते। एवं यथायथैषामनपायित्वप्रकर्षः, तथा तथा पूर्वनिवेशनं ज्ञेयम्। तेनापरवमनकल्पानामप्यध्यायसम्बन्धोऽत्रैवोक्तो ज्ञेयः। मदनफलस्य स्नेहस्वेदादिपूर्वकत्ववदिहापि क्रमोऽतिदेशादुन्नेतव्यः॥१-२॥

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं शृणु।
गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताडकः॥३॥

फलपुष्पाश्रयमिति वचनेन जीमूतस्य पत्रनालादिषु वमनप्रयोगं निषेधयति। गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम्। जीमूतः पीतघोषकः॥३॥

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम्।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काद्येष्वामयेषु च॥४॥

त्रिदोषघ्नमिति यथास्वं वातहरादिद्रव्ययुक्तं, तथा वातादिहरद्रव्यकल्पितं च सत् त्रिदोषघ्नं भवति। हिक्काद्येष्विति आद्यशब्देन कासादीनामुरोगतदोषजन्यानां ग्रहणम्॥४॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि।

पयः पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता॥५॥

लोमशे क्षीरसन्तानं, दध्युत्तरमलोमशे।

शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके॥६॥

जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ।

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत्॥७॥

यथोक्तयुक्तगुणयुक्तानामिति कालजत्व-सम्पूर्णरसत्वादिगुणयुक्तानि मदनफलोक्तगुणद्वारा-ऽनुसर्तव्यानि। देशजानामिति मदनकल्पोक्तप्रशस्तभूमिजातानाम्। यथाविधीति मदनकल्पोक्तविधानगृहीतानाम्। पयः पुष्पे इत्येको योगः। निर्वृत्ते इत्यादिको द्वितीयो योगः। निर्वृत्ते इति उत्पन्नमात्रे फले, तत्र फलैः क्षीरं साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया साधनीया। रोमशे इत्यादि तृतीयः। रोमशे इति उपगतरोम्णि फले, अत्रापि रोमशफलसाधितक्षीरात् सन्तानिका ज्ञेया। दध्युत्तरमित्यादिकश्चतुर्थो योगः, अत्राप्युपगतरोमावस्थफलसाधितक्षीरसम्भूतदधिसरो ज्ञेयः। शृते पयसीत्यादिकः पञ्चमः। दध्यम्लमिति अम्लावस्थं दधि जातम्। हरितपाण्डुके इति हरितपाण्ड्वस्थाप्राप्ते जीमूतकफले। जीर्णानामित्यादिकः षष्ठः क्षीरयोगः। एते च योगाः क्षीरसम्बन्धेन अविधीयमानक्षीराकारा अपि क्षीरप्रयोगत्वेनैव सङ्ग्रहे षट् क्षीरे इत्यनेन सङ्ग्रहीतव्याः॥५-७॥

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रस्रुतं पिबेत्।

कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्ष्मणि॥८॥

द्वे चापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा।

कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा॥९॥

कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत्।

अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिबेत्॥१०॥

एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः।

आसुत्येत्यादिना मदिरायोग एक उच्यते। आसुत्येति निशापर्युषितं कृत्वा। अत्र योगे पक्वजीमूतकफलमेवाधिकृतं; तथा, उत्तरयोगेष्वपि पक्वमेव फलमधिकृतं ज्ञेयं, फलं पर्यागतं ग्राह्यं इत्यौत्सर्गिकवचनात्। द्वे चेत्यादिना द्वादशकषायभेदाद् द्वादशयोगा उच्यन्ते। तेनैव विधिनेति मदनकल्पोक्तेन साधनविधिना। अथवेत्यादौ आरग्वधादिसप्तद्रव्यकषायभेदात् सप्तयोगा भवन्ति। आरग्वधादयः आरग्वध-वृक्षक-स्वादुकण्टक-पाठा-पाटलि-शार्ङ्गेष्टा-मूर्वाः (क.अ.१) पूर्वाध्यायोक्ताः॥ ८-१०॥-

मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ॥११॥

मात्राः स्युरित्यादिनाऽष्टौ मात्रायोगानाह। फलवदिति मदनफले यथा अष्टौ मात्रायोगा उक्तास्तथेहापि कर्तव्याः, विशेषतस्तु एताः कोलमात्राः कर्तव्याः, न तु फलवद्धरीतक्यादिप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः॥ ११॥

जीवकर्षभकेक्ष्वूणां शतावर्या रसेन वा।

पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा॥१२॥

जीवकेत्यादिना चतुरो योगाः पानसाधनकषायभेदात्॥१२॥

तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्धृतम्।

फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम्॥१३॥

तथेत्यादिना घृतयोगमेकमाह॥१३॥

तत्र श्लोकौ-

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे।

सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु॥१४॥

जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम्।

कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः॥१५॥

षट् क्षीरे इत्यादिना सङ्ग्रहार्थो व्याकृत एव यथास्थानम्॥१४-१५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने जीमूतककल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते।

उक्ताध्यायसम्बन्धादिक्ष्वाकुकल्पोऽभिधीयते। येषां प्रशस्यते इक्ष्वाकुकल्पस्तान् वक्ष्यामीति योज्यम्॥ १-२॥-

लम्बाऽथ कटुकालाबूस्तुम्बी पिण्डफला तथा॥३॥

इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना।

लम्बेत्यादि पर्यायकथनम्॥३॥-

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्षिते॥४॥

प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते।

तदिष्यते इति इक्ष्वाकुकल्पनमिष्यते॥४॥-

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसम्मितम्॥५॥

क्षीरप्रस्थे श्रृतं दद्यात् पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे।

पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा॥६॥

योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः।

फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम्॥७॥

उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे च पीनसे।

जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि॥८॥

जातं स्यात् सकफे कासे श्वासे वम्यां च तत् पिबेत्।

अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च॥९॥

विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्दितः॥१०॥

तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत्।

अपुष्पस्येत्यादिना एकः क्षीरयोगः। अपुष्पस्येति अनुत्पन्नपुष्पस्य। मुष्टिं प्रादेशसम्मितमिति प्रदेशिन्या मूलपर्यन्तकृतमुष्टिपरिमाणम्; एवं च नात्र मुष्टिशब्दः पलवचनः। क्षीरप्रस्थे शृतमिति वचनात् क्षीरप्रस्थे यथोक्तमानमिक्ष्वाकुमावाप्य चतुर्गुणं पानीयं दत्त्वा क्षीरं साधनीयम्। पुष्पादिष्वित्यादिना चतुरः क्षीरयोगानाह। जीमूतके यथा पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता। रोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमरोमशे (क.अ.२) इत्यनेनोक्तं, तथेहापि योगचतुष्टयं करणीयम्। हरितेत्यादिना सुरायोगमाह। हरितपाण्डूनामिक्ष्वाकुफलानां सुरामण्डे जीमूतकवद्योगः कर्तव्यः; जीमूतकविधानातिदेशेन आसुत्य च सुरामण्डे मुदित्वा प्रस्रुतं पिबेत् (क.अ.२) इति ग्रन्थोक्तविधानमिहापि भवति। फलस्वरसेत्यादिना षष्ठः क्षीरयोगोऽभिधीयते। त्रिगुणक्षीरसाधितमिति त्रिगुणेन क्षीरेण साधितं; तच्च चतुर्गुणेन तोयेन साधनीयम्। फलशब्देनात्रेक्ष्वाकुफलमुच्यते। जीर्णे इत्यादिना सप्तमः क्षीरयोगः। मध्योद्धृते इति उद्धृतमध्ये। अजाक्षीरेणेत्यादिनाऽष्टमः क्षीरयोगः। तेन तक्रमित्यादिना तक्रयोगः। तेनेति तुम्बीफलमध्येन॥५-१०॥-

तुम्ब्या फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम्॥११॥

छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः।

तुम्ब्या इत्यादिना घ्रेययोगमाह। गन्धसम्पत्सुखोचित इति गन्धसम्पत् सुगन्धवत्त्वं, तया गन्धसम्पदा सुखमुचितमभ्यस्तं येन सः; अवचूर्णितेक्ष्वाकुफलरसपुष्पं माल्यमाघ्रायैव वमत्यनभ्यस्तदुर्गन्ध इति भावः॥ ११॥-

भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च॥ १२॥
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्घृतम्।

भक्षयेदित्यादिना वमनयोगमेकमाह। फलमध्यम् इक्ष्वाकुफलमध्यम्। इक्ष्वाकुफलकल्कसाधितं तैलमिक्ष्वाकुफलतैलम्; अयमेक एव तैलयोगः।पूर्ववदिति जीमूतकवत्, ते न तथा जीमूतक-क्षीरात् (क.अ.२) इत्यादिनोक्तविधानेन जीमूतकस्थाने इक्ष्वाकुफलं दत्त्वेह घृतं साधनीयम्॥ १२॥-

पञ्चाशद्दशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम्॥ १३॥
पिबेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वाशतं पृथक्।

पञ्चाशदित्यादिना षड् वर्धमानकयोगानाह। पञ्चाशदारभ्य दशकेन वृद्धैरिक्ष्वाकुबीजैः शतं पूरणीयम्। तेन षड्योगा भवन्ति। तानि च यथासङ्ख्यं मदनफलादीनां षण्णामन्यतमकषायेष्वासुत्य विमृदितानि पातव्यानि। अन्ये तु दशबीजादारभ्य पञ्चाशद्बीजपर्यन्तं दोषाद्यपेक्षया पातव्यं; तत्र मदनादिकषायभेदादेव योगभेद इत्याहुः॥ १३॥-

यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत्॥ १४॥

यष्ट्याह्वेत्यादिना नवकषाययोगानाह। तत्र यष्ट्याह्वमेकं, कोविदारादयो मदनकल्पोक्ता अष्टौ॥ १४॥

कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः।१५।

कषायैरित्यादिना मदनफलसदृशविधा अष्टौ मात्रालक्षिताः प्रयोगा उच्यन्ते॥-

बिल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत्॥१५॥
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु।
सघृतो बीजभागश्च पिष्टानर्धांशिकांस्तथा॥१६॥
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान्।
तं लेहं साधयेद्दर्व्या घट्टयन्मृदुनाऽग्निना॥१७॥
यावत् स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं तु न शीर्यते।
तं लिहन्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिबेदनु॥१८॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते।

बिल्वेत्यादिना एको लेहः, तथा कल्प इत्यादिना चत्वारो लेहा अन्ते द्रष्टव्याः, एवं पञ्च लेहाः। अञ्जलिः पलचतुष्टयम्। अत्र च ततश्च कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् इति वचनाद्बिल्वमूलकषायस्याष्टावञ्जलयो देयाः, ततश्चतुर्भागावशेषेण कुडवद्वयम्। फाणितम् अर्धशृत इक्षुरसः। चतुर्थः फाणितस्य च इत्यस्य स्थाने त्रयस्त्रिकटुकस्य च इति केचित् पठन्ति। सघृत इति घृतस्यैको भागः। अर्धांशिकानिति एकभागार्धमानान् प्रत्येकं महाजालिन्यादीन्। महाजालिनी पीतकोषातकी, कृतवेधनः घोषकभेदः ज्योत्स्निका इति ख्यातः। यावत् स्यात्तन्तुमदित्यादिना लेहपाकलक्षणमाह; एतच्च लक्षणं लेहान्तरेष्वपि पाचनीयेषु ज्ञेयम्। न शीर्यते न विस्तीर्यते। प्रमथ्यां च पिबेदन्विति अतीसारचिकित्सिते पिप्पली नागरं धान्यं (चि.अ.१९) इत्यादिनोक्तप्रमथ्यानां मध्येऽन्यतमप्रमथ्याकृतं कषायं पिबेदित्यर्थः। प्रमथ्यां च इत्यस्य स्थाने केचित् मन्थं चापि इति

पठन्ति। अग्निमन्थादाविति प्रत्येकमग्निमन्थ-स्योनाक-पाटला-गम्भारीमूलचतुष्कं पञ्चमूलकथन-प्रस्तावे रसायने कथितम्॥१५-१८॥-

शक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः॥१९॥

कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके।

शक्तुभिरित्यादिनैको मन्थयोगः॥१९॥-

गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत्।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते॥२०॥

गुल्मे ज्वर इत्यादिना रसैकयोगमाह। कल्कम् इक्ष्वाकुबीजकल्कम्।।२०॥

तत्र श्लोकाः-

पयस्यष्टौ सुरामण्ड-मस्तु-तक्रेषु च त्रयः।

घ्रेयं सपललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट्॥२१॥

घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु।

अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा॥२२॥

योगा इक्ष्वाकुकल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च।

उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया॥२३॥

पयस्यष्टावित्यादिसङ्ग्रहार्थो व्याकृत एव। अत्र फलेष्विति मदनफलादिषु। घृतं यद्यपि वर्धमानपूर्वपठितं, तथाऽपि छन्दोनुरोधादिह पश्चात् पठितम्॥२१-२३॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

उक्तसम्बन्धाद्धामार्गवकल्पोऽभिधीयते॥१-२॥

कर्कोटकी कोठफला महाजालिनिरेव च।

धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा॥३॥

तत्र कर्कोटकीत्यादिना पर्यायकथनम्। धामार्गवः पीतघोषकः॥३॥

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते।

कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च॥४॥

रोगेष्वेषु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये।

स्थिराश्च गुरवश्च ये इत्यत्र गदाः इति शेषः॥४॥-

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत्॥५॥

विधिनेति भेषजग्रहणोक्तेन विधिना॥५॥

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृत्वा च गुलिकाः पृथक्।

कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च॥६॥

प्रवालेत्यादिना नवयोगानाह। प्रवालस्य स्वरसः प्रवालस्वरसः। अत्र कोविदारादिकषायैर्गुडिकाकरणं पानं च ज्ञेयम्॥ ६॥

पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा।
पूर्ववत्..।७।

पुष्पादिष्वित्यादिना जीमूतककल्पविधानेन निर्दिष्टाश्चत्वारः क्षीरप्रयोगाः, पञ्चमश्च सुरायोगोऽतिदिश्यते; ते च पयः पुष्पेऽस्य (क.अ.२) इत्यादिनोक्ता ज्ञेयाः। पूर्ववदिति पूर्वेण सम्बध्यते॥ -

...........जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते॥ ७॥
मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम्।
सगुडं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा॥ ८॥
दद्याद्गुल्मोदरार्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः।

जीर्णशुष्काणामित्यादिना नवकषाययोगानाह, तथा जात्याः इत्यादिना एकादश कषाययोगान् वक्ष्यति; एवं विंशतिः कषाययोगाः सङ्ग्रहे वक्ष्यमाणाः पूर्यन्ते। बीजकण्ठोद्धृतं फलमिति यत्र बीजानि बद्धानि सन्ति स बीजकण्ठ उद्धृतो यस्मिन् तद्बीजकण्ठोद्धृतं फलम्। अत्र च पूर्वनिपातानियम आहिताग्न्यादिपूर्वनिपातवद्बोध्यः। एवंभूतं च फलं कषायेण सगुडेन पूरितं रात्रिव्युषितं कर्तव्यम्। उक्तं हि **जतूकर्णे** - धामार्गवकल्पे- धामार्गवफलेषूद्धृतबीजमध्येषु सगुडोषिताः कोविदारादिकषाया नव इति। गुल्मिनां चावस्थायां वमनं हितमेव, तेनेह गुल्मविषयतया वमनोपदर्शनं न विरोधि॥ ७-८॥ -

दद्यादन्नेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये॥९॥

दद्यादित्यादिना एकोऽन्नयोग उच्यते। अन्ने च धामार्गवस्य संयोगेनैको योगः॥९॥

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः।

रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत् सुखम्॥१०॥

चूर्णैरित्यादिना घ्रेये एकयोगमाह। उत्पलादीनां चात्र भेदोऽविवक्षितः उत्पलस्यैक एव घ्रेययोगः। अत्र आदिशब्देन सौगन्धिकपद्मादीनां ग्रहणम्। प्रभूतशश्चूर्णैर्भावितानीति ज्ञेयम्॥१०॥

चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसम्मिताम्।

विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोऽश्वशकृद्रसे॥११॥

पृषतर्ष्यकुरङ्गाह्वगजोष्ट्राश्वतराविके।

श्वदंष्ट्रखरखङ्गानां चैवं पेया शकृद्रसे॥१२॥

चूर्णीकृतस्येत्यादिना गोऽश्वशकृद्रसे इति द्वौ योगौ। तथा पृषतेत्यादिदशयोगैः समं शकृद्रसयोगसम्बन्धाद्द्वादश शकृद्योगा उच्यन्ते। पृषतः बिन्दुचित्रितहरिणः; ऋष्यः नीलाण्डः, कुरङ्गः चञ्चलगतिः, अश्वतरः वेगसरः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रो मृगविशेषः।।११-१२॥

जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम्।

काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम्॥१३॥

एकैकशोऽभिसञ्चूर्ण्य सह धामार्गवेण ते।

शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्दाहकासिनाम्॥१४॥

सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे।

जवकेत्यादिना दश लेहानाह। मधूलिका मर्कटहस्त इति ख्याता। अत्र लेहेषु धामार्गवादितरद्रव्यचूर्णस्य समानत्वं; मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्या लेहत्वापत्तिर्भवति। पित्तोष्मसहिते कफे इति उद्यतोष्मगुणेन पित्तेन युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्मशब्देन पित्तोष्मणा कृतं ज्वरमाहुः॥१३-१४॥-

धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कः सर्वविषापहः॥१५॥

धान्येत्यादिनैकं कल्कयोगमाह। धान्यतुम्बरुक्काथ एव धान्यतुम्बुरुयूषः। उक्तं हि **जतूकर्ण** धान्यतुम्बुरुरसेन कल्को विषनुत् इति॥१५।

जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य च।
वृश्चीरस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च॥१६॥
बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक्।
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु॥१७॥
पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम्।

जात्या इत्यादिना एकादशकषाययोगानाह। जाती सौमनस्यायिनी, अन्ये यूथिकां वदन्ति। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। महासहा क्षुद्रसहा मुद्गमाषपर्ण्यौ। हैमवती वचा॥१६-१७॥-

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः॥१८॥

तच्छृतेत्यादिनैकं घृतयोगमाह॥१८॥

तत्र श्लोकौ-

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे।

कषाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शकृद्रसे॥१९॥

अन्न एकस्तथा प्रेये दश लेहास्तथा घृतम्।

कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा॥२०॥

पल्लवे नवेत्यादिसङ्ग्रहे व्युत्क्रमसङ्ग्रहाभिधानं छन्दोऽनुरोधात्। दश द्वौ चेति द्वादशेत्यर्थः॥१९-२०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

यथोक्तसम्बन्धाद्वत्सककल्पाभिधानम्॥१-२॥

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम्॥३॥
वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः॥४॥
बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत्।
श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलवृन्तैस्तथाऽणुभिः॥५॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते॥६॥

वत्सकनामानि व्यवहारार्थं स्त्रीपुरुषभेदं चाह- अथेत्यादि। अत्र वत्सकस्त्रीपुरुषभेदेन यद्यपि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न प्रतिपादितः, तथाऽपि स्त्रीरूपवत्सकेऽपुष्पफलत्वादि-विशिष्टलक्षणयुक्तेऽप्यविशेषेणोभाभ्यामेवामयनिवृत्तिः स्यादित्येतदर्थमुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या॥३-६॥

काले फलानि सङ्गृह्य तयोः शुष्काणि निक्षिपेत्।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत्॥७॥

मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा।

निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम्॥८॥

पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम्।

काले इति उचिते काले। शुष्काणीति पक्वशुष्काणि। तेषामन्तर्नखमित्यादिना कषायैर्नवयोगानाह। क्षौद्रसैन्धवयोगो यद्यपि सर्ववमनेष्वेव सामान्येन विहितः, तथाऽपीह लवणक्षौद्रसंयुतम् इति वचनादुत्कर्षो लवणसैन्धवयोरभिधीयते॥७-८॥-

अष्टाहं पयसाऽऽर्केण तेषां चूर्णानि भावयेत्॥९॥

जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत्।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा॥१०॥

सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽम्बुना।

अष्टाहमित्यादिना पञ्च चूर्णयोगानाह॥९-१०॥-

कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक्॥११॥

कृशरेणेत्यादिना कृशरयोग उच्यते। अत्र च इन्द्रयवचूर्णमधिकृतत्वादेवोच्यते॥११॥

तत्र श्लोकः-

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः।

एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः॥१२॥

कषायैरित्यादिसङ्ग्रहश्लोको व्याख्यातार्थ एव॥१२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

वमनकल्पपारिशेष्यात् कृतवेधनकल्पोऽभिधीयते॥१-२॥

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत।

क्ष्वेडः कोशातकी चोक्तं मुदङ्गफलमेव च॥३॥

अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च।

कुष्ठपाण्ड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु॥४॥

गढेष्विति अत्यर्थगाढेषु कुष्ठादिषु॥३-४॥

क्षीरादि कुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत्।५।

क्षीरादीत्यादिना क्षीरयोगा उच्यन्ते। क्षीरयोगचतुष्टयं मदिरायोगं च जीमूतककल्पविधानातिदेशेनाह। क्षीरादिशब्देन क्षीरकृतपेया-क्षीरसन्तानिका-दध्युत्तराणां ग्रहणम्। एते च सङ्ग्रहेऽक्षीररूपा अपि क्षीरविकारतया क्षीरशब्देनैव गृहीताः क्षीरे द्वौ द्वौ इति वचनेन। कुसुमादीनामिति कृतवेधनस्य पुष्पादीनां पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता। लोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे (क.अ.२) इति जीमूतकविधानोक्तानाम्। सुरा चैतेषु पूर्ववदिति यथा जीमूतककल्पविधानेन क्षीरादयः कर्तव्यास्तथा सुरा च कर्तव्या।५।

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथाबलम्॥५॥

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिबेत्।

क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत्॥६॥

कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्धांशसंयुतम्।

पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम्॥७॥

सुशुष्काणामित्यादिना नव कषाययोगानाह। फलवदिति मदनफलं यथा यष्टीमधुकादिभिः पीयते, तथैतदपि पातव्यमित्यर्थः। एके नवकषायप्रयोगेषु शेषविधिप्रत्यायकं लेहं पठन्ति- क्वाथयित्वा रसं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् इत्यादि, तच्च सङ्गतार्थम्। उक्तं च **जतूकर्णे**- अत्र जीर्णबीजानां मदनफलवत् कषायैर्लेहा भवन्ति नव इति। पृथगित्यादिना त्रयोदश कषाययोगानाह। एवं द्वाविंशतिः कषाययोगा भवन्ति। आरग्वधादयस्त्रयोदश मदनकल्पे आरग्वधवृक्षक (क.अ.१) इत्यादिना गुडूच्यन्तेनोक्ता ज्ञेयाः॥५-७॥

शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा।८।

शाल्मलीत्यादिना दश पिच्छायोगानाह। शाल्मलीमूलमादिः येषां ते शाल्मलीमूलाः शाल्मल्यादयो विमानपठिता दश शाल्मलीशाल्मलकभद्रपर्ण्येलापर्ण्युपोदिकोद्दालधन्वनराजादनोपचित्रागोप्यन्ताः (वि.अ.८); एषां चूर्णानां पिच्छाभिर्युक्त्या कृतत्वेनैव दश योगा ज्ञेयाः। शाल्मलकः शाल्मलीभेदः, रोहितको वा; भद्रपर्णी गम्भारी; एलापर्णी नागबला, अहिंस्रेत्यन्ये; राजादनं क्षीरिका, उपचित्रा दन्ती, गोपी सारिवा।८।

वर्तिक्रियाः षट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा॥८॥

वर्तिक्रियाः षट् फलवदिति फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् (क.अ.१) इत्यादिना ग्रन्थेन या वर्तिक्रिया उक्ता मदनकल्पे, तद्वदिहापि कृतवेधनचूर्णानां षड्वर्तिक्रियाः कर्तव्याः। फलादीनां घृतं तथेत्यनेन कृतवेधनसाधितक्षीरादुत्थितं नवनीतं फलादिकषायेण साधनीयं मदनफलघृतवदित्यर्थः॥८॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसे पचेत्।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत्॥९॥
क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि तु।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक्॥१०॥

कोशातकानीत्यादि। अत्रैव क्वाथपादिके कल्के कर्तव्ये क्ष्वेडस्य पूर्णो भागो देयः, फलादीनां च प्रत्येकं क्ष्वेडादर्धभागिकत्वम्॥९-१०॥

कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक्।
कोशातक्या समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत्॥११॥
फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत् क्ष्वेडरसं पिबेत्।

कषायेष्वित्यादिना सप्त मांसयोगानाह। सममिति कोशातकीतुल्यं मांसम्। अत्र पिबेदित्यन्तेन षण्मांसरसाः, फलादीत्यनेन चैकः। फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वदित्यनेन फलादिभिः समं मांसम्। तद्वदिति वचनात् कोशातक्याः कषायेण साधनीयम्॥११॥-

क्ष्वेडं कासी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च॥१२॥

इक्षुरसयोगमेकमाह- क्ष्वेडमित्यादि। सिद्धमिति इक्षुरसेन मिश्रितं सत् साधितं पिबेदित्यर्थः उक्तं हि **जतूकर्णे-** क्ष्वेडमिक्षुरसे शृतम् इति॥१२॥

तत्र श्लोकौ-

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका क्वाथा द्वाविंशतिस्तथा।

दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः॥१३॥

लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः।

कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः॥१४॥

क्षीरे द्वौ द्वावित्यादिसङ्ग्रहः। द्वौ द्वाविति चत्वारः॥१३-१४॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

वमनार्थकल्पनानन्तरं विरेचनकल्पेषु वक्तव्येषु त्रिवृताया विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात् त्रिवृत्कल्प एवाभिधीयते। त्रिवृताभेद एव च श्यामा, तेन श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पः श्यामात्रिवृत्कल्पः। यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा वक्तव्या, तथाऽप्यध्यायसञ्ज्ञायां श्यामाया अग्रे पाठेनाशुदोषहन्तृतया श्यामायाः प्रकर्षं दर्शयति। ये चात्र योगा वक्तव्यास्तेऽरुणया वा श्यामया वा उभाभ्यां वा दोषशरीरादिबलाबलमवेक्ष्य कर्तव्याः॥१-२॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः।
तस्याः सञ्ज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते॥३॥

विरेचने इत्यादौ त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलाया अरुणमूलायाश्च सामान्येन मूलं गृह्यते॥३॥

त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कूटरणा तथा।
सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः॥४॥

पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः॥४॥

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी॥५॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः।

कल्पवैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत्॥६॥

सेदानीमित्यादि। वातापहौषधयोगेन वातहन्तृत्वमविद्यमानं भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विद्यमानमधिकं भवतीति ज्ञेयम्। कल्पवैशेष्यमिति कल्पनाविशेषम्। सर्वरोगहरेति व्यस्तसमस्तसर्वदोषारब्धरोगहरा॥ ५-६॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च।

तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्॥७॥

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम्।

मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा क्षिण्वीत मूर्च्छयेत्॥८॥

तैक्ष्ण्यात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि।

शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः॥९॥

त्रिवृतयोर्भेदमाह- मूलं तु द्विविधमित्यादि। मुख्यतरमिति विरेचनक्रिययामेवाव्यापत्तिकरत्वाच्छ्रेष्ठतरम्। सुकुमाराः शिशवश्च यद्यप्यविरेचनीया उक्तास्तथाऽपि तेषां विधीयमानविरेचने हितमिति ज्ञेयम्। मोहयेदित्यादिना श्याममूलाया गुणकर्मणी ब्रूते। क्षिण्वीतेति धातुक्षयं
कुर्यात्॥७-९॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत्।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः॥१०॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत्।

तद्विपाट्योद्धरेद्गर्भं त्वचं शुष्कां निधापयेत्॥११॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भूमिजातत्वादि सामान्येन भेषजानामुक्तमेव, तथाऽपि गम्भीरानुगतत्वादिविशेषस्य तत्रानुक्तस्येहाभिधाने सति तत्प्रसङ्गात् तत्किंचिदुच्यते- गुणवत्यामित्यादि। शुक्ले इति शुक्लपक्षे। गम्भीरानुगमिति दूरप्रविष्टम्। उद्धरेद्गर्भमिति मूलस्यास्थि उद्धरेत्। निधापयेदिति यथोक्तभैषज्यस्थापनविधानेन स्थापयेत्॥१०-११॥

स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्रोषितः सुखम्।१२।

पेयामात्रोषित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उषितः; यद्यपि चान्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु तथैवाहारो नियमितः स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् (सू.अ.१३) इत्यनेन, तथाऽपि त्रिवृद्विरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विशेषविधानात् पेयादानं ज्ञेयम्। किंचेयमेव तद्वचनात् स्निग्धोष्णमांसरससाधिता च क्रियमाणा न पूर्वोक्तस्नेहवद्द्रवौष्णमांसरसौदनविरुद्धा भवति।१२।

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत्॥१२॥
गोऽव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः।
प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत्॥१३॥

अक्षमात्रमित्यादिना नवभिरम्लादिभिर्द्रव्यैर्नवयोगानाह। तयोरिति श्यामात्रिवृदरुणत्रिवृतयोः। एतयोश्च मिलितयोः प्रत्येकं च प्रयोगा इति प्रागेव प्रतिपादितम्। अम्लेनेति काञ्जिकेन॥१२-१३॥

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम्।

त्रिवृद्द्विगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत्॥१४॥

एकैकमित्यादिना सैन्धवादिभिर्द्वादशयोगानाह। सैन्धवादयश्च द्वादश रोगभिषग्जितीये (वि.अ.८) लवणस्कन्धोक्ता ज्ञेयाः। सनागरमिति नागरसहितं सत् प्रत्येकं सैन्धवादीनां चूर्णं द्विगुणत्रिवृताचूर्णयुक्तं पातव्यम्॥१४॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा॥१५॥
मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा।
स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक्॥१६॥
एकैकार्धांशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम्।

पिप्पलीत्यादिना पिप्पल्यादिद्रव्यभेदेन मूत्रेऽष्टादशयोगानाह॥१५-१६॥-

मधुकार्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत्॥१७॥

मधुकेत्यादिनैकः प्रयोगः। अयं च सङ्ग्रहोक्तयोः यष्ट्यां द्वौ इत्यनयोरेकतरः॥१७॥

जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयाम्।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा॥१८॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां छिन्नरुहां तथा।
क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्॥१९॥
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले।

जीवकेत्यादिना चतुर्दशयोगान् तथा यष्ट्याह्वमित्येकं चाह। अयं च सङ्ग्रहोक्तयोः यष्ट्यां द्वौ इति द्वयोरन्यतरः। क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी। इन्द्रा कोकिलाक्षः। पयस्या अर्कपुष्पी॥१८-१९॥-

क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक्॥२०॥
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्धांशिकं पिबेत्।

क्षीरेत्यादिना क्षीरादौ सप्त योगानाह। पीलु औत्तरपथिकं फलम्॥२०॥-

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम्॥२१॥
अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत्।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते॥२२॥
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णार्दितो नरः।
श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम्॥२३॥
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात् पाणितलं ततः।
सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे॥२४॥
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम्॥२५॥
कुडवांशान् रसानिक्षुद्राक्षापीलुपरुषकात्।
सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवार्धं च साधयेत्॥२६॥
तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित्।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम्॥२७॥
शर्करामोदकान् वर्तीर्गुलिकामांसपूपकान्।

अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम्॥२८॥

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृतया सह।

लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम्॥२९॥

मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपर्णीकोलदाडिमात्।

सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत्॥३०॥

सहकारात् कपित्थाच्च मध्यमम्लं च यत् फलम्।

पूर्ववद्वहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत्॥३१॥

त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मात्रया।

लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम्॥३२॥

लिह्याद्वा मध्वित्यादिनाऽष्टौ लिहानाह। लिह्याद्वेत्यादिना प्रथमो लेहः। अजगन्धेत्यादिना द्वितीयः। अजगन्धा अजमोदा। श्यामात्रिवृदित्यादिना तृतीयो लेहः। अत्र शर्करात्रिवृच्चूर्णाभ्यां समाभ्यां क्वाथपादिकाभ्यां लेहः। सक्षौद्रामित्यादिना चतुर्थः। अत्र क्षौद्रपाको योगमहिम्ना। त्रिवृच्चूर्णमात्रापादिकत्वं त्वक्पत्रादीनां, सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वात्। ईश्वराणां विरेचनमिति वचनेन सुकुमारत्वादस्निग्धविषयतामस्य दर्शयति, ईश्वरा हि प्रायेण सुकुमाराः स्निग्धाश्च भवन्ति। कुडवांशानित्यादिः पञ्चमः। अत्र त्रिवृच्चूर्णमनिर्दिष्टमानं, तच्च प्रक्षेपन्यायाल्लेहात् पादिकं कर्तव्यम्। उत्सन्नपित्तानाम् उद्धृतपित्तानाम्। शर्करेत्यादिना सितायोगांश्चतुरोऽतिदेशानुगुण्याल्लेहानां मध्य एवाह। अत्र वर्त्यादयोऽपि शर्कराकृता एव ज्ञेयाः। अनेन विधिनेति इक्ष्वादिरससंस्कारेण त्रिवृच्चूर्णयोगेन च। पिप्पलीं नागरमित्यादिना षष्ठो लेहः। मध्यमिति अम्लकपित्थस्य मध्यं भागम्। अम्लं च यत् फलमिति मातुलुङ्गादि। पूर्ववदिति कौडविकत्वं मातुलुङ्गादिरसानां दर्शयति॥२९-३२॥

पानकानि रसान् यूषान्मोदकान् रागषाडवान्।

अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके॥ ३३॥

पानकानीत्यादिनाऽतिदेशानुगुण्यात् पानकादिपञ्चयोगानाह। रागप्रधानः षाडवो रागषाडवः। अनेन विधिनेति पूर्वलेहोक्तविधिना॥ ३३॥

भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा।
चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिबेत्॥ ३४॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम्॥ ३५॥

भृङ्गैलाभ्यामित्यादिना तर्पणयोगं प्रथममेवाह, द्वितीयस्तु तर्पणयोगो भविष्यतीति। भृङ्गं गुडत्वक्। तैश्च शर्करेति भृङ्गलानीलीत्रिवृद्भिः। फलरसः
दाडिमरसः॥ ३४-३५॥

शर्करात्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिमाक्षिकैः।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः॥ ३६॥

शर्करेत्यादिना मोदकः प्रथमः। तत्र च मोदके द्विगुणो गुडः इति वचनात् गुडशर्करां चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति॥ ३६॥

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः॥ ३७॥

लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन तु।

भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम्॥३८॥

गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम्।

कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति॥३९॥

त्रिवृच्छाणा इत्यादिनेह मोदके च यद्यपि पठ्यते योगः,

तथाऽप्यस्य लेहेनैव ग्रहणादयमष्टमो लेहो भवति॥३७-३९॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान्।

मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः॥४०॥

लवणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्षिकं पृथक्।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ॥४१॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलां तथा।

पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्बदरोदुम्बरोपमान्॥४२॥

गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा।

मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम्॥४३॥

अस्वप्नं गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम्।

कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरान्॥४४॥

ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते।

कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः॥४५॥

इति कल्याणकगुडः।

विडङ्गेत्यादिना द्वितीयो मोदकः॥४०-४५॥

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः।

समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च मुकूलकम्॥४६॥

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम्।

चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसम्मिताः॥४७॥

भक्षयेत् कल्यमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम्।

मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये॥४८॥

तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रणाशिनः।

योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने॥४९॥

मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः।

व्योषेत्यादिना तृतीयो मोदकः। अयं मोदकस्तन्त्रान्तरे अभयाद्य इति ख्यातः। मुकूलकं दन्ती। अत्र मुकूलादीनामेकैकद्रव्यापेक्षया द्वैगुण्यादि भवति। मधु च तावन्मात्रं यावता मोदको भवति। केचिदत्र व्योषादिमिलितचूर्णाद्दन्त्यादीनां द्वैगुण्यं वदन्ति॥४६-४९॥-

पथ्याधात्र्युरुबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृत्पलम्॥५०॥

दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम्।

पथ्येत्यादिना चतुर्थः॥५०॥-

त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली॥५१॥

समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा।

कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम्॥५२॥

चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान्।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषयवानीबिडजीरकैः॥५३॥

वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः।

मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सतुम्बुरुदाडिमैः॥५४॥

त्रिकवङ्क्षणहृद्बस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम्।

हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः॥५५॥

त्रिवृद्धैमवतीत्यादिना पञ्चमो मोदकः पूर्यते। वेष्टयेदिति अवचूर्णयेत्॥५१-५५॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम्।

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम्॥५६॥

त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्।

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वसातलं जलदात्यये॥५७॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम्।

स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत्॥५८॥

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्।

त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम्॥५९॥

स्वर्णक्षीरीं च सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम्।

एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत्॥६०॥

त्रिवृच्छ्यामा दुरालम्भा वत्सकं हस्तिपिप्पली।

नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम्।६१॥

सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः।

पिबेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते॥६२॥

त्र्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम्।

सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात्॥६३॥

तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत्।

गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम्॥६४॥

त्रिवृतां कौटजमित्यादिना षड्ऋतुविहितान् योगान् रूक्षाणामपि शस्यते इत्यन्तेनाह। सातला चर्मकशा। जलदात्यये शरदि। हेमन्ते यद्यपि प्रबलशीतवाते विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि व्याधिविषयविहितं विरेचनमेतज्ज्ञेयम्। सर्वर्तुकयोगौ अनुक्ते ऋतौ वसन्तादौ च ज्ञेयौ। त्रिवृच्छ्यामेत्यादिकोऽपि सर्वर्तुको योगः। त्र्यूषणमित्यादिश्चूर्णयोगो द्वितीयः॥५६-६४॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सप्तलां व्योषसैन्धवम्।

कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे॥६५॥

तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु।

त्रिवृतां त्रिफलामित्यादिकस्तर्पणयोगः। एवं सर्वर्तुकयोगेन समं द्वौ तर्पणयोगौ भवतः॥६५॥-

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम्॥६६॥

श्यामात्रिवृतयोर्मूलं पचेदामलकैः सह।

जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः॥६७॥

श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा।

साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते॥६८॥

तुल्याम्लमित्येकं घृतं, श्यामेत्यादि द्वितीयं, श्यामात्रिवृत्कषायेणेत्यादि तृतीयम्। साधितं चेत्यादिना क्षीरयोगमेकमाह। घृतेन क्षीरेण च घृतेन क्षीरेण वैकेन मिलित्वा चत्वारो घृतक्षीरैर्भवन्ति॥६६-६८॥

त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत्।

पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतम्॥६९॥

स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः।

प्रलिप्ते मधुना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत्॥७०॥

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम्।

सुरां वा त्रिवृतायोगकिण्वां तत्क्वाथसंयुताम्॥७१॥

त्रिवृन्मुष्टीनित्यादिना प्रथमा सुरा, सुरां वेत्यादिना द्वितीया, एवं द्वौ सुरायोगौ भवतः। त्रिवृद्योगयुक्तं किण्वं यस्यां सा तथा॥६९-७१॥

यवैः श्यामात्रिवृत्क्वाथस्विन्नैः कुल्माषमम्भसा।

आसुतं षडहं पल्ले जातं सौवीरकं पिबेत्॥७२॥

भृष्टान् वा सतुषाञ्छुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान्।

आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम्॥७३॥

यवैरित्यादिना सौवीरकतुषोदके प्राह। एतौ द्वौ काञ्जिकयोगौ। कुल्माष उत्स्विन्नयवपिष्टकम्। पल्ले इति धान्यादिराशौ। तच्चूर्णसंयुतानिति त्रिवृच्चूर्णसंयुतान्। तद्वदिति षडहं पल्ले स्थितान॥७२-७३॥

तथा मदनकल्पोक्तान् षाडवादीन् पृथग्दश।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत्॥७४॥

तथेत्यादिना षाडवादियोगान् दशाह। दश षाडवादयो बदरषाडवरागलेहमोदकोत्कारिकातर्पणशाकमांसरसयूषमद्यानां (क.अ.१) इति ग्रन्थेन मदनकल्पोक्ताः॥७४॥

भवतश्चात्र-
त्वक्केशराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः।
मद्यैस्तथाऽम्लैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि॥७५॥
शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालानम्लं च दद्यादुपजिघ्रणार्थम्॥७६॥

सम्प्रति दशोत्तरं योगशतमभिधाय वान्तिनिरासार्थं कृत्यत्रयेण समं विरेचनप्रयोगानाह- त्वक्केशरेत्यादि॥७५-७६॥

तत्र श्लोकाः-
एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः।
मूत्रेऽष्टादश यष्ट्यां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश॥७७॥
क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च।
पानकादिषु पञ्चैव षड्द्वतौ पञ्च मोदकाः॥७८॥

चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा।

द्वौ मद्ये काञ्जिके द्वौ च दशान्ये षाडवादिषु॥७९॥

श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम्।

शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा॥८०॥

एकोऽम्लादिभिरित्यादिसङ्ग्रहो व्यक्तार्थः। यष्ट्यां द्वाविति यष्ट्याह्वं विधिना इति जीवकादावेकः, मधुकेत्यादिना चापरः॥७७-८०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातश्चतुरङ्गुलकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

श्यामात्रिवृत्कल्पानन्तरं मृदुविरेचनत्वसामान्याच्चतुरङ्गुलकल्पोऽभिधीयते॥१-२॥

आरग्वधो राजवृक्षः शम्पाकश्चतुरङ्गुलः।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः॥३॥

व्यवहारार्थं पर्यायानाह- आरग्वध इत्यादि॥३॥

ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः॥४॥

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे।

योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः॥५॥

अधिकं पथ्य इति ज्वरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगे हितः॥४-५॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत्।

तेषं गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत्॥६॥

सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक्।

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्॥७॥

फलकाले इति उचितफलकले। तेषामिति फलानाम्। भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम्। मज्जानमिति फलमज्जानम्॥६-७॥

द्राक्षारसयुतं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके॥८॥
चतुरङ्गुलमज्ज्ञस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम्।

द्राक्षेत्यादिः प्रथमो योगः। चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षादर्वागूर्ध्वं च द्वादशवर्षादवश्यतया यौगिकत्वं निषेधयति॥८॥

सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना॥९॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा॥१०॥

सुरामण्डेनेति द्वितीयः। अथवा कोलसीधुनेति तृतीयः। कोलकृतः सीधुः कोलसीधुः। सौवीरकेण वेत्यन्तेन योगत्रयमपरं व्यक्तम्॥९-१०॥

त्रिवृतो वा कषायेण मज्ज्ञः कल्कं तथा पिबेत्।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम्॥११॥

त्रिवृतो वा कषायेण मज्ज्ञः कल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः। तथेत्यादिनाऽष्टमः। एतत्कल्ककषाययोर्द्वयं **जतूकर्णे**ऽप्युक्तमेव- त्रिवृद्बिल्वकषायाभ्यां सक्षौद्रलवणौ द्वौ इति। तेनात्र पाठान्तरं न प्रमाणम्। सङ्ग्रहे च करिष्यति- कषाये च त्रिवृतो बिल्वकस्य च इति॥ ११॥

कषायेणाथ्वा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम्।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम्॥ १२॥

कषायेणेत्यादिको लेहो नवमः॥ १२॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्धृतम्।
मज्ज्ञः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत्॥ १३॥

चतुरङ्गुलेत्यादिना प्रथमं घृतम्। मज्ज्ञ इति चतुरङ्गुलमज्ज्ञः॥ १३॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत्॥ १४॥

तदेवेत्यादिना च द्वितीयं घृतम्। श्यामादिभिरिति मदनकल्पपठितैर्नवभिः श्यामात्रिवृद्दन्ती (क.अ.१) इत्यादिभिः॥ १४॥

दन्तीक्वाथेऽञ्जलिं मज्ज्ञाः शम्पाकस्य गुडस्य च।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत च॥ १५॥

दन्तीत्यादिनाऽरिष्टयोगमाह। गुडस्य चाञ्जलिमिति सम्बन्धः। मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम्॥ १५॥

यस्य यत् पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वथ वा कटु।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम्॥ १६॥

यस्य यदित्यादिनाऽनुक्तमपरापरसाधनं विधत्ते। हृद्येन हि विरेचनयोगस्य प्रियता स्यात्। पानमन्नं चेति हृद्यमित्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते॥ १६॥

तत्र श्लोकाः

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दध्नि चामलकीरसे।
सौवीरके कषाये च त्रिवृतो बिल्वकस्य च॥ १७॥
लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः॥ १८॥

द्राक्षेत्यादिसङ्ग्रहो व्यक्तः॥ १७-१८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

नवमोऽध्यायः।

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

चतुरङ्गुलवत्तिल्वकस्यानपायित्वाच्चतुरङ्गुलकल्पानन्तर तिल्वककल्पोऽभिधीयते॥१-२॥

तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः।

तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम्॥३॥

चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्चोतयेत्ततः।

लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्॥४॥

भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत्।

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्॥५॥

अन्तर्वल्कलवर्जितामिति तिल्वकस्यान्तर्वल्कलं कठिनं भवति, तदर्थं तद्वर्जनम्। श्चोतयेदिति वचनेन षड्गुणद्रवेणैकविंशतिवारान् स्रावयेदिति ज्ञेयं, मदनफलकल्पे एवंभूतस्यैव स्रावणस्य दृष्टत्वात्। भावनाविधिश्च निरन्तरं व्याकृत एव॥३-५॥

दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना।

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत्॥६॥

दधिमण्डेत्यादिना पिबेदित्यन्तेन पञ्च योगाः॥६॥

मेषश्रृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते।

मरुजान् सुनुयातच्च जातं सौवीरकं यदा॥७॥

भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत् सदा।

मेषशृङ्गीत्यादिना विशिष्टसौवीरकेण योग एकः। मरुजा भृष्टयवाः॥७॥-

सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षास्थितां पिबेत्॥८॥

दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक्।

समुत्काथ्य गुडस्यैकां तुलां लोध्रस्य चाञ्जलिम्॥९॥

आवपेत्तत् परं पक्षान्मद्यपानां विरेचनम्।

सुरामित्यादिना सुरायोगमाह। दन्तीत्यादिनैकमरिष्टयोगमाह। दन्तीचित्रकयोराढकं पृथक् सलिलद्रोणे पचेत्। तिल्वकचूर्णमावापः॥८-९॥-

कम्पिल्लककषायेण दशकृत्वः सुभाविताम्॥१०॥

मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।

कम्पिल्लकेत्यादिना कम्पिल्लकयोगमाह। कम्पिल्लकः गुण्डारोचनिका। मात्रामिति तिल्वकचूर्णमात्राम्॥ १०॥-

चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च॥११॥

त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः।

लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने॥१२॥

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः।

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने॥१३॥

चतुरङ्गुलेत्यादिना प्रथमो लेहः। चतुरङ्गुलकल्पेनेति कषायेणाथवा तस्य (क.स्था.अ.८) इत्यादिनोक्तविधानेन। तेनात्र तिल्वककाथेन गुडान्वितत्रिवृच्चूर्णं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः। त्रिफलाया इत्यादिना द्वितीयो लेहः। तिल्वकस्येत्यादिना तृतीयः॥११-१३॥

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींस्तु सनखान् पृथक्।

द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत्॥१४॥

पिष्टैस्तैरेव बिल्वांशैः समूत्रलवणैरथ।

ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम्॥१५॥

लोध्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्घृतम्।

चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेत्॥१६॥

अष्टाष्टावित्यादिना प्रथमं घृतम्। सनखानिति विद्यमाननखान्। अत्र त्रिवृदादिगृहीतलोध्रस्य प्रधानत्वाद्द्विगुणो भागो भवति। उक्तं हि **जतूकर्णे**- त्रिवृदादिद्विगुणो लोध्रक्काथः इति। समभागत्वे तु लोध्रप्रयोगत्वस्य केन विशेषः स्यात्, तस्माद् यथाव्याख्यातमेव साधु। लवणमप्यत्र पलांशमेव। लोध्रेत्यादि द्वितीयं घृतम्। चतुरङ्गुलेत्यादिना घृतद्वयमतिदिश्यते। एवं घृतेन चत्वारो योगा भवन्ति। चतुरङ्गुलघृते च चतुरङ्गुलसिद्धात् (क.स्था.अ.८) इत्यादिना, तथा तदेव दशमूलस्य (क.स्था.अ.८) इत्यादिना प्रोक्ते ज्ञेये; तथा च चतुरङ्गुलकल्पेन लोध्रादिना द्वे लोध्रघृते भवतः॥१४-१६॥

तत्र श्लोकौ-

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च।

एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च॥१७॥

लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः सम्प्रकीर्तिताः।

योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः॥१८॥

पञ्च दध्यादिभिरित्यादिसङ्ग्रहो व्यक्तः॥१७-१८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने तिल्वककल्पो नाम नवमोऽध्यायः॥९॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने तिल्वककल्पो नाम नवमोऽध्यायः॥९॥

दशमोऽध्यायः।

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

षोडशसङ्ख्यप्रयोगाभिधायकतिल्वककल्पानन्तरं यथाक्रममधिकसङ्ख्याप्रयोगाभिधानक्रमाद्विंशतियोगाभिधायकसुधाकल्पोऽभिधीयते; इतश्चानन्तरमतिरिक्तसङ्ख्याभिधानक्रमेणैव ऊनचत्वारिंशत्प्रयोगाभिधायकसप्तलाशङ्खिनीकल्पोऽभिधास्यते॥१-२॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता।
सङ्घातं हि भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा॥३॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे॥४॥

विरेचनानामिति विरेचनद्रव्याणाम्। कष्टविभ्रमेति दुःखसाध्यविभ्रमजनिका। तस्मादिति अतितीक्ष्णत्वात् कष्टविभ्रमत्वाच्च। सति मार्गपरिक्रम इति उपक्रममार्गान्तरे सति न सुधा प्रयोक्तव्या, तेन गत्यन्तरासम्भव एव सुधा प्रयोक्तव्येत्यर्थः॥३-४॥

पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषार्दिते।
श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि॥५॥
रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम्।

प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः॥६॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम्।

पाण्डुरोगेत्यादौ मधुमेहशब्देन प्रमेहा एवोच्यन्ते; विशिष्टस्तु वातिकमधुमेहोऽसाध्य एव, तेन तं प्रति विरेचनोपदेशोऽनर्थक एव स्यात्; मधुमेहशब्दश्च यथा प्रमोहमात्र एव वर्तते तत् प्रतिपादितमेव प्रमेहचिकित्सिते। दोषवृद्ध्या विभ्रान्तं चेतो यस्मिन् तस्मिन् दोषविभ्रान्तचेतसि उन्मादे। सप्राणमिति बलवन्तम्॥५-६॥-

द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः॥७॥

सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः।

स नाम्ना स्नुग्गुडा नन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः॥८॥

तौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक्।

द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः॥९॥

प्रवरो बहुकण्टक इति अनतितीक्ष्णतयाऽल्पकण्टकमहावृक्षतः श्रेष्ठ इत्यर्थः। ताविति स्वल्पकण्टकबहुकण्टकौ महावृक्षौ। यद्यपि मदनकल्पे शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि (क.स्था.अ.१) इत्युक्तं, तथाऽपि सुधाया अत्र शिशिरान्ते क्षीरग्रहणमपवादरूपं ज्ञेयम्। शिशिरस्य शेषा दिवसाः शिशिरान्ताः॥७-९॥

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यास्तथैकशः।

कषायेण समांशं तं कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत्॥१०॥

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा।

तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा॥ ११॥

सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा।

बिल्वादीनामिति बिल्वादिपञ्चमूलस्य। अङ्गारेषु शोषयेदिति अङ्गारोपरिस्थितपात्रस्थं तत् सुधाक्षीरं बिल्वादीनामन्यतमस्य कषायेण समानं शोषणेन कठिनं कुर्यात; ततः कोलमात्रा गुटिकाः कार्याः, ततः सौवीरकादीनामन्यतमेन पातव्या। एवं सौवीरकादिभेदात् सप्त योगा भवन्ति; तथाऽत्र बिल्वादिकषायस्य भेदेन भेदो न विवक्षितः॥ १०-११॥ -

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम्॥ १२॥

यथोपपत्ति सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत्।

कोलमात्रं घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा॥ १३॥

सातलामित्यादिना वातसाधनघृतमांसरसभेदाद्योगद्वयमाह। सातला चर्मकशा। श्यामादिग्रहणेनैव सातलायामपि लब्धायां पृथक् सातलाभिधानमेकयाऽपि सातलया कृतसुधायोगस्य प्राधान्यख्यापनार्थम्॥ १२-१३॥

त्र्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा।

स्नुक्क्षीरभावितं सम्यग्विदध्याद्गुडपानकम्॥ १४॥

त्र्यूषणमित्यादिना पानकयोगमाह। गुडपानकमिति गुडसंस्कृतपानकम्॥ १४॥

त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनी सप्तलां समम्।

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः॥१५॥

सप्ताहं भावयित्वैवं स्नुक्क्षीरेणापरं पुनः।

सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम्॥१६॥

गन्धमाल्यं तदाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च।

सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः॥१७॥

त्रिवृतेत्यादिना घ्रेययोगमाह। गोमूत्रे रजनीं कृत्वेति रजनीं व्याप्य गोमूत्रे स्थापयित्वा। पटमेवेति यथोक्तविधिभावितं पटमावृत्येत्यर्थः॥१५-१७॥

श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः।

लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम्॥१८॥

श्यामेत्यादिना लेहयोगमाह। मात्रयेति अनपायिमात्रया॥१८॥

पाययेत्तु सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः।१९।

पाययेदित्यादिना पृथग्यूषमांसरसघृतैर्योगत्रयमाह।१९।

भाविताञ्छुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः॥१९॥

भावितानित्यादिना शुष्कमत्स्यमांसयोगावाह॥१९॥

क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत् पचेत्।

सुरां वा कारयेत् क्षीरे घृतं वा पूर्ववत् पचेत्॥२०॥

क्षीरेणेत्यादिना एकं घृतम्। घृतं वेत्यादिना एकं वक्ष्यति। आमलकैश्चतुरङ्गुलवदिति वचनादामलकरसयुक्तं यच्चतुरङ्गुलकल्पे चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा (क.स्था.अ.८) इत्यादिनोक्तं तस्य विधानमतिदिशति। सुरां वा कारयेत् क्षीरे इति स्नुक्क्षीरभावितमित्यादिविधिना सुरां कुर्यात्। घृतं वा पूर्ववत् पचेदित्यत्र पूर्ववदित्यनेन तिल्वककल्पे पूर्वं यत् लोध्रकल्केन (क.स्था.अ.९) इत्यादिग्रन्थविहितं, तद्विधिरेव प्रत्यासन्नत्वादतिदिश्यते॥२०॥

तत्र श्लोकौ-

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च।
पानकं प्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः॥२१॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिषी।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः॥२२॥

सौवीरकेत्यादिः सङ्ग्रहो व्याकृत एव॥२१-२२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो नाम दशमोऽध्यायः॥१०

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सुधाकल्पो नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥

एकादशोऽध्यायः।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा।

शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताऽक्षि(क्ष)पीडकः॥३॥

पूर्वाध्यायोक्तसम्बन्धादेव सप्तलाशङ्खिनीकल्पोऽभिधीयते। इह चाध्याये ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तलया वा शङ्खिन्या वा उभाभ्यां वा सम्पाद्यन्ते श्यामात्रिवृद्योगवत्॥१-३॥

ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु।

विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु॥४॥

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम्।

सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत्॥५॥

ते गुल्मेत्यादि। ते सप्तलाशङ्खिन्यौ॥४-५॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम्।

हृद्रोगे कफवातोत्थे गुल्मे चैव प्रयोजयेत्॥६॥

प्रियालपीलुकर्कन्धुकोलाम्रातकदाडिमैः।

द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः॥७॥

मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके।

सीधौ चाप्येष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनः॥८॥

अक्षमात्रमित्यादिना कल्कस्य प्रसन्नालवणयुक्तस्य प्रियालादिकषायेषु षोडशयोगा भवन्ति। अत्र यद्यपि मैरेयैक्षवौ न कषायौ तथाऽपि बहुकषायान्तर्गतत्वात् कषायावेव वक्तव्यौ, सङ्ग्रहे कषाया दश षट् इत्यनेन व्यपदिष्टौ। कषायशब्देन कल्ककषायोऽभिप्रेतः। कर्कन्धूकोलबदरशब्देन त्रिप्रकारबदर-ग्रहणम्॥६-८॥

तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत्।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके॥९॥
दधिमण्डेन सन्नीय सिद्धं तत् पाययेत् च।
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः॥१०॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत्।
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वेष संविधिः॥११॥

तैलमित्यादिना प्रथमस्तैलयोगः। त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके इति सप्तलाशङ्खिनीकल्कयोरर्धभागेन त्रिवृच्छ्यामाकल्को देयः। शङ्खिनीत्यादिना पञ्चतैलयोगानाह, एवं षट्तैलयोगा भवन्ति। तैलं तत्पीडितमिति शङ्खिनीचूर्णं तिलचूर्णं च हरीतकीकषायेण सन्धाय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति। अतस्यादिष्वेष संविधिरिति वचनेन तिलस्थानेऽतस्यादीनां प्रयोगं विधत्ते॥९-११॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद्यदुदियाद्धृतम्।
कल्कभागे तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुते॥१२॥
क्षीरेणांलोड्य सम्पक्वं पिबेत्तच्च विरेचनम्।

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽयमजशृङ्ग्यजगन्धयोः॥१३॥

क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः।

मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्पर्ण्यास्तथैव च॥१४॥

द्विवर्गार्धांशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः।

शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्धृतम्॥१५॥

त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोध्रवत्।

सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोध्रवदेव च॥१६॥

शङ्खिनीसप्तलेत्यादि प्रथमं घृतम्। दन्तीद्रवन्त्योरित्यादिना द्विद्विद्रव्यकल्केन सप्तलाशङ्खिनीकल्कार्धेन पूर्वघृतवत्पाकाच्च पञ्चघृतयोगा अपरे। द्रवन्ती दन्तीभेदः। अजशृङ्गी विषाणिका। क्षीरिणी दुग्धिका। मसूरविदला श्यामलता। प्रत्यक्पर्णी मूषिकपर्णी। द्विवर्गार्धांशकल्केनेति दन्त्यादिद्विवर्गशङ्खिनीसप्तलार्धभागिकेन कल्केन। शङ्खिनीत्यादिना सप्तमं घृतं, त्रिवृत्कल्केनेत्याद्यष्टमं घृतम्। अत्र त्वधिकृतत्वात् सप्तलाशङ्खिन्योर्द्विगुणः कषायो विधीयते। लोध्रवदिति लोध्रकल्पवत्; लोध्रकल्पे यथा त्रयो लेहाः चतुरङ्गुलकल्पेन (क.अ.९) इत्यादिनोक्ताः, तेन लोध्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीयोगः कर्तव्यः। तथा सुरायोगः कम्पिल्लयोगश्च लोध्रवदिति अत्रापि लोध्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीप्रक्षेपः कर्तव्यः॥१२-१६॥

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके।

अजगन्धाजशृङ्ग्योश्च तद्वत् स्यातां विरेचने॥१७॥

दन्तीद्रवन्त्योरित्यादिना सन्धानचतुष्टयमाह। एतत् सन्धानचतुष्टयं पूर्वसुरायोगेन समं पञ्च मद्ये इति वचनेन सङ्ग्रहगृहीतं; सौवीरकादीनां च मद्यशब्देनाभिधानमिहासूतत्वसामान्याज्ज्ञेयम्। दन्तीद्रवन्त्योः

कल्पेनेति अनागतावेक्षणेन दन्तीद्रवन्तीकल्पे सौवीरकतुषोदके ये वक्तव्ये तद्विधानमिहाप्यतिदिशति। तत्र अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके (क.स्था.अ.१२) इति वक्तव्यं, तेनेहाप्यजगन्धाकषाययुक्तसप्तलाशङ्खिन्योः सौवीरकतुषोदके कर्तव्ये। अत्र तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः। गौडः कार्योऽजश्रृङ्ग्या च स वै सुखविरेचनः (क.अ.१२) इत्यनेनोक्तस्य गौडारिष्टस्य दन्तीद्रवन्तीकल्पोक्तस्य विधानमतिदिशति॥१७॥

तत्र श्लोकौ-

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि।
पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा॥१८॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः॥१९॥

कषाया इत्यादिसङ्ग्रहो व्याकृतः॥१८-१९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने सप्तलाशङ्खिनीकल्पो नामैकादशोध्यायः॥११॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सप्तलाशङ्खिनीकल्पो नामैकादशोऽध्यायः॥११॥

द्वादशोऽध्यायः।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

पारिशेष्यात् दन्तीद्रवन्तीकल्पोऽभिधीयते॥१-२॥

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया॥३॥
(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी।
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिता॥)

तयोः पर्यायानाह- दन्तीत्यादि॥३॥

तयोर्मूलानि सङ्गृह्य स्थिराणि बहलानि च।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान्॥४॥

स्थिराणीति सारभूतानि। बहलानीति घनत्वक्कानि। हस्तिदन्तप्रकाराणीति अन्तपूर्वोपचितानि। श्यावताम्राणीति यथाक्रमेण दन्त्याः श्यावानि, द्रवन्त्यास्ताम्राणि॥४॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे।
शोषयेदातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्येषां विकाशिताम्॥५॥

स्वेदयेन्मृत्कुशान्तर इति पिप्पलीमधुककल्काभ्यां परिलिप्य कुशैः परिवेष्ट्य ततो मृदावलिप्तानि स्वेदयेत्। अग्निस्वेदातपशोषणफलमाह- अग्न्यर्कौ हतो ह्येषां विकाशितामिति।- एषां दन्तीद्रवन्तीमूलानां विकाशितालक्षणं गुणं स्वेदोपशोषणाभ्यामग्न्यर्कौ हतः; तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्युरिति भावः॥५॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरूणि च।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च॥६॥

तीक्ष्णोष्णानीत्यादिना तेषां गुणकथनम्। दोषौ द्वाविति पित्तश्लेष्माणौ॥६॥

दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः।
प्रियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च॥७॥
पिबेद्गुल्मोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी॥८॥
तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते।
कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्घृतम्॥९॥
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु॥१०॥
रसे दन्त्यजशृङ्ग्योश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमेहनुत्॥११॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात् स एवाजगन्धया।

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदामलकीरसे॥ १२॥

त्रींस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च।

तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत्॥ १३॥

कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः।

तत्सिद्धं प्राशयेल्लेहं सुखं तेन विरिच्यते॥ १४॥

दधीत्यादिना सप्तभिर्द्रव्यैः सप्तप्रयोगानाह। शीधुशब्दः प्रियालादिभिश्चतुर्भिः पृथक् सम्बध्यते। अभिखिन्न इति आक्रान्तः। गोमृगाजरसैरित्यत्रापि पिण्डमक्षसमं तयोः इत्यनुवर्तते। अत्रापि गवादिरसैस्त्रिभिस्त्रयः प्रयोगा भवन्ति। तयोरित्यादिना त्रीन् स्नेहयोगानाह। अनयोः कल्ककषायेण दशमूलरसतुल्यभागेन घृतं पचेद्विसर्पादिषु, तैलं तु पूर्ववन्मेहादिषु, चतुः स्नेहं तु शकृच्छुक्रवातसङ्गादिषु। रसे इत्यादिना एको लेहः। वाततर्षे इत्यादिना द्वितीयः। स एवाजगन्धयेत्यनेन पूर्वोक्तलेहे एवाजश्रृङ्गीस्थानेऽजगन्धादानं विशिष्टं ख्यापयति। दन्तीत्यादिना तृतीयो लेहः। भागश इति प्रत्येकभागग्रहणेन। एवमेतदन्तैः प्रयोगैराद्यः षोडशको भवेत्॥ ७-१४॥

रसे च दशमूलस्य तथा बैभीतके रसे।

हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक्॥ १५।

तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनेव भावितम्।

असृष्टे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम्॥ १६॥

पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा।

स्वेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते॥ १७॥

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत्।

लाववर्तीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचने॥ १८॥

तयोर्वाऽपि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम्।

माषयूषं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते॥१९॥

रसे चेत्यादै एवमित्यनेन पूर्वोक्तलेहत्रयमतिदिशति। तयोरित्यादिकश्चतुर्थः; तयोरिति दन्तीद्रवन्तीमूलयोः। असृष्टे इति विबद्धे। पाटयित्वेत्यादिना पञ्चमः। कल्केनालिप्य चान्तरेति दन्तीद्रवन्तीकल्केन पाटितेक्षुकाण्डमध्ये आलिप्य। मूलं दन्तीत्यादिनाऽष्टौ कृताकृतरसानाह। अत्र लाववर्तीरकादयः लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः। चकोरश्चोपचक्रश्च ककुभो रक्तचर्मकः (सू.स्था.अ.२७) इति ग्रन्थेनाष्टावुक्ताः; तेषां प्रत्येकयोगादष्टौ रसा भवन्ति। तयोर्वाऽपीत्यादिना यवागूजाङ्गलरसयोगं माषयूषयोगं चाह। एवमेतैर्द्रवैः पूर्वयोगैश्च मिलित्वा द्वितीयः षोडशको भवेत्॥ १५-१९॥

तत्कषायात्त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च।

एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा॥२०॥

मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम्।

तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत्॥२१॥

दन्तीक्वाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान्।

गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः॥२२॥

दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्चिकाम्।

नागरं हेमदुग्धां च चित्रकं चेति चूर्णितम्॥२३॥

सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः।

पिबेत्घृतेन जीर्णे तु विरिक्तश्चापि तर्पणम्॥२४॥

सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु यौगिकम्।

चूर्णं तदनपायित्वाद्बालवृद्धेषु पूजितम्॥२५॥

दुर्भक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च।

गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते॥२६॥

पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः।

त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ गुडस्याष्टपलेन तत्॥२७॥

विनीय मोदकान् कुर्याद्दशैकं भक्षयेत्ततः।

उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च॥२८॥

एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिबर्हणाः।

ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकोठानिलापहाः॥२९॥

दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः।

विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते॥३०॥

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत्।

विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम्॥३१॥

श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः।

लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मप्लीहपाण्डूदरापहः॥३२॥

तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः।

गौडः कार्योऽऽजशृङ्ग्या वा स वै सुखविरेचनः॥३३॥

तच्चूर्णक्वाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा।

मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे॥३४॥

अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके।

सुराकम्पिल्लके योगौ लोध्रवच्च तयोः स्मृतौ॥३५॥

तत्कषायादित्यादिना उत्कारिकायोगं मोदकयोगं चाह। तत्कषायादिति दन्तीद्रवन्तीकषायात्। मोदककरणेऽपि तत्कषायात्त्रयो भागा इत्यादिविधानमनुवर्तते। तयोश्चापि कषायेण मद्यानीति तृतीयः। दन्तीत्यादिना भक्ष्ययोगश्चतुर्थः। दन्तीं द्रवन्तीं मरिचमित्यादिकः पञ्चमः। हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी। चूर्णितमित्यन्तं पिबेदिति सम्बन्धः। पलमित्यादिकः षष्ठः। हरीतक्याश्च विंशतिरिति आकृतिमानेन। अयं योगस्तन्त्रान्तरे अगस्त्यमोदक इति ख्यातः। दन्तीद्विपलेत्यादिकः सप्तमः। अत्र दन्तीद्विपलद्राक्षार्धप्रस्थयोः क्वाथः कर्तव्यः। दन्तीकल्कमित्यादिकोऽष्टमः। श्यामेत्यादिको नवमः। गौडः इति गुडप्रकृतिकः। लिप्ते इत्यत्र घटे इति शेषः। तथा दन्तीद्रवन्त्योश्चेत्यादिको दशमः। तथेत्यनेन पूर्वयोगोक्तपिप्पल्यादिघटावलेप अतिदिश्यते। अजश्रृङ्ग्या वेत्यादिक एकादशः। तथा अजश्रृङ्ग्या दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये गौडोऽरिष्टः कार्य इति सम्बन्धः। तच्चूर्णेत्यादिको द्वादशः। अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योश्चूर्णक्वाथाभ्यां तथा माषाम्बुना किण्वकरणपूर्वकं या सुरा कृता तत्सुरोद्भवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः। अजगन्धेत्यादिना योगद्वयमाह। तत्राजगन्धाकषायेण दन्तीद्रवन्तीभ्यां सौवीरकतुषोदके कर्तव्ये। सुरेत्यादिनाऽपरं योगद्वयमाह। लोध्रवच्च तयोरिति यथा लोध्रकल्पेषु सुरा लोध्रकषायेण इत्यादिना सुरा प्रोक्ता, तथा कम्पिल्लककषायेण (क.अ.९) इत्यादिना कम्पिल्लकयोग उक्तः, तथा तयोरपि दन्तीद्रवन्त्योर्लोध्रस्थाने प्रक्षेपात् सुरायोगः सौवीरकतुषोदकविधानेनैव कर्तव्यः। इति तृतीयः षोडशकः॥२०-३५॥

तत्र श्लोकाः-

(दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाद्यैस्त्रयो रसे।

स्नेहेषु वै त्रयो लेह्याः षट् चूर्णे त्वेक एव च॥३६॥

इक्षावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः।

यवाग्वादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ॥३७॥

एकश्च मोदके मद्ये चैकस्तत्क्वाथतैलके।

चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे॥३८॥

एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्थात्तु तुषोदके।

एका सुरैकः कम्पिल्ले तथा पञ्च घृते स्मृताः॥३९॥)

दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः।

नानाविधानां योगानां भक्तिदोषामयान्प्रति॥४०॥

दन्तीत्याद्यध्यायार्थसङ्ग्रहो व्यक्त एव। भक्तिदोषामयान् प्रति उक्तानां नानाविधानां योगानां त्रयः षोडशकाः प्रोक्ता इति योजना। भक्तिः इच्छा॥३६-४०॥

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम्।

द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने॥४१॥

ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट्।

प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च॥४२॥

सम्प्रति कल्पस्थानार्थसङ्ग्रहमाह- त्रिशतमित्यादिना। त्रिशतं पञ्चपञ्चाशदिति पञ्चपञ्चाशद्योगाधिकं त्रिशतम्। प्राधान्यतः समाश्रित्येति प्राधान्येन मदनफलादीनि द्रवन्तीपर्यन्तानि पञ्चदशद्रव्याणि योगव्यपदेशतयाऽऽश्रित्य॥४१-४२॥

भवन्ति चात्र-

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते।

तत्सञ्ज्ञकः स योगो वै भवतीति विनिश्चयः॥४३॥

फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः।

ते हि तान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे॥४४॥

अथात्र वमनादियोगेषु द्रव्यान्तराणां सुरादीनामपि विद्यमानत्वात् कथं मदनफलाद्याश्रयवत्वेनैवामी योगा व्यपदिश्यन्त इत्याह- यद्धीत्यादि। यद्यपि मदनादिभिः सुरादिभिश्च मिलित्वैवामी योगाः क्रियन्ते, तथाऽपि फलादीनां प्राधान्यात् फलादीनां योगा एते इति व्यपदेशो भवति, न सुरादियोगा इति। गुणभूता इति अप्रधानभूताः। सुरादीनामप्राधान्य एव हेतुमाह- ते हि तान्यनुवर्तन्त इति; सुरादयो हि मदनादीनि वमनविरेचनप्रकारकार्यानुगुणतयाऽप्रतीघातेन चानुवर्तन्ते॥४३-४४॥

विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम्।
अधिकं तुल्यवीर्यं हि कियासामर्थ्यमिष्यते॥४५॥

ननु ये तावदनुगुणा मदनादीनां ते गुणभूता भवन्तु, विपरीता ये दन्त्या उग्रताया मांसरसादयः, तथा एलादयो हृद्यतया वमनप्रतिकूला मदनादीनां ते कथं गुणभूता इत्याह- विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकमिति। विरुद्धवीर्यमपीति विरेचनरूपकार्याप्रबाधकतया गुणभूतमित्यर्थः। यदि हि विरुद्धवीर्यं गुणभूतं न स्यात् तदा मदनादीनां कार्यं प्रतिहन्यात्; विरुद्धस्यापि च कार्याप्रतीघातोऽवश्यमबाधकत्वमेवेति भावः। विपरीतस्य कार्याबाधनरूपं साहाय्यमभिधाय तुल्यवीर्यस्य कार्यमाह- अधिकमित्यादि। तुल्यवीर्ये संयुक्ते सति क्रियासामर्थ्यमधिकं भवतीत्यर्थः॥ ४५॥

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम्।
अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम्॥४६॥

अथ तुल्यवीर्यं तावत् क्रियासामर्थ्याधिक्यकारकं, तेन तत्संयोगोऽस्तु, विरुद्धवीर्यसंयोगास्तु किमर्थं क्रियन्त इत्याह- इष्टेत्यादि। इष्टवर्णत्वादिसम्पत्त्यर्थम्; अतो मदनफलादेर्विरुद्धवीर्याणां प्रयोगस्तथा विरुद्धामयं च प्रति विरुद्धवीर्याणां प्रयोगो वमनविरेचनहर्तव्यामयविशेषे यौगिक इत्यर्थः॥४६॥

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः।
सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकृत्॥४७॥
स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत्।

अथ मदनफलादीनां वीर्योत्कर्षादिके विधिमाह भूयश्चैषामित्यादि। तुल्यवीर्यैर्वेति तुल्यवीर्यैः स्वरसैः क्वाथैर्वा॥४७॥-

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम्॥४८॥
कुर्यात् संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः।

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यमाह- अल्पस्यापीत्यादि। तत्राल्पमात्रस्य समानवीर्यसंयोगान्महार्थत्वं भवति, तथा विरुद्धवीर्यसंयोगात् प्रभूतमात्रस्याप्यल्पकर्मता कर्तव्या। इयं चाल्पकर्मकता प्रभूतभेषजस्य दीप्तिकारणकोष्ठव्याप्त्यादिप्रयोजनात् क्रियते, तेन न निष्प्रयोजना। विश्लेषादप्यल्पस्य महार्थत्वं विरुद्धवीर्यविश्लेषाद्बोद्धव्यं; समाधिकविश्लेषात्तु प्रभूतस्याल्पकर्मता ज्ञेया। एवं संस्कारादपि समानासमानगुणान्महार्थत्वमल्पकर्मता वा युक्ता। अल्पस्यापि महार्थत्वं यथा स्निग्धेऽल्पमात्रमपि शोधनं बहुदोषहरणाय भवति, तद्विपर्ययेण प्रभूतस्याल्पकर्मता उदाहरणीया॥४८॥-

प्रदेशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह षड्शतम्॥४९॥

स्वबुद्ध्यैवं सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत्।

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसङ्ख्या न विद्यते॥५०॥

सम्प्रति, उक्तप्रयोगषङ्कतबीजेनानुक्तप्रयोगकल्पनं दर्शयन्नाह- प्रदेशेत्यादि। प्रदेश एकदेशः। अथ कस्मान्निःशेषेण नैव योगा अभिधीयन्त इत्याह- बहुद्रव्येत्यादि। असङ्ख्यत्वान्निः शेषानभिधानमिति भावः॥४९-५०॥

तीक्ष्णमध्यमृदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम्।

सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते॥५१॥

नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम्।

अन्तराशयमक्षिण्वन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति॥५२॥

विरेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत्।

अथ वमनविरेचनानां तदुपोद्घाताच्च निरूहाणां तीक्ष्णमध्यमृदुताया लक्षणं कारणं चाह- तीक्ष्णेत्यादि। सुखमिति दुःखमकुर्वन्। असक्तमिति अप्रतिबद्धम्। नातिग्लानिकरं पायाविति विरेचनस्य निरूहस्य च, हृदये न च रुक्करमिति तु वमनस्य लक्षणं ज्ञेयम्। अक्षिण्वन्निति अपीडयन्। विरेचनमिति वमनं विरेचनं च; उक्तं हि- उभयं हि शरीरदोषमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते (क.स्था.अ.१) इति॥५१-५२॥-

जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम्॥५३॥

ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम्।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम्॥५४॥

किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा।

स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम्॥५५॥

मन्दवीर्यं विरूक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम्।

अतूल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत्॥५६॥

जलाग्नीत्यादिना तीक्ष्णत्वे कारणमाह। देशकालगुणान्वितमिति अनुगुणदेशकालप्राप्त्योत्कृष्टगुणवत्। स्नेहस्वेदोपपन्नस्येति सुस्निग्धस्विन्नस्य। किञ्चिदित्यादिना मध्यस्य वमनादेः कारणलक्षणे आह। एभिर्गुणैरित्यनेन क्षिप्रत्वादि जलाग्निकीटास्पृष्ठत्वादि च प्रत्यवमृष्यते। मन्दवीर्यमित्यादिना मृदूनां लक्षणं कारणं चाह। मन्दवेगवदिति लक्षणं, शेषं तु कारणम्॥५३-५६॥

अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धी ते बलीयसाम्।

मध्यावरबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता॥५७॥

तीक्ष्णादिशुद्धिविषयावचारणार्थमाह- अकृत्स्नेत्यादि। ते मध्याल्पशुद्धी बलीयसां पुरुषाणां कृत्स्नदोषं यस्मान्न निर्हरतः, तस्मादशुद्धी। अकृत्स्नदोषहरणादिति हेतुवर्णनेन यदा बलीयसोऽल्पदोषतया कृत्स्नदोषहरणकारिके मध्याल्पशुद्धी भवतः, तदा सम्यक्शुद्धी एव ते इति सूचयति। मध्येत्यादि मध्यबले मध्या, अवरबले तु मृद्वी शुद्धिः प्रयोज्येति वाक्यार्थः। तत्र प्रयोज्यभाषया असम्यक्शुद्धी अपि बलापेक्षया कर्तव्ये, मध्यावरौ प्रति तयोः सम्यक्शुद्धिकर्तृत्वं भवतीति दर्शयति॥५७॥

तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः।

तीक्ष्णादीनि बलावेक्षी भेषजान्येषु योजयेत्॥५८॥

व्याधितीक्ष्णत्वादिविभागेन विशुद्धौ तीक्ष्णत्वादिविधानमाह- तीक्ष्णो मध्य इत्यादि। सर्वमध्याल्पलक्षण इति यथासङ्ख्यं तीक्ष्णादिव्याधिलक्षणं; सर्वलक्षणः तीक्ष्णः, मध्यलक्षणः मध्यः, अल्पलक्षणः मृदुर्व्याधिः। बलावेक्षीत्यनेन व्याधेस्तीक्ष्णत्वे यदि बलं महद्भवति तदैव तीक्ष्णशोधनं कर्तव्यमिति दर्शयति॥५८॥

देयं त्वनिर्हृते पूर्वं पीते पश्चात् पुनः पुनः।
भेषजं वमनार्थीयं प्राय आपित्तदर्शनात्॥५९॥

वमने क्रियमाणेऽवस्थाविशेषकर्तव्यमाह- देयमित्यादि। एवं पीते वमने सति अनिर्हृते दोषे पश्चात् पुनः पुनर्वमनार्थीयं भेषजं देयम्। आपित्तदर्शनादिति यावत् पित्तं न दृश्यते तावत् पुनः पुनर्वमनं देयम्। वमनं हि पित्तान्ततया सम्यग्युक्तं भवति। उक्तं हि- पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं (सि.स्था.अ.१) इति॥५९॥

बलत्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च।
पुनः प्रदद्याद्भैषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत्॥६०॥

पुनः पुनर्भैषज्यप्रयोगस्यापवादविषयमुचितविषयं च दर्शयन्नाह- बलेत्यादि। बलवति दोषे पुरुषेऽपि पुनः प्रयोज्यं भैषज्यं, हीनबले दोषे पुरुषे च सर्वशो वा भेषजं शोधनार्थं विवर्जयेत्, शोधनं न कुर्यादित्यर्थः। वा शब्देन च मध्यमबले पुरुषे दोषे च न सर्वथा विवर्जनेनैकवारप्रयोगं शोधनस्य दर्शयति॥६०॥

निर्हृते वाऽपि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः।

भेषजेऽन्यत्प्रयुञ्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम्॥६१॥

निर्हृते इत्यादौ दोषनिर्हरणे इति दोषनिर्हरणकप्रयोजने भेषजे। निर्हृते इति दोषमनिर्हृत्यैव निर्गते। जीर्णे वेति येन वमनमधिकृत्यैतदुच्यते, तेन वमनस्य पाककालाप्रतीक्षैवेति अपक्वं वमनं इत्यादिना वक्तव्यम्। जीर्णसदृशता च वमनस्य क्षोभाकर्तृतया पाकोन्मुखतया च ज्ञेया। अन्यत् प्रयुञ्जीतेति वमनार्थभेषजपानानन्तरं तदहरेव दद्यात्॥६१॥

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम्।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत्॥६२॥

वमनप्रयोगेष्वयोगप्रतीकारार्थं भेषजान्तरप्रयोगे कर्तव्ये पाककालाप्रतीक्षणं सोपपत्तिकमाह- अपक्वमित्यादि॥६२॥

पीते प्रस्रंसने दोषान्न निर्हृत्य जरां गते।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः॥६३॥

वमने आवश्यकं कर्तव्यमभिधाय विरेचनेऽप्याह- पीते प्रस्रंसने इत्यादि। वमिते चौषधे इति विरेचनौषधमात्रे वमिते। पुनरिति तदहरेव॥६३॥

दीप्ताग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणं नरम्।
दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्वोभूते पाययेत् पुनः॥६४॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः।
विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत्॥६५॥

विरेचनेन स्तोकदोषहरणे सति कर्तव्यमाह- दीप्ताग्निमित्यादि। दृढस्नेहगुणमित्यनेन स्नेहलक्षणो गुणो देहे यदा दृढो नास्ति तदाऽस्यं भेषजं न दातव्यं, किन्तु स्नेह एव तावत् कर्तव्यः; असम्यक्स्निग्धे हि पुनरपि क्रियमाणं विरेचनमसम्यग्योगायैव भवति। दुःशुद्धमिति अयोगेनाविशुद्धम्। श्वोभूते, दिनान्तरे भूते, किंवा श्वो भूयः इति पाठः। दोषपाकेनेति पक्वदोषेऽविबद्धत्वाद्बहुत्वाच्च शनैर्विरिच्यते। भोज्यैरिति अनुलोमनैः। अत्र च प्रवृत्तदोषेऽतियोगभयान्न पुनर्विरेचनप्रयोगमनुजानीते॥६४-६५॥

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत्॥६६॥

वमनविरेचनाभ्यां किञ्चिच्छेषीकृतदोषप्रतीकारार्थमाह- वमनैश्चेत्यादि। अत्र बहुवचनं वेगबहुत्वापेक्षया। अप्रमाणत इति न निःशेषेण। तत्र भोजनं पाचनं यवाग्वादिभोजनम्। अन्तरपानं कषायपानम्। ये तु प्रमाणतः इति पठन्ति, ते सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरपानं व्याख्यानयन्ति॥६६॥

दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम्।
अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेतौषधं मृदु॥६७॥

मृदुशोधनोपपादनीयमाह- दुर्बलमित्यादि। शोधितं पूर्वमिति पूर्वशोधितस्य दुर्बलतया मृदु भेषजं देयं, तीक्ष्णेन हि बलभ्रंशोऽतियोगश्च स्यात्॥६७॥

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम्।

न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम्॥६८॥

मृदुभेषजप्रयोगोपपत्तिमाह- श्रेय इत्यादि। असकृत्पीतमिति असकृत्पीतमल्पबाधं भवतीत्यर्थः। श्रेय इति श्रेयस्त्वं चास्यातिव्यापत्तिकरतीक्ष्णापेक्षया ज्ञेयम्। न चातितीक्ष्णमिति न चातितीक्ष्णं दुर्बलादीनां देयं; यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलादीन् प्राप्य क्षिप्रं प्राणसंशयं जनयेत्॥६८॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः।

मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हृताः॥६९॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह- दुर्बलोऽपीत्यादि। बहुशोऽल्पश इति पुनः पुनः स्तोकमात्रया। एवंभूतानां महादोषनिर्हरणे हेतुमाह- दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हृता इति॥६९॥

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम्।

वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम्॥७०॥

विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम्।

तेनाध्मानं तृषा च्छर्दिर्विवन्धश्चैव शाम्यति॥७१॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते।

सोद्गारं साङ्गशूलं च स्वेदं तत्रावचारयेत्॥७२॥

यस्येत्यादावानुलोमिकं विरेचनमौषधमूर्ध्वं याति यस्य, तं पाययेत् विरेचनमौषधम् इति शेषः। कवलैः शुद्धमिति कवलैः शोधितमुखकण्ठम्। तेनेति उष्णजलेन पीतेन॥७०-७२॥

सुविरिक्ते तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत्।
अतिप्रवर्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक्॥७३॥

अतियोगशङ्कायां कर्तव्यमाह- सुविरिक्ते इत्यादि। सुविरिक्ते इति सम्यक्प्रमाणेन निर्हृते इत्यर्थः। सोद्गारमिति उद्गारेण पच्यमानावस्थाऽभिहिता। एतेन सम्यग्विरेचने भूतेऽपि यदौषधं तिष्ठति तत्तद्दिने एवोल्लिखेत्। तस्याप्यौषधैकदेशस्यापच्यमानतायां विरेचनातियोगः स्यादिति दर्शयति॥७३॥

कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम्।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते॥७४॥

कदाचिदित्यादिना विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुमाह। अत्र कर्तव्यं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि श्लेष्मणा निरोधं भेषजस्य गौरवादिभिरुपलभ्य रात्रिपर्यन्तं भेषजस्यायोगप्रवृत्तिरुपेक्षणीयेति कर्तव्यमूहनीयम्। प्रवर्तते इति दोषसहितं भेषजं प्रवर्तते॥७४॥

रूक्षानाहारयोर्जीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत्॥७५॥

रूक्षेत्यादावयोगाज्जीर्णे विष्टभ्य ऊर्ध्वं गते वा भेषजे अन्यद्विरेचनं सस्नेहलवणं दातव्यम्।७५॥

तृण्मोहभ्रममूर्च्छायाः स्युश्चेज्जीर्यति भेषजे।

पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते॥ ७६॥

तृण्मोहेत्यादिना पित्तावृतभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह। स्युर्जीर्यतीति जीर्यति भेषजे तृडादयो भवन्तीत्यर्थः॥ ७६॥

लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते।

भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम्॥ ७७॥

लालेत्यादिना कफावृतभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह॥ ७७॥

सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेदविरेचितम्।

तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति॥ ७८॥

सुस्निग्धमित्यादौ अविरेचितमिति ईषद्विरेचितम्। स्नेहज इति स्नेहप्रयोगजनितः श्लेष्मा। सङ्गः दोषसङ्गः। तेन लङ्घनेन दोषपाकादेव प्रबलश्लेष्मोपशमो दोषसङ्गोपशमश्च क्रियत इत्यर्थः॥ ७८॥

रूक्ष-बह्वनिल-क्रूरकोष्ठ-व्यायामशालिनाम्।

दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरिच्यैव जीर्यति॥ ७९॥

तेभ्यो बस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्दद्याद्विरेचनम्।

बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम्॥ ८०॥

रूक्षादीनां विरेचनप्रगोगे क्रमविशेषं सोपपत्तिकमाह- रूक्षेत्यादि। बस्तिं पुरा दत्त्वेत्यत्र बस्तिशब्देन स्नेहबस्तिमिच्छन्ति, निरूहस्तु वातकोपकतया तथा निरूहानन्तरं विरेचनस्य निषिद्धत्वादिह नेष्यते; उक्तं हि निरूहदानात् पवनाद्भयं स्यात् (सि.अ.१) इति, तथा नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम्। शुद्धो निरूहेन विरेचनं तु (सि.अ.१) इति; किन्तु बस्तिशब्देन निरूहः स्नेहबस्तिश्च गृह्यते; निरूहस्य यद्वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव स्नेहबस्तिरहितस्याभ्यासात्, उत्सर्गतस्तु वातहन्तृत्वं बस्तिर्वातहराणां (सू.अ.२५) इत्यनेनैवोक्तम्। निरूहानन्तरं विरेचननिषेधस्त्वौत्सर्गिकः, तेन विशेषविधिना तस्यापवादो युज्यत एव; किंच, इह बस्त्यनन्तरं यद्विरेचनं विधीयते तच्च बस्तिदानादूर्ध्वं सप्ताहानन्तरमेव भविष्यतीति न कश्चिद्विरोधः। प्रवर्तितमिति प्रवृत्त्युन्मुखीकृतम्॥७९-८०॥

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः॥८१॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते।
स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान् विशोधयेत्॥८२॥

रूक्षाशना इत्यादिना स्नेह्या अपि न व्याधिव्यतिरेकेण शोधनीया इत्याह। कर्मनित्या इति नित्यं व्यायामादिकर्मकराः। विरुद्धाध्यशनाजीर्णान् दोषान् सहन्तीति विरुद्धाशनादयो दोषरूपा न तेषां विकारं जनयन्तीत्यर्थः; विरुद्धाध्यशनादयश्च दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते। नाव्याधाविति अविद्यमानसंशोधनैकसाध्ये व्याधौ न तान् विशोधयेदिति; अन्यत्राप्युक्तोऽयमर्थः अनीरितानां दोषाणामीरणं न प्रशस्यते। उपर्युपरि सक्तानामश्मनामिव ताडनम् इति॥८१-८२॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम्।

स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम्॥८३॥

एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित्।

विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति॥८४॥

विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथाऽमृतम्।

कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात् प्रयोजयेत्॥८५॥

उक्तं विधिमुपसंहरन्नाह- एवं ज्ञात्वेत्यादि। विरेच्येभ्य इति विरेचनार्हेभ्यः। विभ्रंश इत्यादौ यस्येति संशोधनस्य। ननु विषतुल्यविभ्रंशमेतच्छोधनं तत्किमनेनाचरितेनेत्याह- कालेष्ववश्यं पेयं चेति; संशोधनसाध्यव्याधाववश्यं पेयम्। तेन, अवस्थाविशेषेऽवश्यकर्तव्यतया न शोधनं परिहर्तुं पार्यत इति भावः॥८३-८५॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मिन्मध्येषु तत् कोष्ठवयोबलेषु।

तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्प्यं तेषां विकल्प्योऽभ्यधिकोनभावः॥८६॥

सम्प्रति यदेतच्छोधनस्य क्वचित् कर्षादिमानमुक्तं न तत् सर्वपुरुषविषयं, किन्तु मध्येषु कोष्ठवयोबलेषु तन्मानं ज्ञेयमिति दर्शयन्नाह- द्रव्येत्यादि। तन्मूलमालम्ब्येति उक्तप्रमाणमनुक्तप्रमाणानुमानबीजं कृत्वा। विकल्पार्थमाह- तेषां विकल्प्योऽभ्यधिकोनभाव इति; भेषजप्रमाणस्याधिकभाव ऊनभावश्च विकल्प्य इत्यर्थः॥८६॥

षड् ध्वंश्यस्तु मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः।

अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलश्चापि तद्द्वयम्॥८७॥

धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः।

अण्डिका ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः॥८८॥

हेमश्च धान्यकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः।

शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च॥८९॥

विद्याद्वौ द्रङ्क्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च।

बिडालपदकं चैव पिचुं पाणितलं तथा॥९०॥

तिन्दुकं च विजानीयात् कवलग्रहमेव च।

द्वे सुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा॥९१॥

द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका।

बिल्वं षोडशिका चाम्रं द्वे पले प्रसृतं विदुः॥९२॥

अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका।

पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा॥९३॥

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्।

पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा॥९४॥

कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नल्वणं च तत्।

स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च॥९५॥

द्रोणस्तु द्विगुणः शूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च।

गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च॥९६॥

द्वात्रिंशतं विजानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्।

तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः।।९७॥

शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम्।

प्रमाणोपोद्घातात् सर्वशास्त्रव्यवह्रियमाणं प्रमाणं निरूपयन्नाह- षड् ध्वंश्य इत्यादि। ध्वंशीं त्रसरेणुकं वदन्ति; अन्ते तु ध्वंशीं धूलिमाहुः। अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुला इत्यत्र रक्ता इति सर्षपाणां विशेषणम्। तद्वयं धान्यमाष इति तण्डुलद्वयं धान्यमाषो भवेत्। ते तु चत्वार इति यवचत्वारः; अन्ये तु माषाश्चत्वारः अण्डिका इति वदन्ति। त्रयो माषकाः शाणः। अत्र माने अष्टचत्वारिंशन्माषकमानं पलं भवति, तदेव दशरक्तिमानेन चतुःषष्टिमाषकपलेन तुल्यं भवति, यतश्चतुर्विंशतिधान्यमाषैर्दशरक्तिकास्तुल्या भवन्ति; ततश्च दशरक्तिमानाश्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिधान्यमाषैर्गुणिताः षड्विंशदधिकपञ्चदशशतधान्यमाषा एव भवन्ति; तेन दशरक्तिकचतुःषष्टिधान्यमाषपलमानेन सह द्वात्रिंशद्धान्यमाषप्रमाणाष्टचत्वारिंशन्माषकृतपलमानस्य तुल्यता। **सुश्रुत**ऽपि तत्र द्वादश धान्यमाषाः स्वर्णमाषकः, ते च चतुःषष्टिः पलम् (सु.चि.अ.) इति व्यावस्थापितम्। तेन चतुःषष्टिमाषका द्वादशधान्यमाषैर्गुणिताः सन्तोऽष्टषष्ट्यधिकसप्तशतधान्यमाषा भवन्ति; एवं दृढबलोक्तमानादर्धेन सुश्रुतपलादिमानं भवति; एवं **सुश्रुतेऽपि** पञ्चरक्तिकमाषो भवति। दृढबलमानं मागधं, सुश्रुतमानं कालिङ्गमिति ब्रुवते। **जतूकर्णे** तु षड्गुञ्जको माषक उक्तः।।८७-९७॥-

द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च॥९८॥
यद्वि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत्।
अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्॥९९॥

द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टमित्यादि। अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य द्वैगुण्यमुक्तं, तथाऽपि तन्त्रान्तरदर्शनात् कुडवादावेव द्रवस्य द्वैगुण्यम्। उक्तं हि रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्। शुष्के द्रवार्द्रयोश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् इति। **जतूकर्णे**ऽप्युक्तं द्विगुणाः कुडवादयो द्रवाणाम् इति। इहापि सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृते त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः (चि.अ.१४) इति वचनेन

द्रवद्वैगुण्यं पारिभाषिकप्रस्थे द्रढयताऽऽचार्येण रक्तिकादौ द्वैगुण्यपरिभाषाव्यभिचारः सूच्यत इत्युपपादितमेव प्राक्। आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः सम्भवति, यच्च नित्यमार्द्रमेवोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम्। उक्तं ह्यन्यत्र- वासाकुटजकूष्माण्डशतपत्रीसहामृताः। प्रसारण्यश्वगन्धा च शतपुष्पासहाचराः॥ नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणं भवेत् इति। अन्येषां च द्वैगुण्यं कृत्वा मानस्य वारद्वयग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः॥९८-९९॥

द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम्।
यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः॥१००॥

परिभाषान्तरमाह- द्रवकार्येऽपीत्यादि। स्नेहादिसाधने द्रवसम्पाद्ये यत्र द्रवं नोक्तं तत्र सलिलं देयमित्यर्थः। यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च स इति अस्यार्थो लोकत एव सिद्धः, तथाऽपि स्पष्टार्थं पुनरभिधीयते॥१००॥

जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम्।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्॥१०१॥

जलस्नेहौषधानामित्यादौ औषधात् स्नेहश्चतुर्गुण इति कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः। स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमिति तोयशब्दस्य द्रवोपलक्षणत्वाद्द्रवं चतुर्गुणमित्यर्थः। यत्र तु विशिष्टं मानं जलादीनामुक्तं तत्र तथैव कर्तव्यं, निर्दिष्टे तत्तदेव तु (सु.चि.अ.३१) इतिवचनात्॥१०१॥

स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा।

तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः॥१०२॥

संयाव इव निर्यासे मध्यो दर्वीं विमुञ्चति।

शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा॥१०३॥

स्नेहपाकत्रैविध्यलक्षणमाह- स्नेहपाक इत्यादि। तुल्ये कल्केन निर्यास इति प्रथमप्रक्षिप्तकल्कतुल्यतां गते पाकेन निर्यासे सति। संयाव इवेति अत्र संयावशब्देन समघृतगुडगोधूमकणिकाकृतपिण्ड उच्यत। शीर्यमाणे इत्यादि खरपाकलक्षणम्। शीर्यमाणे इति अवसीदति। वर्तमाने अङ्गुलिपीडनाद्वर्तितां गच्छति॥१०२-१०३॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको, मृदुर्नस्तःक्रियासु च।

मध्यपाकं तु पानार्थे बस्तौ च विनियोजयेत्॥१०४॥

खरपाकादिविषयमाह- खर इत्यादि॥१०४॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः॥१०५॥

कालिङ्गमित्यादिकं श्लोकं केचित् पठन्ति, तं चानार्षं वदन्ति॥१०५॥

तत्र श्लोकौ-

कल्पार्थः शोधनं सञ्ज्ञा पृथग्घेतुः प्रवर्तने।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि षट्॥१०६॥

विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम्।

विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः॥१०७॥

कल्पार्थ इत्यादिः स्थानार्थसङ्ग्रहः। कल्पार्थः कल्पार्थं भेदार्थं (क.अ.१) इत्यादिनोक्तः। शोधनसञ्ज्ञा- उभयं वा शरीरमलविरेचनात् (क.अ.१) इत्यादिनोक्ता। पृथग्घेतुः प्रवर्तने इति तत्रोष्णतीक्ष्णविकाशी (क.अ.१) इत्यादिनोक्तः। देशादीनां गुणाः तत्र देशस्तु (क.अ.१) इत्यादिनोक्ताः। फलादीनां गुणाः मदनफलादिकल्प एवोक्ताः। योगशतानि षडिति त्रिशतं पञ्चपञ्चाशत् इत्यादिनोक्तम्। विकल्पहेतुः उपभोगसुखार्थं (क.अ.१) इत्यादिना प्रथमाध्याये प्रोक्तः। नामानि मदनफलादीनामेव, तानि च प्रत्यध्यायमुक्तानि। तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणमिति सुखं क्षिप्रं महावेगं (क.अ.१२) इत्यादिनोक्तम्। विधिश्चावस्थिकः देयं ह्यनिर्गते पूर्वं (क.अ.१२) इत्यादिनोक्तः। शेषं सुगमम्॥१०६-१०७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसम्पूरिते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम्।

सिद्धिस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

कल्पस्थानानन्तरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते। सिद्धेरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम्। सिद्धिशब्देन चेह वमनादीनां वमनाद्यसम्यग्योगजन्यानां व्यापदां भेषजस्य साध्यतारूपा सिद्धिरुच्यते, एवंभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया चैतत् सिद्धिस्थानमुच्यते; किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिशब्देनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यन्ते, उक्तं हि सम्यक्प्रयोगं चैव कर्मणां व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूपदेक्ष्यामः (सू.अ.४) इति। न चैवं सिद्धिस्थानसंज्ञाव्युत्पत्त्या चिकित्सास्थानादीनामपि सिद्धिस्थानसंज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया, यत इयं संज्ञाऽत्रैव योगरूढ्या वर्तते नान्यत्र॥१-२॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता, क्रमश्च कः, किं च कृताकृतेषु।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु, संख्या का, किंगुणः, केषु च कश्च बस्तिः॥३॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले, कृते कियान् वा परिहारकालः।
प्रणीयमानश्च न याति केन, केनैति शीघ्रं, सुचिराच्च बस्तिः॥४॥
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित् कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः॥५॥
पुनर्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम्।

सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपञ्चकर्मकल्पनाद्यभिधायकतया प्राधान्यादादौ कल्पनासिद्धिरेवोच्यते। अत्र का कल्पना इत्यादीन् शिष्यस्य द्वादशप्रश्नानभिनिवेश्य तान् यथाक्रमं व्याचष्टे प्रश्नानुगुणगुरुबुद्धिप्रकाशार्थम्। यदुक्तं **भरद्वाजेन-** अप्रदुष्टेन भावेन प्रसन्नेनान्तरात्मना। शिष्येण सम्यक् पृष्टस्य गुरोर्बुद्धिः प्रकाशते इति। अत्र का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता इति प्रथमः प्रश्नः, क्रमश्च कः इति द्वितीयः, किंच कृताकृतेषु लिङ्गं तथैवातिकृतेषु इति तृतीयः, संख्या का इति चतुर्थः, किंगुणो बस्तिः इति पञ्चमः, केषु च कश्च बस्तिः इति षष्ठः, किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले इति सप्तमः, कृते कियान् वा परिहारकालः इत्यष्टमः, प्रणीयमानश्च न याति केन बस्तिः इति नवमः, केनैति शीघ्रं इति दशमः, सुचिराच्च केनैति इत्येकादशः, साध्याः इत्यादिको द्वादशः। साध्या इत्यादिप्रश्नस्य यद्यप्यवकाशो नास्ति, यतो हि नासाध्या गदाः प्रोक्तेन यथास्वं क्रियमाणेन भेषजेन प्रशाम्यन्ति, तथाऽप्यसम्यग्भेषजे एव यथास्वं भेषजाभिधानादयं प्रश्नोबोद्धव्यः॥३-५॥-

त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य उक्तः॥६॥
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यीभवेत् सप्तदिनात् परं तु।

कल्पनाशब्देनेह पञ्चकर्माङ्गकल्पनोच्यते, तेन पञ्चकर्माङ्गस्नेहस्वेदप्रयोगमेव प्रागाह। त्र्यहावरमित्यादि प्रथमप्रश्नस्योत्तरम्। त्र्यहावरमिति त्र्यहेण त्र्यहं वा व्याप्य क्रियमाणस्नेहनेन अवरं यथा भवतीति त्र्यहावरं स्निग्धः। सप्तदिनमिति सप्तदिनं व्याप्य स्निग्ध्ः। परमिति स्नेहप्रकर्षकालावधिना सप्तदिनं व्याप्य स्निग्धः। ततश्च कालोत्कर्षात् क्रियमाणशोधनाङ्गस्नेहनपक्षे सप्तदिनं यावत् स्निग्धः, कालाप्रकर्षपक्षे तु त्र्यहं स्निग्धः संस्वेदयितव्य इत्यर्थः। उक्तसप्तदिनस्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह- नातः परमित्यादि। अतः परमिति सप्तदिनात् परम्। कुतो नादिशन्तीत्याह- सात्म्यीभवेदित्यादि। सप्तदिनात् परेण क्रियमाणस्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्म्यीभूतत्वान्न स्नेहनमधिकं शरीरे करोतीत्यर्थः; तेन यावन्मात्रस्नेहप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन स्नेहनं वृतं, सा मात्रा सात्म्यीभूतैव;

अधिकमात्रा या सात्म्यतां न गता सा सप्तरात्रात् परेणापि कर्तव्यैव; वेद्यास्तु सप्तरात्रादस्निग्धे पुरुषे किञ्चिद्विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं प्रयुञ्जते। एतच्च त्र्यहस्नेहनं सप्तरात्रस्नेहनं च मृदुक्रूरकोष्ठविषयभेदेन। यदुक्तं- मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया। स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः (सू.अ.१३) इति। ननु यदि क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था, तत् कथमिह नातः परं स्नेहनमादिशन्ति इत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्नेहनमुच्यते; ब्रूमः- सत्यं, क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति, परं क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यति। यत्तु **तन्त्रान्तरे**- त्रिषड्कनवरात्रेण स्नेहपानं विधीयते इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि स्नेहनं विहितं, तदाचार्यानभिमतमेव; किंवा, सप्तरात्रादूर्ध्वमसात्म्यीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण तद्वर्णनीयम्। अत्र च सप्तरात्रादूर्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात्, त्र्यहादर्वाक् प्रयोगस्य वा निषेधात्, सद्यः स्नेहप्रयोगेणैकदिनेनापि स्नेहनमनुजानीत इति ब्रुवते। मध्यकोष्ठान्तरं प्रति स्नेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तः, तथाऽपि मध्यविधया पञ्चदिनेन मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम्। यत्तु कैश्चित् मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्ध्वं न स्नेहनं कर्तव्यं सात्म्यीभावादिति चार्थो लभ्यते इति व्याख्यायते, तन्न नः प्रीणाति; यतः सात्म्यीभावः सप्तदिननिर्वर्त्यतयैवाचार्येणोक्तः, तेनात्यल्पमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद्यदि न स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाऽधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्तव्यः॥६॥-

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम्॥७॥

संशोधनाङ्गस्नेहफलमाह- स्नेहोऽनिलं हन्तीत्यादि॥७॥

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम्।८।

स्नेहपूर्वकस्वेदफलमाह- स्निग्धस्येत्यादि। सूक्ष्मेष्विति सूक्ष्मेष्वपि।८।

ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसैरुत्क्लेशनीयः पयसा च वम्यः॥८॥
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः।

संप्रति स्निग्धस्य वामनीयस्य वमनानुगुणं विरेचनीयस्य च विरेचनानुगुणं भोजनं पृथगाह- ग्राम्यौदकेत्यादि। रसैस्तथेत्यादिना विरेचनीयस्याहारविधानम्। अत्र च उत्क्लेशनीय इति यदा संबन्धो भवेत्तदा उत्क्लेशनं पित्तस्यैव ज्ञेयं; किंवा उत्क्लेशनीयः इति नानुवर्तत एव, तेन कफावृद्धिकरै रसैर्यूषैश्च भोजनीय इति शेषः। एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं ज्ञेयं, वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहमेव; उक्तं हि स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत्। स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम्। एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् (सू.अ.१३) इति॥८॥-

श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्॥९॥
अधः कफेऽल्पे वमनं विरेचयेद्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम्।

वामनीयस्य श्लेष्मोत्तरत्वे कर्तव्ये विरेचनीयस्य चाल्पकफत्वे संपाद्ये उपपत्तिमाह- श्लेष्मोत्तर इत्यादि। उक्तविपर्यये हेतुमाह- अध इत्यादि। कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमनमकृत्वैवाधो याति; वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्ध्वं याति, वमनाय संपद्यत इत्यर्थः॥९॥-

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च॥१०॥
स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम्।

संप्रति क्रमश्च क इति प्रश्नस्योत्तरमाह- स्निग्धाय देयं वमनमिति; वमनपानदिनेऽभ्यङ्गेन स्निग्धाय वमनं देयमित्यर्थः, पानजनितस्नेहस्तु पूर्वमेवोक्तत्वान्न पुनरभिधानमर्हति, अन्ये तु उपजातस्नेहगुणाय इति वदन्ति। यथोक्तमिति मदनकल्पोक्तविधिना देयम्। वमनानन्तरं कर्तव्यमाह- वान्तस्येत्यादि। पेयादिः पेयां विलेपी इत्यादिना वक्ष्यमाणः। वमनक्रममभिधाय विरेचनक्रममाह- स्निग्धस्येत्यादि। सुस्विन्नतनोरिति सम्यक्स्विन्नदेहस्य। अयं च विरेचनाङ्गः स्नेहस्वेदक्रमो वमनानन्तरभाविविरेचनेऽपि पेयादिक्रमोत्तरकालं कर्तव्यः; यदुक्तं- विलेप्याः क्रमागतं चैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य विरेचयेत् इति। स्नेहानन्तरं च यत्त्र्यहं विरेचनार्थं प्रतिभोजनं, तदुपक्रमाभिधानानुषङ्गप्रतिपादितमेवेति न पुनरिह प्रतिपाद्यते। यथावदिति कल्पस्थनोक्तविधिना। योग्यतममिति शरीरदोषाद्यपेक्षया यद्विरेचनं यौगिकं भवति तद्देयम्॥१०॥-

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च॥११॥
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः।

वमनविरेचनोत्तरभाविपेयादिक्रममाह- पेयां विलेपीमित्यादि। यवागूः बहुसिक्था। विलेपी विरलद्रवा। उक्तं हि- सिक्थकै रहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता। यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा इति। अत्र अकृतयूषः स्नेहलवणाद्यसंस्कृतः, कृतयूषः स्नेहलवणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था। यदुक्तं **सूदशास्त्रे** अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना। विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतम् इति। त्रिरिति अन्नकालत्रयं व्याप्य, द्विरिति अन्नकालद्वयम्, एकश इति एकान्नकालम्; एतच्च त्रिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः संबध्यते। एतच्च त्रिरित्यादि पक्षत्रयं प्रधानशुद्धिशुद्धाद्यपेक्षया यथाक्रमं ज्ञेयम्। तेन, प्रधानशुद्धिशुद्धे प्रत्येकं त्रिः पेयादि कर्तव्यं, तेनान्नकालत्रये पेया, ततः परेणान्नकालत्रये विलेपी, ततः परेणान्नकालत्रये कृताकृतयूषसहितमन्नं, ततोऽपि च परेण कृताकृतरसेनान्नमन्नकालत्रये देयम्; एवं द्वादशभिरन्नकालैर्वमनदिनसायाह्नात् प्रभृति सप्तरात्रेण पेयादिक्रमः। अयमेव क्रम उपकल्पनीयेऽपि-

ततः सायाह्ने लोहितशालितण्डुलानां इत्यादिना, यावत् द्वादशे चान्नकाले (सू.अ.१५) इत्यनेनोक्तः। अत्र यूषरसयोस्तु यद्यपि कालविभागो न प्रतिपादितस्तथाऽपि यूषकालत्रये रसकालत्रये च प्रथममकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूषस्य, एवं रसस्यापि कालविभागः कथनीयः। एवं द्विःपेयादिक्रमस्तथा एकशश्च पेयादिक्रमो वर्णनीय इति। एककाले तु पेयादिक्रमे यद्यपि कृताकृतयूषरसयोः कालविभागो न प्राप्यते, तथाऽप्येकस्मिन्नेव काले स्तोकसंस्कारेण यूषरसयोस्तत्र कृताकृतत्वं ज्ञेयम्। प्रधानशुद्धे भूरिदोषगमनक्षोभादग्निमान्द्यं संभवति, तेन तत्र पेयादिक्रमश्चिरं क्रियत इति ज्ञेयम्। प्रधानशुद्ध्यादिलक्षणं चाग्रे वक्ष्यमाणम्॥११॥-

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण॥१२॥
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः।

पेयादिक्रमस्य विशोधनमन्दीकृताग्नेर्दीपकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह- यथेत्यादि॥१२॥-

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ॥१३॥
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च।
पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः॥१४॥
द्वित्रान् सविड्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम्।

प्रधानशुद्ध्यादिलक्षणं प्राह- जघन्येत्यादि। चतुर्भिर्वेगैर्यच्छोधनं वमनं तज्जघन्यं, यत्तु षड्भिस्तन्मध्यमं, यत्त्वष्टभिस्तत् प्रवरम्। विरेके जघन्ये दश, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दशविंशतिरित्यर्थः, प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः। वेगसंख्याविभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां यथाक्रममाह- प्रस्थस्तथेत्यादि। द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये विरेचने,

त्रिगुणश्च मध्यमे, चतुर्गुणस्तु प्रवरे। अत्र च प्रस्थशब्देन सार्धत्रयोदशपलान्युच्यन्ते; उक्तं हि तन्त्रान्तरे वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः इति। पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धमिति विरेके यन्मानं जघन्यमध्यप्रवरविभागे प्रोक्तं यथाक्रमं तथा वमनेऽपि जघन्यमध्यप्रवरविभागे तदर्धं ज्ञेयं, परं तु यत् पित्तान्तत्वं वमनस्य, कफान्तत्वं विरेकस्य, तत् त्रिविधशुद्धावर्थागतं ज्ञेयम्। यदा चतुर्भिर्वेगैः प्रस्थमाने दोषे गते पित्तान्तत्वं सम्यग्वमनशुद्धिजलक्षणमुपलभ्यते तदा जघन्या शुद्धिः, यदा च विरेके दशभिर्वेगैर्द्विप्रस्थमानदोषगमने कफान्तत्वं विरेचनसम्यग्योगलक्षणमुपलभ्यते तदा विरेचनस्य जघन्या शुद्धिर्भवति; एवं मध्यप्रवरशुद्धावपि वमने पित्तान्तत्वं, विरेचने कफान्तत्वं, सम्यग्योगलक्षणं ज्ञेयम्। वेगसंख्यादोषमानाभिधानानन्तरं सम्यक्शुद्धिलैङ्गिकशुद्धेः पित्तान्तत्वादिलक्षणप्रतिपादनार्थमिहाभिधानं, तेन यदुच्यते आन्तिकी, वैगिकी, मानिकी, लैङ्गिकी चेति चतुर्विधा शुद्धिरिहोच्यते वमनविरेचनयोः, तदस्माकमसंमतमेव; किन्तु लैङ्गिकी चैका शुद्धिः। तत्र च पित्तान्तत्वं तथा क्रमात्कफः इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं वमने, विरेचने च कफान्तत्वं तथा स्रोतोविशुद्धीन्द्रिय इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं ज्ञेयम्। तेन यदत्र **आषाढवर्मणा** सम्यग्विशुद्धिलिङ्गं लक्षणतोऽथ मानाच्च वेगाच्च दोषागमनाच्चोक्तं, किमिदं व्यस्तं समस्तं वा इत्यादिनाऽऽक्षिप्तं, तदनभ्युपगमनिरस्तमेव। अन्येषां त्वत्र परिहारा विस्तरभयान्न लिखिताः। जघन्यादिशुद्धित्रैविध्यं चात्र जघन्यमध्योत्कृष्टदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम्। जघन्यादिशुद्धिलक्षणेऽपि यद्वेगेन जघन्यादिशुद्धिलक्षणाभिधानं, तत् प्रायोभावितया ज्ञेयम्। दोषमानभेदेन जघन्यादिमानभेदः पारमार्थिकः; तेन यत्र वमनेऽष्टाभिर्वेगैर्द्विप्रस्थदोषस्रुतिर्भवति तत्र प्रवरैव शुद्धिः, यत्र वमने षड्भिरेव वेगैः सार्धप्रस्थदोषस्रुतिर्भवति तत्र मध्यैव शुद्धि; , यत्र च चतुर्भिरपि वेगैरेकप्रस्थदोषस्रुतिस्तत्र जघन्यशुद्धिरेव; एवं विरेचनेष्वप्युदाहार्यम्। पित्तप्रवृत्तिरन्ते यस्मिन् तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि व्याख्येयम्। तेन क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च इत्यनेन यत् सम्यग्वमनलक्षणं वक्तव्यं, तथा प्राप्तिश्च विद्पित्तकफानिलानां इत्यनेन च सम्यग्विरेचनलक्षणं यद्वक्तव्यं, तदनेन सहाविरुद्धं भवति। तत्र च

यदनिलागमनमन्ते वक्तव्यं तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया ज्ञेयंः, निःशेषकृते ह्याशयगते पित्ते कफे च वायुः केवलः सरति; तेन च केवलवायुसरणेन पित्तान्तता कफान्तता च ज्ञायते। ननु यदि क्रमात् कफः इत्यादिनैव ग्रन्थेनायमर्थोऽभिहितस्तत् कथमिह पित्तान्तं च वमनं, कफान्तं च विरेकमाहुरिति कृतं? ब्रूमः- वेगसंख्यादोषमानभेदप्रतिपाद्यमानजघन्यादिशुद्धित्रये पित्तान्तत्वाद्यनुगतिप्रतिपादनार्थमिहाभिधानम्; एवं तद्वमनविरेचनसम्यग्योगलक्षणानभिधाने हि शिष्यस्य प्रबलदोषेऽपि पुरुषेऽयोगशुद्धावेव जघन्यशुद्धिगतवेगमानोदये सति अथ पित्तान्तत्वाद्यनुदये जघन्यशुद्धिभ्रमः स्यात् एवमन्यदप्युदाहार्यम्। वमने च विरेके च यथा दोषमापनं कर्तव्यं तदाह- द्वित्रानित्यादि। द्वित्रानित्यव्यवस्थितभाषणेन मलभागस्यामेयतां दर्शयति; वमने तु पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषो मेयः॥१३-१४॥-

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः॥१५॥
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे।

संप्रति किं च कृताकृतेषु इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं यथाक्रममाह- क्रमादित्यादि। क्रमादित्यनेन वचनेन यथोक्तक्रमलङ्घनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति दर्शयति; यतः कफादूर्ध्वं गतं यदा पित्तं भवति तदा तु पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः, किंतु यदैवामाशयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः, तत् पित्तानयनं च कफानयनानन्तरमेव भवति; एवं सम्यक्कृतविरेचनलक्षणेऽपि क्रमादितिपदस्यार्थोऽत्र व्याख्येयः॥१५॥-

दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रतां च॥१६॥

दुश्छर्दिते इत्याद्ययोगकृतवमनलक्षणम्॥१६॥

तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलादिहानिर्वमनेऽति च स्यात्।१७।

तृण्मोहेत्याद्यतिकृतवमनलिङ्गम्। अत्रादिशब्देन वर्णस्वरादिग्रहणम्। निद्राहानिश्चात्रानिलकोपकृतैव।१७।

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम्॥१७॥
प्राप्तिश्च विड्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण।

स्रोतोविशुद्धीत्यादि सम्यग्विरेचनलक्षणम्। ऊर्जोऽग्निरिति पटुरग्निः। अनामयत्वमिति विरेचनजेतव्यदोषजनितविकारव्यपगमः। प्राप्तिश्चेत्यादिग्रन्थार्थः स्थानान्तरे व्याख्यात एव॥१७॥-

स्याच्छ्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः सादस्तथाऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या॥१८॥
तन्द्रा तथा च्छर्दिररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते।

स्यादित्याद्ययोगकृतविरेकलक्षणम्। न च वातानुलोम्यमित्यर्थः॥१८॥-

कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः॥१९॥
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति।

कफास्रेत्यादि विरेकातियोगलक्षणम्। क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं संबध्यते॥१९॥-

संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा॥२०॥

तैलाक्तगात्राय ततो निरूहं दद्यात्त्र्यहान्नातिबुभुक्षिताय॥

प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम्॥२१॥

नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो नात्याशितः स्यादनुवासनीयः।

वमनविरेचनकल्पनाप्रस्तावागतसम्यग्योगादिलक्षणमभिधाय बस्तिकल्पनामाह- संसृष्टभक्तमित्यादि। सप्तभिर्दिनैः कृतसंसर्जनक्रमस्याष्टमे भुक्तमुपयुक्तस्य नवमेऽह्नि सर्पिःपानमनुवासनं वा देयम्; अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं कर्तव्यं तदा नवमेऽह्नि सर्पिःपानम्, अथ विरेचनानन्तरं यदा बस्तिर्देयस्तदाऽनुवासनं नवमेऽह्नि देयमिति व्यवस्था। वममानन्तरं नवमदिवसे सर्पिः पानं पूर्वं नोक्तं तेनेदानीं विरेचनानन्तरकर्तव्यनिरूहाङ्गानुवासनसमानकालतया सर्पिः पानमपि दर्शितं, तेन न निरूहाङ्गता सर्पिःपानस्य कल्पनीया। नवमश्च दिवसोऽत्र शोधनदिनमारभ्यैव ज्ञेयः; उक्तं च **जतूकर्ण**- शोधनानन्तरं नवमेऽह्नि स्नेहपानमनुवासनं वा इति, तथा **सुश्रुत**ऽप्युक्तं- विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च। कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः (सु.चि.अ.३७) इति। उत्तरबस्तिचिकित्सिते च यः पेयादिक्रमानन्तरं रससंसर्जनक्रम उक्तः, स सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनगमनार्थं कर्तव्यः, न वमनविरेचनकर्मपरिसमाप्तावेव, तेनेहाकृतरससंसर्गस्यैव नवमे दिने सर्पिःपानमनुवासनं चोपपन्नम्। यत्तु **भद्रशौनके**- संसृष्टभक्तः सुमनाः स्नेहपीतो दृढानलः। संशुद्धः परतो मासादनुवास्यस्ततो नरः इत्युक्तं, तत् प्रागनुवासनविषयं रोगविशेषविषयं वेति नैतद्विरुद्धं भवति; बहूनि चात्र व्याख्यानानि टीकाकृता**मञ्जिरि-सैन्धव-जेज्जटेश्वरसेना**दीनां सन्ति; अन्यैस्तु तद्व्याख्यानानि दोषोद्धारादेव निरस्तानि। तैलाक्तगात्रायेति वचनमभ्यङ्गेनापि स्नेहप्रयोगदर्शनार्थम्। स्वेदस्त्वत्र पञ्चकर्मपूर्वतया विहितोऽनुक्तोऽप्यायात्येव; यदुक्तं तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः। पञ्चकर्माणि कुर्वीत (सू.अ.२) इति। दद्यात्त्र्यहादिति अनुवासनदिनादूर्ध्वं त्र्यहात्, तेन यथावक्ष्यमाणक्रमेण एकाहाद् द्व्यहादधिकाद्वा स्नेहात्तदहर्वा निरूहो देयः। नातिबुभुक्षितायेत्यनेन अतिबुभुक्षितस्य निरूहोऽतियोगायोर्ध्वगमनाय च भवतीति सूचयति। तत्र धन्वरसेन प्रतिभोजनं

विरेचनवदग्निमान्द्याभावाद्बलावहत्वाच्च युक्तमेव; यदुक्तं **भोजे**- आमस्तकाद्विशुद्धस्य निरूहेण रसादिकम्। किमर्थं विहितं भोज्यं संसर्गश्च विरिक्तवत्॥ विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंप्लवात्। न तु बस्तिस्तथा तस्माद्द्वयोर्न्नयति पावकम् इति। निरूह एव दोषाग्निबलापेक्षया रसादिना पेयादिना वा भोजनं दर्शयन्नाह- समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हमिति; बलमिति अग्निबलम्। नरस्तत इत्यादिना निरूढस्यानुवासनमाह। निशीत्यनेन निरूहानन्तरं तद्दिने क्रियमाणमनुवासनं निश्येव कर्तव्यमिति दर्शयति, न शीते वसन्ते च सद्योनिरूढस्य रात्रावेवानुवासनं न देयमिति अन्ये तु निशीत्यनेन तदहरेव निरूढाय सायमनुवासनं देयमिति दर्शयति, तेन यथावक्ष्यमाणविभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः। अनुवासनार्ह इति वचनेन यदि सामता मन्दो वा पावको भवति तदा तदहरनुवासनं न देयमिति सूचयति। अत एव **जतूकर्णे** द्वितीयदिवस एवानुवासनमुक्तं- ततस्त्र्यहान्निरूहे व्युषिते भुक्तवतोऽनुवासनम् इति; **हारीते**ऽपि- व्युष्टे रजन्यां प्रसमीक्ष्य तस्माद्बलाबलं वाऽप्यनुवासनीयः इत्युक्तम्। सद्यो निरूढोऽनुवास्यः स्यात् इति वचनं निरूहजनितवातक्षोभयुक्तपुरुषविषयम्॥२०-२१॥-

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवास्यो रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु॥२२॥
तानेव दोषान् परिरक्षता ये स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक्।

निशीत्यनेन यन्निशासमीपेऽनुवासनं विहितं तदेव कालभेदेन भिन्नकालं दर्शयन्नाह- शीते इत्यादि। शीतशब्देन शिशिरहेमन्तयोरपि ग्रहणम्। दिवेति निशासमीपे दिवाभागे, रात्रावपि च दिनसमीपायां रात्रौ। दोषान् परिरक्षता दोषान् दृष्ट्वा, अन्तरं च दोषवर्जनेन परिरक्षता; ये स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः स्नेहाध्याये- श्लेष्माधिको दिवा शीते (सू.अ.१३) इत्यादिना ग्रन्थेन, य एवाकालपीतस्नेहदोषा भवन्ति त एव यथोक्तकालविपर्ययकृतानुवासनेऽपि दोषा भवन्तीत्युक्तं भवति। स्नेहाध्याये

यद्वातपित्ताधिकत्वादिविशेषेणापि रात्रौ दिवा च स्नेहपानं विहितं तदिहापि समानन्यायत्वादेकदेशाभिधानेनापरैकदेशानुमानाच्च ज्ञेयम्॥२२॥-

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम्॥२३॥
सायं च भोज्यं परतो द्व्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा।
त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं च॥२४॥

प्रत्यागते चेत्यादौ अनुवासनीये इति अनुवासनस्नेहे। व्युषितायेति निर्विकारं रात्रिव्युषिताय दिवा भोज्यं देयं, तथा

सायं च भोज्यं देयम्। अनुवासनानन्तरं पुनरनुवासनकालमाह- त्र्यहे वेत्यादि। अत्रापि त्र्यहपञ्चाहव्यवस्था पूर्ववत्; अयंचानुवासनकालो निरूहदिन एव दातव्यानुवासने परिज्ञेयः। अन्ये तु पठन्ति यत्- परतो द्व्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा इति; व्याख्यानयन्ति च- परतो द्व्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वेति; अत्र तु द्व्यहेऽनुवासनमतिप्रबलवातस्य, अनतिवृद्धवातस्य त्र्यहे, पञ्चमे तु प्रवृद्धकफपित्तस्येति व्यवस्था। द्वितीयदिनानुवासनं **हारीत**ऽप्युक्तं; वचनं हि- दृष्ट्वाऽतिवृद्धं पवनस्य रूपं दिने दिने बस्तिमुदाहरन्ति इति; **सुश्रुत**ऽप्युक्तं- रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहबस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात्त्र्यहात् (सु.चि.अ.३७) इति। इहापि रूक्षनित्यस्तु इत्यादिना, वातार्ताश्च दिने दिने (सि.अ.४) इत्यन्तेन द्व्यहे दानं विधास्यति, तेन द्व्यहे वा त्र्यहे वा इति पाठः साधुः; द्व्यहशब्देन चात्र दिनद्वयसंबन्धमात्रमुच्यते, न द्व्यहपूरणं; तेन प्रथमदिवसदत्तानुवासनात् प्रभृति पूर्णे तृतीये दिवसेऽनुवासनं प्राप्नोति इति यदुच्यते, तन्निरस्तम्; एवं त्र्यहेऽपि तृतीयाहसंबन्ध एव विवक्षितो ज्ञेय इति॥२३-२४॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात्॥२५॥

संप्रति दोषभेदेनानुवासननियममाह- एकं तथा त्रीनित्यादि। एतच्च संख्याः कति इति प्रश्नस्योत्तरम्; अपरं संख्याप्रश्नस्योतरं त्रिंशन्मताः कर्मसु इत्यादिना भविष्यति। कफपित्तयोश्च यद्यप्यनुवासनं न विहितं, तथाऽपि वातानुगतकफपित्तविषयतयैतद्बोद्धव्यम्। पुनर्वेत्यनेन वाते नव एकादश वा कुर्यात्। अयुग्मानित्यनेन द्विचतुःषडादिसंख्यया युग्मदानं निषेधयति, अयुग्मदानं प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचनाद्बोध्यं, यथा- युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ संवसेताम् (शा.अ.८) इति; उपपत्तिश्चात्रातिप्रसङ्गभीत्या न कथिताऽऽचार्येण। यत्तु- त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड् वा इत्यादिना युग्मबस्तिदानं वक्ष्यति, तन्निरूहाङ्गतया स्नेहनार्थक्रियमाणानुवासनविषययुग्मबस्तिदानं ज्ञेयम्, इह तु प्रधानतया क्रियमाणानुवासनविषयमयुग्मदानमिति न विरोधः। एतेन, यदुक्त**माषाढवर्मणा**- निरूहकार्यकारणमयुग्मदानमस्मिन्नोक्तं निषिद्धपूर्वं च, योगस्यान्ते क्रमादेकं तथा त्रीनित्यादीन् स्नेहान् प्राह (?) इति, तन्निरस्तं ज्ञेयम्। किंच, अयुग्मानित्यनेन पुनर्वेत्यनेन च यत्रानुवृत्त्याऽनुवासनं देयं तत्रायुग्मकं निरूहान्तरितं च कर्तव्यमित्यर्थः, तेन यथोक्तसङ्ख्याकान्निरूहान् दत्त्वा यथोक्तसङ्ख्यया स्नेहो देयः। विषमसङ्ख्योपादानं तु मध्यविधयाऽपि द्व्यहचतुरहादिग्राहकं भवति, तेनोत्तरत्र वक्ष्यमाणसंख्यानुवासनं न विरोधीति ब्रूते। **जतूकर्णे**ऽप्युक्तं- निरूहे व्युषिते भुक्तवतोऽनुवासनं परं द्वितीयेऽहनि पञ्चमे वा तथैकादशाहेऽपकर्षतो द्वित्रिचतुरादि(?) वातादिषूच्यते इति॥२५॥

नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम्।
शुद्धो निरूहेण विरेचनं च तद्ध्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम्॥२६॥

संप्रति निरूहविरेचनयोरन्तरेऽवश्यपरिहर्तव्यकालमाह- नरो विरिक्तस्त्वित्यादि। अवश्यमिति वचनादेकाहसाध्येऽपि व्याधाववश्यं सप्तदिनच्छेदः कर्तव्य इति दर्शयति। यद्यपिविरेचनानन्तरं निषिद्ध

एव निरूहः पञ्चकर्मीयायां सिद्धौ, तथा निरूढस्य विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि तत्कालमेव स निषेधः; तेन त्रिचतुरादिदिनेऽपि प्रसक्तिनिरासार्थमिदं वचनम्। यत्तु विरेचनानन्तरं नवमेऽह्न्यनुवासनकालादुत्तरकालमेव निरूहविधानं, तेनार्वाग्बस्तेः प्रसक्तिरपि न स्यादित्युच्यते; तन्न, यतोऽनुवासनशुद्ध्यपेक्षसंसर्जनक्रमस्येयं विधा, यदाऽवरशुद्ध्या त्र्यहेणैव पेयादिक्रमः समाप्यते, तदा चतुर्थदिनेऽनुवासनदानात् पञ्चमे षष्ठे वा दिने निरूहः प्रसज्येत, अतस्तन्निरासार्थमेतद्वचनम्। निरूहानन्तरं तु संसर्जनक्रमो नास्त्येव, तेन त्र्यहं स्नेहं दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिरस्त्येव। सप्ताहादर्वाक् सप्ताहं यावच्च निरूहविरेचनवर्जने हेतुमाह- तद्यस्येत्यादि। विकसेदिति हिंस्यात्। शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधनाद्धिंस्यादिति भावः। यत्तु आसप्ताहाद्विरेको वा ततश्चापि निरूहणम् इति तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तच्च संसर्गविधया क्रियमाणसंशोधनक्रमे ज्ञेयम्। तत्रापि च सप्ताहपूरणं संसर्जनस्नेहादीनामनुमतविकल्पपरिहाराद् व्याख्येयम्॥२६॥

बस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च।
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च॥२७॥
विड्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च॥
विश्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरूहः॥२८॥

किंगुणो बस्तिः इतिप्रश्नस्योत्तरं बस्तिर्वयःस्थापयितेत्यादि। अयं चास्थापनगुणः, अनुवासनस्य तु देहे निरूहेण इत्यादिना ग्रन्थेन गुणान् वक्ष्यति। वयः स्थापयतीति वयःस्थापयिता; वयःस्थापनत्वं चास्य स्रोतःशुद्धिकरत्वात्। सर्वार्थकारीति स्थिरत्वापकर्षादिविरुद्धार्थस्यापि भेषजविशेषयोगात्। शिशुवृद्धयूनां निरत्यय इत्यनेन वमनविरेचनाभ्यामुत्कर्ष उच्यते, ते हि शिशुवृद्धयोर्निषिद्धे। सर्वगदापहत्वं संशमनेन ज्ञेयं, सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन दोषसंशोधनद्वारा सर्वगदापहत्वमुच्यत इति न पौनरुक्त्यं; किंवा सर्वान् विकारानिति सर्वावस्थान् विकारानिति विशेषः॥२७-२८॥

देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे संस्नेहनं वर्णबलप्रदं च।

न तैलदानात् परमस्ति किञ्चिद्द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते॥२९॥

स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा।

तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम्॥३०॥

मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः।

काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन॥३१॥

देहे इत्यादिनाऽनुवासनगुणमाह। निरूहेण विशुद्धमार्गे इति वचनान्निरूहशोधित एव मार्गे संसर्जदनुवासनं यथोक्तगुणकर्तृ भवतीति दर्शयति। न तैलदानादित्यत्र तैलशब्देन स्नेहोपलक्षणेन केचिद्घृतमपि ग्राहयन्ति, किन्तु तैलमेवात्र वातहरप्रधानतया ब्रूते इति युक्तं पश्यामः; तथा ह्यत्र औष्ण्याच्छैत्यमित्युक्तम्, औष्ण्यं च न सर्पिषीति; स्नेहा मज्जवर्जिता अनुवासनाधिकृता अप्यप्रधानत्वान्नात्र घृतमनुमन्यते। परमस्तीत्यादौ द्रव्यमिति कारणं, तच्च कारणमनिलप्रशमनेन ज्ञेयम्, नान्वासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्म इति केचित् पठन्ति। तैलकृत्यमेव सकारणं व्याकरोति- स्नेहेनेत्यादि। तैलं चानुवासने पक्वमेव ज्ञेयम्; अपक्वस्य तु न चामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्गुदम् (सि.अ.४) इत्यनेन निषिद्धत्वात्। अत्र तैलानिलयोर्विपरीतगुणयोर्मेलके द्रव्यप्रभावात्तैलमेव वातं हन्ति, न वातस्तैलम्; अणुत्वं गुणो यद्यपि तैले वाते चास्ति, तथाऽपीह प्रभावाद्वातसूक्ष्मावयवसंबद्धं तैलं स्नेहादिना वातं जयति, तेन समानमप्यणुत्वमिह विरुद्धार्थकार्यैवेति। तैलस्य यथोक्तकार्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह- मूले इत्यादि। मूलदृष्टान्तेन चानुवासनेन साक्षात्तर्पणीयस्य गुदस्य देहमूलत्वं दर्शयति, उक्तं हि **पराशरे-** मूलं गुदं शरीरस्य सिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः। सर्वं शरीरं पुष्णन्ति मूर्धानं यावदाश्रिताः इति; तथाऽनुवासनादपि नरो बलवीर्याद्युपेतोऽपत्यवांश्च स्यादित्यर्थः॥ २९-३१॥

स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि ये पङ्गवो येऽपि च भग्नरुग्णाः।

येषां च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः॥३२॥

आध्मापने विग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च।

एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः॥३३॥

याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च बस्तिःप्रशस्तः परमं च तेषु॥३४॥

सामान्येन निरूहानुवासनयोर्गुणमाह- स्तब्धाश्च ये इत्यादि। भग्ना इति भग्नकायाः; रुग्णा इति सन्धिमुक्ताः। भक्तानभिनन्दने अरोचके। वातकृतोपसर्गा इति वातकृतोपद्रवाः। क्षीणेन्द्रिया इति अतिक्षीणशुक्राः। अत्र शुद्धवातादिष्वनुवासनं, भक्तानभिनन्दनप्रकारेषु च निरूह इत्याद्यर्थोऽनुसरणीयः॥३२-३४॥

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीताञ्छीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान्।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान् सर्वत्र बस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात्॥३५॥

संप्रति केषु च कश्च बस्तिरिति प्रश्नस्योत्तरम्- उष्णाभिभूतेष्वित्यादि। उष्णाभिभूते तथा शीताभिभूते इति वक्तव्ये, ये न सर्वत्र इति करोति, तेन स्निग्धरूक्षगुरुलघ्वभिभूतेऽपि तद्विपरीतौषधसंपादितो वस्तिर्देय इति दर्शयति॥३५॥

न बृंहणीयान् विदधीत बस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः॥३६॥

नित्यविशोधनीयगदानाह- कुष्ठप्रमेहादिष्वित्यादि। अत्र, आदिशब्देनारोचकतन्द्राश्लीपदादीनां ग्रहणम्। मेदुरेष्विति मेदस्विषु॥३६॥

क्षीणक्षतानां न विशोधनीयान्न शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम्।
न मूर्च्छितानां न विशोधितानां येषां च दोषेषु निबद्धमायुः॥३७॥

क्षीणक्षतानां नेति क्षीणा राजयक्ष्मिप्रभृतयो ज्ञेयाः। विशोधनीयानिति अपकर्षणकारकान्। येषां च दोषेषु निबद्धमायुरिति ये संशोधनहरणमात्रेणैव प्राणाञ्जहति॥३७॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च।
ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति॥३८॥
विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकरः स यस्मात्।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्बस्तिं विना भेषजमस्ति किञ्चित्॥३९॥
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके।

बस्तेर्बहुविषयां स्तुतिमाचक्षाणः किंगुणो बस्तिः इति प्रश्नस्यैवोत्तरं पुनराह- शाखागता इत्यादि। शाखाकोष्ठमर्मगता इत्यनेन त्रिविधशाखादिरोगमर्गो गृहीतः; मर्मजशब्देन हि मध्यमरोगमार्गाश्रयिणां सन्धिजानामपि साहचर्याद्ग्रहणम्; इह मर्मास्थिसन्धयो हि मध्यमो रोगमार्ग उक्तः। ऊर्ध्वसर्वशब्देन च ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदादप्युक्तरोगमार्गत्रयग्रहणम्। सर्वावयवाङ्गजशब्देन च प्रादेशिकसर्वाङ्गभेदा-दप्युक्तग्रहणम्; वायोः परमिति वायोः परो न कश्चित् श्रेष्ठ इति यावत्। एतेन यद्यपि कफपित्ते अपि रोगकारणे भवतः, तथाऽपि वायुरेव श्रेष्ठ इत्युच्यते। वायोः श्रेष्ठत्व एव हेतुमाह- विण्मूत्रेत्यादि।

पित्तादीत्यत्रादिशब्देन कफस्य ग्रहणं, (न च मलशब्देन कफस्य ग्रहणं,) मलशब्देन चेतरधातुमलानां खमलादीनां च ग्रहणम्। आशयशब्देन मलव्यतिरिक्तप्रसादाख्यानामाशयानां धातूनां च ग्रहणम्। विक्षेपसंघातकर इति वियोगमेलककरः; एतेन, यस्माद्वायुरेव दोषमलधातूनां संयोगविभागौ करोति, तेन दोषदूष्यविण्मलमेलकरूपनिखिलव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं भवतीति भावः। किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विडादिभिः संबध्यते, स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते, विडादिसंयोगविभागेनैव च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति। भवत्वेवं वातस्य प्राधान्यमतः किमित्याह- तस्येत्यादि। भेषजमिति प्रधानं भेषजं, यदुक्तं- बस्तिर्वातहराणाम् (सू.अ.२५) इति। अतो बस्तावर्धचिकित्सारूपता तथा सर्वचिकित्सारूपता च युक्तैव॥३८-३९॥-

नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं गत्वा शकृद्दोषचयं विलोड्य॥४०॥
संस्नेह्य कायं सपुरीषदोषः सम्यक् सुखेनैति च यः स बस्तिः।

तत्र बस्तेः कृताकृतलक्षणानि क्रमेणाह- नाभीत्यादि। विलोड्येति संक्षोभ्य। संस्नेह्य कायमिति वीर्यरूपेण सारेण कायं व्याप्य, उक्तं हि- वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् (सु.चि.अ.३५) इति। स्नेहशब्देन च सारोऽभिधीयते; यथा- देहः स्नेहपरिक्षयात् (चि.अ.८) इति। सम्यगिति निरवशेषेण। सुखेनेति विकारमकृत्वा॥४०॥-

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि॥४१॥
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलं च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम्।

तादात्विकबस्तिसम्यग्योगलक्षणमभिधायोत्तरकालभवमाह- प्रसृष्टेत्यादि। आशयलाघवानि इत्यत्र आमयलाघवानि इति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाशब्दो ज्ञेयः, तेन रोगोपशान्तिरिह निरूहसाध्यविकाराणामुपशान्तिः॥४१॥-

स्याद्रुक्छिरोहृद्गुदबस्तिलिङ्गे शोफः प्रतिश्यायविकर्तिके च॥४२॥

हृल्लासिका मारुतमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्युः।

स्यादित्यादि बस्त्ययोगलक्षणम्। न सम्यङ्निरूहिते इति अयोगेन निरूहिते॥४२॥-

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत्तदेवातिनिरूहितस्य॥४३॥

बस्त्यतियोगलक्षणमतिदेशेनाह- लिङ्गमित्यादि॥४३॥

प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः।

स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः॥४४॥

अनुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह- प्रत्येतीत्यादि। असक्तमिति सङ्गं विना। रक्तादयः धातवः। स्वप्नानुवृतिः निद्रानुवृत्तिः। सृष्टा इति अबद्धाः॥४४॥

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग्रूक्षखरं च गात्रम्।

ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणानामसम्यगेतान्यनुवासितस्य॥४५॥

हृल्लासमोहक्लमसादमूर्च्छाविकर्तिका चात्यनुवासितस्य।

अध इत्याद्यनुवासनायोगलक्षणम्। रूक्षखरता चात्र शरीरस्यास्नेहनादेव। हृल्लासादि अतियोगलक्षणम्॥४५॥-

यस्येह यामाननुवर्तते त्रीन् स्नेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः॥४६॥
आश्वागत्तेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन्।

उचितस्नेहप्रत्यागमनकालमाह- यस्येत्यादि। यामानिति प्रहरान्। स विशुद्धदेह इति स अनुवासनप्रयोगसम्यग्योगादनुवासनव्यापत्तिरहित इत्यर्थः। आश्वागते इति शीघ्रं प्रत्यागते, अन्यस्तु विधेय इति तदैवान्यः स्नेहो देयः। पुनः स्नेहदानोपपत्तिमाह- स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन्निति॥४६॥-

त्रिंशन्मताः कर्म नु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः॥४७॥
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक् स्नेह एकः परतश्च पञ्च।
काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युः॥४८॥
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः।

संप्रति संख्याप्रश्नस्योत्तरविशेषमाह- त्रिंशदित्यादि। कर्मकालयोगसंज्ञा यथाक्रमं त्रिंशत्षोडशाष्टबस्तिसमुदयेषु ज्ञेया। कालस्ततोऽर्धेनेत्यत्र अर्धशब्दो न समप्रतिवचनः; तेन त्रिंशदध षोडश भवन्ति। सान्वसना इत्यादिना कर्मादीनां निरूहानुवासनविभागमाह। एकमनुवासनं दत्त्वा दीयन्त इति सान्वसनाः, एवमनुवासनेन प्रत्येकं योगाद् द्वादश निरूहाश्चतुर्विंशतिर्बस्तयो भवन्ति। प्रागिति आरम्भे। परत इति द्वादशनिरूहोत्तरकाले। निरूहान्तरिताश्च षट् स्युरिति निरूहेणान्तरी कृताः, एवं च द्वादश बस्तयः पूरणीयाः। पञ्चैव परादिमध्या इति पञ्च स्नेहा अन्ते मध्ये आदौ च येषां

विभक्तास्ते तथा; अत्र चादौ स्नेहद्वयम्, अन्ते च स्नेहद्वयं, निरूहत्रयमध्ये चैकमनुवासनम्, एवं पञ्च स्नेहा भवन्ति। ये तु निरूहदिन एवानुवासनं वदन्ति तन्मते आदावेक एव, अन्तेऽपि दिनान्तरे एकः, एवं पञ्च भवन्ति; एवं कर्मकालयोरपि निरूहदिन एव दिनान्तरे वाऽनुवासनं व्याख्येयम्। अत्र चैकस्नेहान्तरितानां निरूहाणां दाने वातक्षोभो नाशङ्कनीयः, कर्मादिषु निरूहा यापनाबस्तिरूपा दीयन्ते, ते स्निग्धा एवेति कृत्वा न वातक्षोभका भवन्ति। एते च कर्मादयो यद्यपि शास्त्रप्रदेशेषु न व्यवह्रियन्ते, तथाऽपि तद्विद्यव्यवहारार्थमेवेयं कर्मादिसंज्ञा, यथा यमकमहाच्छपानादिसंज्ञा; तेन कर्मादिसंज्ञायाः शास्त्रे व्यवहारादर्शनात् कर्मादिप्रतिपादको ग्रन्थोऽनार्ष इति यदुच्यते, तन्निरस्तम्। कर्मादिसंज्ञा च तन्त्रान्तरेऽप्यस्ति। तथाहि **जतूकर्णः**- बस्तयस्त्रिंशत् षोडशाष्टौ च कर्मकलयोगाः; निरूहाः स्नेहान्तरिता द्वादश षट् त्रयः; एकस्नेहारम्भाः पञ्चत्व्येकान्ताः इति; **हारीते**ऽपि- त्रिंशकं कर्म बुधा वदन्ति इत्याद्युक्तम्। कर्मादीनां प्रयोगं केचिद्वातादिषु वदन्ति॥४७-४८॥-

त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड्वा वातादिकानामनुवासनीयान्॥४९॥
स्नेहान् प्रदायाशु भिषग्विदध्यात् स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरूहान्।

त्रीन् पञ्चेत्यादिना स्नेहनार्थमनुवासनमाह। अत्र ये वातादिकानां इति पठन्ति, तेषामादिशब्देन पित्तकफयोरपि ग्रहणं; बहुवचनं तु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वातस्य ग्रहणाद्बहुत्वसंख्यायोगादुपपन्नम्। यथोक्तं कुष्ठनिदाने- वातादिषु प्रदुष्टेषु (नि.अ.५) इति, तथा कियन्तःशिरसीयेऽपि वातादीनां रसादीनां (सू.अ.१७) इति बहुत्वं निर्दिष्टम्। अन्ये तु- वाताधिकानां इति पठन्ति। अत्र चतुर्णां षण्णां च स्नेहानां युग्मरूपाणामपि दानमविरुद्धमेव, एतदनुवासनस्य निरूहाङ्गतया स्नेहनार्थं क्रियमाणत्वात्; अयुग्मदानं तु बस्तीनयुग्मान् इत्यनेन स्वप्रधानतयाऽनुवासनस्य विहितमिति भिन्नविषयतया न विरोधः; यतः स्नेहनप्रयोजनमनुवासनं स्नेहे भूत एवायुग्मदानेन निवर्तनीयं; किंवा, अयुग्मा तन्त्रतो व्याख्यानेन संख्यैवोच्यते, तथाहि- त्रीन्, पञ्च,

त्रीन् चतुर इति सप्त, पञ्च चतुर इति नव, पञ्च षडित्येकादश, इति पञ्च विकल्पा इह विधीयन्ते। तन्त्रान्तरे स्नेहस्य युग्मदानमुक्तं, यथा- रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन् वाऽप्यनुवासनान्। दद्यात् स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् (सु.चि.अ.३७) इति। स्रोतःशब्देन विबद्धसिराऽभिहिता॥ ४९॥-

विशुद्धदेहस्य ततः क्रमेण स्निग्धं तलस्वेदितमुत्तमाङ्गम्॥५०॥
विरेचयेत्त्रिर्द्विरथैकशो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम्।
उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाच्छ्यं स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे॥५१॥
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठीवनं चाप्यथ दुर्विरिक्ते।
शिरोक्षिशङ्खश्रवणार्तितोदावत्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत्॥५२॥
स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवं च स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे।

संप्रति क्रमागतशिरोविरेचनस्य कल्पनामसम्यग्योगायेगातियोगलक्षणं चाह- विशुद्धेत्यादि। विशुद्धदेहस्येति एतच्च पञ्चकर्मसंपादनीयनृविषयत्वं शुद्धिपूर्वकत्वं शिरोविरेचनस्येहोच्यते; तेन वमनादिनाऽशुद्धेऽपि शिरोविरेचनैकसंपद्यि पुरुषेऽयं क्रमोज्ञेयः। स्निग्धमिति अभ्यङ्गशिरोबस्तिपानादिना। तलस्वेदितमिति हस्ततलस्वेदितम्। त्रिर्द्विरथैकश इति तद्दिन एव दोषाणामुत्कृष्टत्वादिबलत्रैविध्यमपेक्ष्य यथायोग्यतया योज्यम्। इन्द्रियाच्छ्यमिति चक्षुरादीनां स्वविषये पाटवम्। तिमिरं च पश्येदिति तमोव्याप्तं सर्वं पश्येदित्यर्थः। तस्यातियोगायोग-योश्चिकित्सितमनु वक्तव्यतयाऽनुषङ्गतामाह- स्यात्तर्पणमित्यादि। मृदु द्रवं चेत्यनेनातियोगचिकित्सितम्। तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे इति अयोगे शिरोविरेचनस्य पुनस्तीक्ष्णं शिरोविरेचनं देयम्॥५०-५२॥-

इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः॥५३॥

उक्तं पञ्चकर्मप्रयोगमुपसंहरति- इत्यातुरेत्यादि। आतुरस्वस्थसुख इति वचनेन आतुरे आमयस्यापहन्तृतया, स्वस्थे च बलायुर्वृद्धिकर्तृतया यथोक्तपञ्चकर्मप्रयोगः सुखहेतुर्भवतीति ज्ञेयम्। स्वस्थे च पञ्चकर्मप्रवृत्तिः माधवप्रथमे मासि (सू.अ.७) इत्यादिना सूत्रस्थाने प्रोक्तैव ज्ञेया॥५३॥

कालस्तु बस्त्यादिषु याति यावांस्तावान् भवेद्विः परिहारकालः।५४।

कृते कियान् वा परिहारकालः इत्यस्योत्तरमाह- कालस्त्वित्यादि। तावान् भवेद्विः परिहारकाल इति बस्त्यादिप्रयोगे यावान् कालो व्याप्यते, ततः कालाद्विगुणं कालं यावत् परिहार्यत्वेनोक्तं परिहर्तव्यम्। अत्र आदिशब्देन वमनविरेचनशिरोविरेचनानां ग्रहणं, बस्तेस्त्वादौ व्युत्पादनेन प्राधान्यं दर्शयति।५४।

अत्यासनस्थानवचांसि यानं स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान्॥५४॥
शीतोपचारातपशोकरोषांस्त्यजेदकालाहितभोजनं च।

किं वर्जनीयं इति प्रश्नस्योत्तरम्- अत्यासनेत्यादि। आसनम् उपविष्टावस्थानम्। स्थानम् ऊर्ध्वतया स्थानम्। यानं रथाश्वादिना यानम्। एत आविष्कृततमा इहोक्ताः; तेन क्रोधातिचिन्तनादयो येऽप्युपकल्पनीयादौ वमनादिप्रयोगे निषिद्धास्तेऽपि न सेव्या एव॥५४॥-

बद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे मार्गे तथाऽर्शःकफविड्विबद्धे॥५५॥
न याति बस्तिर्न सुखं निरेति दोषावृतोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः।

प्रणीयमानः इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं बद्धे इत्यादि। नेत्रे बद्धे विषमं प्रणीते च गुदावयवरुद्धत्वान्न याति। तथा न सुखं निरेति इत्यादिना सुचिराच्च केन इति प्रश्नस्योत्तरम्। न सुखं निरेतीति चिरेण दुःखं कृत्वा चागच्छतीत्यर्थः। दोषावृत इति दोषेण बलीयसाऽवरुद्धः। अल्प इति अल्पमानः। अल्पवीर्य इति उष्णलवणाद्यभावान्मृदुवीर्यः॥५५॥-

प्राप्ते तु वर्चोनिलमूत्रवेगे वातेऽतिवृद्धेऽल्पबले गुदे वा॥५६॥
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः।

प्राप्ते चेत्यनेन शीघ्रागमनहेतुमाह। वातेऽतिवृद्धे स्नेहो गुदे वातेन प्रतिहतत्वान्न यात्याशयं, ततः शीघ्रमागच्छति; अल्पबले गुदे स्नेहं धारयितुं न शक्नोति पुरुषः, अल्पबलत्वं गुदस्य संवरणीवलीदार्बल्यात्॥५६॥-

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति॥५७॥
स्नेहं तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै संवर्धयत्येव हि तान् विकारान्।
रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः परस्परेणावगृहीतमार्गाः॥५८॥
संदूषिता धातुभिरेव चान्यैः स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति।

साध्याः इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं- मेदःकफाभ्यामित्यादि। मेदसा कफेन वेति मेदः कफाभ्याम्। अत्र शूलादीन्निरीक्ष्य शुद्धवातभ्रान्त्या स्नेहं प्रयुङ्क्ते, नावरणं जानाति, अत एव अबुधः इति कृतम्। अन्यत्राप्युक्तं- कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसा वा कफेन वा। अतिवृद्धेऽनिले नादौ शस्तं स्नेहेन बृंहणम् इति। अवितर्क्यमाणा इति असम्यग्ज्ञायमानाः। असम्यग्ज्ञायमानत्व एव हेतुमाह- परस्परेणेत्यादि। रोगशब्देनात्र दोषोऽभिप्रेतः। परस्परेण प्रतिबद्धमार्गा अतो दुर्ग्रहा भवन्ति, तथा धातुभिश्च रक्तादिभिः

संदूषिताः संमूर्च्छिताः सन्तो दुर्ज्ञेया भवन्ति, अविज्ञाताश्च स्वैर्भेषजैर्न प्रशमं व्रजन्ति; स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिकारणदोषधात्वन्तरनिरपेक्षकैरेकदोषभेषजैः; तद्धि तथाभूतानां भेषजं यौगिकं न भवत्येव, अतोऽनुपशमो युक्त एवः एवं च दोषाणां परस्परावरोधान् तथा धातुसंमूर्च्छनविशेषांश्चावगम्यैव व्याधौ प्रपञ्चोऽनुसरणीयः॥५७-५८॥-

सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म हीनातिमात्रं विपरीतकालम्॥५९॥
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम्।

अथ विज्ञातेऽपि व्याधौ भिषजाऽसम्यक्प्रयोगादिभिर्वर्धमानेऽसिद्धिमाह- सर्वं चेत्यादि। विपरीतकालमिति अनुचितकालकृतम्। मिथ्योपचाराच्चेति भेषजानां तथाऽकरणात्, यथा- भेषजस्य सम्यक्परिणामे सति भोक्तव्यम्। यद्यौगिकं भेषजं तत् सम्यक् प्रयुक्तं सिध्यतीति सिद्धान्तः॥५९॥-

तत्र श्लोकः-
प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्माण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम्॥६०॥
प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान् सम्यग्जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः।

प्रश्नानित्यादिनाऽध्यायार्थं संगृह्णाति। संग्रहश्च व्यक्तः॥६०॥-

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथातः पञ्चकर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

कल्पनासिद्धौ ज्ञातपञ्चकर्मोपयोगस्य कर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयकजिज्ञासा भवत्यतस्तदुपदर्शनार्थं पञ्चकर्मीयसिद्धिरुच्यते। पञ्चकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयज्ञानार्थमधिकृत्य कृता सिद्धिः पञ्चकर्मीयसिद्धिः॥ १-२॥

येषां यस्मात् पञ्चकर्माण्यग्निवेश न कारयेत्।
येषां च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते॥३॥

येषामित्यादिनाऽध्यायार्थं सङ्कल्प्य प्रतिजानीते। पञ्चकर्माणि येषां न कार्याणीत्यनेन व्यस्तानि समस्तानि च येषां न कार्याणि, तानि पृथग्वक्ष्यन्ते॥३॥

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च।
सद्राजभिषजां द्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः॥४॥
यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः।
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सुशङ्कितः॥५॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विदा।
एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्॥६॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः।

अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते॥७॥

चण्ड इत्यादिना सकलपञ्चकर्माविषयानाह। यद्यपि च विमाने जनपदोद्ध्वंसनीये (वि.अ.३) रोगभिषग्जितीये (वि.अ.८) च अनपवादप्रतीकारादयोऽनुपक्रमणीयत्वेनोक्ता एव, तथाऽपीह प्रकरणागतत्वात् पुनरुच्यन्ते। चण्डादिषु प्रवृत्तिर्भेषजस्याशक्यत्वान्निषिध्यते; कृतघ्नादिषु चाधर्मवशादेव भेषजं न सिध्यति, प्रत्युताधार्मिकप्रतिक्रिययाऽधर्म एव भवतीति निवृत्तिर्विधीयते। सतो राज्ञः भिषजश्च द्वेष्टीति सद्राजभिषजां द्वेष्टा, किंवा सदिति राज्ञो भिषजश्च विशेषणम्। तद्विष्ट इति सदादिद्वेष्यः। यादृच्छिकः नास्तिकः। विहीनः करणैरिति उपकरणैः। वैरी वैद्यापकारकः, वैद्यद्वेष्टा तु नापकारक इति विशेषः। वैद्यविदग्धः वैद्यमानी। भिषजामविधेय इति भिषजामनायत्तः। सर्वैरिति वमनादिभिरन्यैश्च संशमनादिभिः। एषामिति चण्डादिव्यतिरिक्तानाम्॥४-७॥

अवम्यास्तावत्- क्षतक्षीणातिस्थूलातिकृशबालवृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितक्षुधितकर्मभाराध्व-हतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भिणीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्छर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्तच्छर्दिरूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ठीलास्वरोपघाततिमिरशिरशङ्ख कर्णाक्षिशूलार्ताः॥८॥

तत्र क्षतस्य भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात्, क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलासहत्वात् प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायाम-चिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्चदारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयापकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्छर्दन-योरतिमात्रप्रवाहणाद्दोषाः समुत्क्लिष्टा अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा, ऊर्ध्वगरक्तपित्तिन उदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत्, प्रसक्तच्छर्देस्तद्वत्, ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः, हृद्रोगिणोहृदयोपरोधः, उदावर्तिनो घोरतर

उदावर्तः स्याच्छीघ्रतरहन्ता, मूत्राघातादिभिरार्तानां तीव्रतरशूलप्रादुर्भावः, तिमिरार्तानां तिमिरातिवृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः; तस्मादेते न वम्याः। सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाजीर्णाभ्यवहारामकृतेष्वप्रतिषिद्धं शीघ्रतरकारित्वादेषामिति॥९॥

संप्रत्युपक्रमणीयानामेव रोगादियोगकृतावस्थाभेदेनाकर्तव्यपञ्चकर्मतां दर्शयन्नाह- अवम्यास्तावदित्यादि। अवम्यादौ तावदितिपदं प्राक्प्रस्तुतोपदर्शनार्थम्। प्रसक्तशब्दो मैथुनादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। संवृतकोष्ठः वायुनाऽल्पीकृतकोष्ठः, वायुव्याप्तकोष्ठः इत्येके। तत्र क्षतस्येत्यदिना यथोक्तवमनादाने हेतुमाह। प्राणोपरोधः मरणं, बलक्षयः इत्यन्ये। श्रान्तादीनां विच्छेदपाठेन प्राणोपरोधस्य पूर्वापेक्षया हीनमात्रत्वं दर्शयति। वातरक्तच्छेदक्षतभयमित्यत्र रक्तच्छेदो रक्तमोक्षः। सुकुमारस्येति मृदुशरीरस्य। हृदयापकर्षणादिति हृदयहिंसनात्। तद्वदिति ऊर्ध्वरक्तपित्तिनामित्यत्रोक्तो दोषः। अवम्यानामवस्थायां वमनमाह- सर्वेष्वपीत्यादि। यद्यपि चात्राध्यायान्ते सर्वेष्वेवनिर्दिष्टेष्ववस्थायां निषिद्धमपि वक्ष्यति, तथाऽपीह विधानेनात्रावश्यं कर्तव्यं वमनमिति बोध्यम्॥८-९॥

शेषास्तु वम्याः; विशेषतस्तु पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलग्रहगलगण्ड-श्लीपदमेहमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णान्नविसूचिकालसकविषगरपीतदष्टदिग्धविद्धाधःशोणितपित्तप्रसेक (दुर्नाम)हृल्लासारोचकाविपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसारशोफपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्याद्यशोषदोषविनाशवत्॥१०॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिधायापि पीनसादीन् पुनर्वमनविषयतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य यौगिकतां दर्शयति; एवमुत्तरत्रापि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्येयम्। प्रधानतममित्यनेन महारोगाध्याये

केदारसेतुभेदे (सू.अ.२०) इत्यादिनैकदेशेनोक्तं प्राधान्यख्यापकं ग्रन्थं ग्राहयति; तेन यदुक्तं तत्र- वमनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमपकर्षति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा- भिन्ने केदारसेतौ शालिषष्टिकादीन्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते, तद्वत् (सू.अ.२०) इति ग्रन्थखण्डकं, तदिह संबध्यते; एवं विरेचनप्राधान्ये तथा बस्तिप्राधान्येऽपि यदिहैकदेशं महारोगाध्यायोक्तप्राधान्यख्यापकग्रन्थखण्डकं वक्ष्यति, तत्र तद्ग्रन्थाध्याहारेण योजनीयम्॥१०॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्तिविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामा-दिव्यग्राजीर्णिनवज्वरिमदात्ययिताध्मातशल्यार्दिताभिहतातिस्निग्धरूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः॥११॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात्, क्षतगुदस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्, मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरक्तपित्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न सहेरन्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्, अजीर्णिन आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽविपक्वान् दोषान् न निर्हरेद् वातमेव च कोपयेत्, मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्, आध्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायुर्विसर्पन् सहसाऽऽनाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत्, शल्यार्दिताभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात्, अतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवेत्, रूक्षस्य वायुरङ्गप्रग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरेचनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाक्लमाञ्जनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात्; तस्मादेते न विरेच्याः॥१२॥

विरेचनाविषयमाह- अविरेच्यास्त्वित्यादि। सुभगक्षतगुद इति सुभगगुदः, क्षतगुदश्च; अन्ये तु सुभगं सुखसंवर्धितमाहुः। मुक्तनालः असंवृतगुदः। क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ता इति वमनाविषयमध्यपठिताः। रुजां जनयेद् विरेचनं इति शेषः। अधोभागरक्तपित्तिनं तद्वदिति अतिप्रवृत्या हन्यादित्यर्थः। कामादीत्यादावादिशब्देन शोकक्रोधादीनां ग्रहणम्। अत्र चाप्रवृत्तिः स्तोकप्रवृत्तिश्चायोग एव; उक्तं हि- अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् (सि.अ.६) इति। अयोगदोषाश्च विभ्रंशहिक्कास्तम्भादयो वक्ष्यमाणाः। आमदोष इति आमदोषनिमित्तविसूचिकादिः। पुरीषकोष्ठ इति पुरीषाद्यासक्तकोष्ठः। दुरुछर्दनोक्त इति प्राग्वमनोक्तदोषः स्यात्॥ ११-१२॥

शेषास्तु विरेच्याः; विशेषतस्तु कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदरार्शोब्रध्नप्लीहगुल्मार्बुदगलगण्ड-ग्रन्थिविसूचिकालसकमूत्राघातक्रिमिकोष्ठविसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाहहृद्रोग-व्यङ्गनीलिकानेत्रनासिकास्यस्रवणहलीमकश्वासकासकामलापच्यपस्मारोन्मादवातरक्तयोनिरेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्दिश्वयथूदरविस्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमग्न्युपशमेऽग्निगृहवत्॥ १३॥

विशेषेण विरेच्यानाह- कुष्ठेत्यादि। विसूचिकायां विरेचनमुत्तरकालं शेषदोषहरणार्थं ज्ञेयम्॥ १३॥

अनास्थाप्यास्तु अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहोत्क्लिष्टदोषाल्पाग्नियानक्लान्तातिदुर्बलक्षुत्तृष्णा-श्रमार्तातिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तकृतनस्तः कर्मकुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दि-निष्ठीविकाश्वासकासहिक्काबद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानालसकविसूचिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १४॥

तत्राजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छाश्वयथुर्वा स्यात्, उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः, यानक्लान्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं शोषयेत्, अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तानां पूर्वोक्तोदोषः स्यात्,

अतिकृशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत्, भुक्तभक्तपीतोदकयोरुत्क्लिश्योर्ध्वमधो वा वायुर्बस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराञ्जनयेत्, वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षं शरीरं निरूहः क्षतं क्षार इव दहेत्, कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात्, क्रुद्धभीतयोर्बस्तिरूर्ध्वमुपप्लवेत्, मत्तमूर्च्छितयो र्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत् स्यात्, प्रसक्तच्छर्दिर्निष्ठीविकाश्वासकासहिक्कार्तानामूर्ध्वीभूतो वायुरूर्ध्वं बस्तिं नयेत्, बद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानार्तानां भृशतरमाध्याप्य बस्तिः प्राणान् हिंस्यात्, अलसकविसूचिकामप्रजातामातिसारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनोर्व्याधेः पुनर्वृद्धिः; तस्मादेते नास्थाप्याः॥१५॥

अनास्थाप्यानाह- अनास्थाप्यास्त्वित्यादि। मधुमेहशब्देन सर्वप्रमेहग्रहणम्। दूष्योदरमिति सन्निपातोदरम्। यानं रथादियानम्। दहेद् बस्तिः इति शेषः। विभ्रंशमित्यत्र इन्द्रियाणाम् इति शेषः। ऊर्ध्वमुपल्पवेदिति मुखादिभिरुद्गच्छेत्। मत्तमूर्च्छितयोर्व्यापत् स्यादिति मदमूर्च्छारूपा व्यापत् स्यादित्याहुः। बद्धोदरादावाध्मातानां बस्तिर्निषिध्यते; तेन स्निग्धाय बद्धोदरिणे इत्यादिना यावच्च निरूहं सानुवासनम् (चि.अ.१३) इति ग्रन्थेन निरूहविधानमविरुद्धं भवति; अन्ये तु उदराध्याय एव बद्धोदरिणे इत्यनेन सविबन्धोदरिविषयं निरूहं वर्णयन्ति, तेनात्र सामान्येन बद्धोदरे निरूहनिषेधो न विरुद्धः॥१४-१५॥

शेषास्त्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुक्रसङ्गबलवर्णमांसरेतःक्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्तशुद्धातिसारपर्वभेदाभितापप्लीहगुल्मशूलहृद्रोगभगन्दरोन्मादज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तविषमाग्निस्फिग्जानुजङ्घोरुगुल्फपार्ष्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनान्तदन्तनखपर्वास्थिशूलशोषस्तम्भान्त्रकूजपरिकर्तिकाल्पाल्पसशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेष्वास्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत्॥१६॥

विशेषेणास्थाप्यानाह- सर्वाङ्गेत्यादि। स्फिगादिभिः शूलशोषस्तम्भाः संबध्यन्ते॥१६॥

य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः स्युः; विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामला-प्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोरुस्तम्भवर्चोभेदविषगरपीतपित्तकफाभिष्यन्दगुरु कोष्ठश्लीपदगलगण्डापचिक्रिमिकोष्ठिनः॥१७॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते स्नेहः, नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्क्लिश्योदरंजनयेत्, अर्शसस्यार्शांस्यभिष्यन्द्याध्मानं कुर्यात्, अरोचकार्तस्यान्नगृद्धिं पुनर्हन्यात्, मन्दाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्यायप्लीहादिमतां भृशमुत्क्लिष्टदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्; तस्मादेते नानुवास्याः॥१८॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः; विशेषतस्तु रूक्षतीक्ष्णाग्नयः केवलवातरोगार्ताश्च; एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं मूले द्रुमप्रसेकवत्॥१९॥

अननुवासनविषयोपदर्शने अनास्थाप्येषु भुक्तभक्तः पठितः, तद्व्युदासार्थमभुक्तभक्तोपादनम्; अनुवासनमभुक्तस्यानावृतत्वादूर्ध्वं याति, न तु निरूह इति विशेषः; अनुवासनं तु स्नेहस्य सूक्ष्मतया विसरणशीलं सायं दीयते; तेन तांवत्कालमभोजनाच्छून्यशरीरस्योर्ध्वं याति। अनुवासनं च शूले च भक्तानभिनन्दने च (सि.अ.१) इत्यनेन यद्यपि विहितं, तथाऽपीह भक्तानभिनन्दनहेत्वन्तर्भूतायामरुचौ तन्निषेधो न विरुद्धः; अनभिनन्दनं ह्यश्रद्धामात्रं वातकृतम्, अरुचिस्तु सर्वदा अनिच्छा; केवलवातरोगश्चाश्रद्धा, शुद्धवातरोगयुक्तोऽनुवासनार्हः। निरूहप्राधान्यख्यापने वनस्पतिमूलोच्छेदनवदित्यनेन महारोगाध्यायोक्तबस्तिप्राधान्यख्यापनग्रन्थोपदर्शनं; यथा वनस्पतेर्मूले च्छिन्ने स्कन्धशाखावरोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् (सू.अ.२०) इति,

मूले द्रुमप्रसेकवच्चेत्यनेन कल्पनासिद्ध्युक्तं- मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्यात् (सि.अ.१) इत्यादियथोक्तानुवासनप्राधान्यख्यापनग्रन्थग्रहणं करोति॥१७-१९॥

अशिरोविरेचनार्हास्तु अजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्यतोयपातुकामाः स्नातशिराः स्नातुकामः क्षुत्तृष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डहतव्यवायव्यायामपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिक्तानुवासित गर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ताः, अनृतौ दुर्दिने चेति॥२०॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्रोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायाञ्जनयेत्, पीतस्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगाञ्जनयेत्, स्नातशिरसः कृते च स्नानाच्छिरसः प्रतिश्यायं, क्षुधार्तस्य वातप्रकोपं, तृष्णार्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च, श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तं दोषं जनयेत्, शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत्, व्यवायव्यायामपानक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोरूष्मा नेत्रनाडीरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवासितस्य कफः शिरोगुरुत्वकण्डूक्रिमिदोषाञ्जनयेत्, गर्भिण्या गर्भं स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा जायते, नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्, अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्यं शिरोरोगं च जनयेत्; तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः॥२१॥

अशिरोविरेचनार्हानाह- अशिरोविरेचनार्हा इत्यादि। पातुकाम इति स्नेहादिपानकामः, पानक्लान्तो दिनान्तरेऽपि पानजव्याधिपीडितः। अनृतौ शीतग्रीष्मवर्षासु। दुर्दिने इति मेघाच्छादितेऽह्नि। कृते पिबतामिति शिरोविरेचने कृते स्नेहान् पिबतामित्यर्थः। कुणिः कुब्जितकरः; पीठसर्पी पङ्गुः। अनृतौ दुर्दिने चेत्यादौ शीतदोषानित्यनेन शीतकाले दीयमानस्य दुर्दिने च कृतस्य पूतिनासाकर्तृत्वं,

ग्रीष्मवर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृत्वम्; अन्ये तु, अनृतुदुर्दिनमित्यनेन अवार्षिकं दुर्दिनमाहुः॥२०-२१॥

शेषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भगलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक्रतिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकार्धावभेदकग्रीवास्कन्धांसास्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिराज्यर्बुदस्वरभेदवाग्ग्रहगद्गदक्रथनादय ऊर्ध्वजत्रुगताश्चवातादिविकाराः परिपक्वाश्च; एतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तं, तद्ध्युत्तमाङ्गमनुप्रविश्य मुञ्जादीषिकामिवासक्तां केवलं विकारकरं दोषमपकर्षति॥२२॥

शिरोदन्तेत्यादिना विशेषेण शिरोविरेचनार्हानाह। शिरोदन्तमन्याभिः स्तम्भशब्दः संबध्यते। पीनसोऽत्र पक्वप्रतिश्यायः, तरुणे च प्रतिश्याये शिरोविरेकनिषेध इति न विरोधः। अपतन्त्रकः अपतानकभेद एव निःसंज्ञः; उक्तं हि- निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः (सि.अ.९) इति। शूलहर्षचाला दन्तेन संबध्यन्ते। अक्षिराजी नेत्रराजी, नेत्ररोगविशेषः। वातविकारेऽप्यत्रविरेचनं स्थानसंबन्धागतश्लेष्मवातहन्तृत्वेनैवोपपन्नम्। मुञ्जादीषिकामिवासक्तामिति मुञ्जाच्छरावयवाद्यथा ईषिका शरिका आसक्ता आकृष्यते मुञ्जानुपघातेन, तथा शिरसि पक्वो दोषो ह्रियत इत्यर्थः॥२२॥

प्रावृड्शरद्वसन्तेतरेष्वात्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्यात् कृत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वाह्णे, शीते मध्याह्ने, वर्षास्वदुर्दिने चेति॥२३॥

अनृतौ शिरोविरेचनं निषिद्धम्, अवस्थावशेन तद्विधानमाह- प्रावृडित्यादि। इतरेष्विति हेमन्तग्रीष्मवर्षासु। आत्ययिकेष्वितिवचनादनात्ययिकेषु गदेषु निषेधयति। आत्ययिकेऽपि

शीतादिप्रतीकारार्थमाह- कृत्रिमगुणोपधानादिति; कृत्रिमगुणोपधानं रोगभिषग्जितीयोक्तं कर्तव्यम्। ग्रीष्मादिष्वेव कालविशेषेणौष्ण्यादिप्रतिक्रियां दर्शयन्नाहट्ट ग्रीष्मे पूर्वाह्ले इत्यादि॥२३॥

तत्र श्लोकाः-

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम्।

येभ्यो यन्न हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्धितम्॥२४॥

न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविशेद्बुधः।

स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत्॥२५॥

उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति।

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम्॥२६॥

छर्दिर्हृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां बस्तिकर्म च॥२७॥

तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्यादूह्य स्वयं धिया।

विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा॥२८॥

अध्यायार्थसंग्रहमभिधाय वमनाद्यविषयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन च प्रतिपादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनिश्चयं निषेधयन्नाह- न चैकान्तेनेत्यादि। अभिनिविशेदिति निश्चयं कुर्यात्। तर्क्यमिति अनुक्तमप्युहनीयम्। बुद्धिमतेतिवचनेन अबुद्धिमतामनुक्तोहं निषेधयति; उक्तं हि- तस्माद्बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः, अल्पबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः (वि.अ.८) इति। अथ किमर्थं यथोक्तानुगमनमेव श्रेय इति, तथा किमर्थमेकान्ततावधारणं न कर्तव्यमित्याह- उत्पद्यतेहीत्यादि। देशकालबलं प्रतीति देशादिभेदकृतेत्यर्थः। कार्यमकार्यं स्यादिति कर्तव्यतयोक्तमकरणीयं स्यादिति,

तथा वर्जितं च यत् कर्म तत् कार्यं स्यादवस्थाविशेषात्। निषिद्धस्यैवावस्थावशात् क्रियमाणस्य वमनादेरुदाहरणमाह- छर्दिहृद्रोगेत्यादि। स्वे चिकित्सिते इति छर्दिचिकित्साध्याये। अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेन अवस्थाविशेष एव निषिद्धविधानमुत्सर्गापवादत इत्यविरोधं दर्शयति; एवमन्यत्राप्यपवादविषये वमनादिविधानमवस्थाविशेषपरतया समाधेयम्। न्यायोपपादितमुक्तं चार्थमुपसंहरन्नाह- तस्मादित्यादि। शास्त्रोपदेशे सत्यपि स्वबुद्ध्यैवशास्त्रानुगतयाऽनुक्तमपि कर्तव्यं; यदुक्तं- प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति (वि.अ.८) इति॥२४-२८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मीयसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मीयसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो बस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

पूर्वाध्याये वमनादिप्रवृत्तिविषयादिकमभिधाय कल्पनासिद्ध्युक्तबस्तिकल्पनायाः प्रपञ्चेनाभिधानार्थं बस्तिसूत्रीया सिद्धिरुच्यते। बस्तेरितिकर्तव्यताभिधायकसूत्रमधिकृत्य कृता सिद्धिर्बस्तिसूत्रीयसिद्धिः॥ १-२॥

कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे।
महर्षिसङ्घैर्वृतमग्निवेशः पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत्॥३॥
बस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात् सिद्धिमान् किम्मयमस्य नेत्रम्।
कीदृक्प्रमाणाकृति किङ्गुणं च केभ्यश्च किंयोनिगुणश्च बस्तिः॥४॥
निरूहकल्पः प्रणिधानमात्रा स्नेहस्य का वा शयने विधिः कः।
के बस्तयः केषु हिता इतीदं श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः॥५॥

धनेशायतनस्येति हिमालयस्य। बस्तिर्नरेभ्य इत्यादयो दशप्रश्नाः। नेत्रं नलिका। किंयोनिगुणश्च बस्तिरित्यत्र बस्तिः बस्तिपुटकः, योनिः प्रभवस्थानम्। स्नेहस्य वा केति अनुवासनस्य का प्रणिधानमात्रा। अनुवासनस्य चात्र प्रपञ्चोऽभिधातव्यः; तेनानुवासनस्य कल्पमात्रप्रश्नोऽत्र बोद्धव्यः; यदा तु स्नेहस्य वा कः इति पाठः, तदा स्नेहस्य निरूहदिनदीयमानस्य को विधिरित्यर्थः, स चोत्तरग्रन्थेन सङ्गतार्थ एव। के बस्तयः केषु हिता इति केभ्यः पुरुषेभ्यः किंयोनया हिता बस्तय इत्यर्थः॥३-५॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि।
बस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय स्यात् सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति॥६॥

समीक्ष्येत्यादि। अत्र दोषादयो ये दश परीक्षणीयाः प्रोक्तास्तेष्वेव उपकल्पनीयोक्तदोषभेषजाद्येकादशकस्य तथा रोगभिषग्जितीयोक्तदशपरीक्ष्यस्यावरोधो व्याख्येयः; अनुक्तावरोधश्चायं योनिव्यापत्तिक एवास्माभिरुक्तोऽनुसरणीयः। समीक्ष्येति ज्ञानपूर्वकमवेक्ष्य। सर्वकर्माणि चेति वमनादीनि च दोषादीनपेक्ष्य प्रयुक्तानि गुणकराणि भवन्ति॥६॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीतिकांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैर्नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि॥७॥

किम्मयमस्य नेत्रमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं- सुवर्णेत्यादि। त्रपु वङ्गं, रीतिः पित्तलम्। विषाणैरिति महिषादिशृङ्गैः। सुकर्णिकानीति सुसमाहितकर्णिकानि; त्रिकर्णिकानि इति केचित् पठन्ति, त्रिकर्णिकत्वं चाग्रे वक्ष्यमाणम्॥७॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्याऽपिहितानि चैव॥८॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि॥९॥
स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे।

कीदृक्प्रमाणाकृति इत्यस्योत्तरं- षडित्यादि। तत्र षडङ्गुलमेकवर्षात् प्रभृति यावत् षड्वर्षं, द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलं नेत्रं भवति, विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं नेत्रं भवति। अत्र व्युत्क्रमाभिधानेन षड्वर्षादर्वाग्विंशतिवर्षादूर्ध्वं च नेत्रमानविकल्पो नास्ति, षड्वर्षादूर्ध्वं नेत्रमानविकल्पोऽस्तीति दर्शयति; तेन षड्वर्षादूर्ध्वं प्रत्यब्दमङ्गुलतृतीयभागवृद्धिर्भवति, द्वादशादूर्ध्वं प्रत्यब्दमर्धाङ्गुलवृद्धिः, एवमुक्तमानपूरणं भवति। **सुश्रुत** नेत्रमानभेद उक्तः, स नातिविरोधकारितया उपेक्षणीय एव। उक्तं हि तत्र- सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रं, पञ्चविंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलम् (सु.चि.अ.३५) इति। मुद्गादिवाहिच्छिद्रत्वं यथासंख्यं षड्द्वादशाष्टाङ्गुलनेत्रेषु ज्ञेयम्। कर्कन्धुशब्देनेह शृगालबदरी स्वल्पा गृह्यते; उक्तं हि **सुश्रुते**- कोलास्थिमात्रच्छिद्रं (सु.चि.अ.३५) इति। बृहद्बदरीग्रहणे तु कनिष्ठाप्रमाणाग्रं तद्वहनं नार्हति; केचिदेवं विरोधं पश्यन्तो बदरास्थिमज्जानमिह कर्कन्धूशब्देन ग्राहयन्ति। सतीनः वर्तुलकलायः। वर्त्याऽपिहितानीति द्रव्यान्तरप्रवेशनिरासार्थं वर्त्याऽपिहितमुखानि कर्तव्यानि। यथावय इति यस्मिन् वयसि नेत्रं विहितं, तद्वयःस्थस्यैवाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं मूलेऽग्रे च तुल्यपरिणाहं नेत्रं कर्तव्यम्। ऋजूनीत्यादिना नेत्रगुणानाह। श्लक्ष्णानीति अकर्कशानि। गुटिकामुखानीत्यनेन वर्तुलमुखतयाऽतीक्ष्णमुखतां दर्शयति। एका कर्णिकाऽग्रे कर्तव्या नेत्रस्यान्तःप्रवेशनिरासार्थं, बस्तिनिबन्धने द्वे इति बस्तिनिबन्धनप्रयोजनके द्वे॥८-९॥-

जारद्गवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरो बस्तिरजस्य वाऽपि॥१०॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः॥११॥

केभ्यश्च किंयोनिर्गुणश्च बस्तिरित्यस्योत्तरं- जारद्गव इत्यादि।- जारद्गवः वृद्धगोभवः। बस्तिरिति मूत्राशयपुटकम्। नष्टसिर इति समुद्धृतसिरासन्ततिः। विगतः पूतिगन्धो यस्य स विगन्धः। कषायरक्त इति कषायभावनया रक्तीकृतः। वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोभेदेन यथोक्तेन यो

बस्तिर्यस्योचितप्रमाणो भवति, स तस्य नेत्रे निबन्धनीयः। एतेन केभ्यः को बस्तिः इत्यस्योत्तरं भवति॥ १०-११॥

बस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा। १२।

बस्त्यप्राप्तावनुकल्पविधिमाह- बस्तेरलाभे इत्यादि। प्लवज इति प्रसेवकगलः पक्षी प्लव इति ख्यातः। अङ्कपादः चर्मचटकः, तस्य चर्म ग्राह्यं बस्त्यर्थम्। १२।

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे॥ १२॥
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत।

निरूहकल्पः इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्- आस्थापनार्हमित्यादि। शुक्लपक्षे इति शुक्लपक्षस्य सर्वारम्भेषु प्रशस्तत्वात्, **हारीतेन** तु कृष्णपक्ष एवात्र विहितः; उक्तं हि- कृष्णपक्षे कार्यं, जन्मनि सर्वरोगा हताः सुहता भवन्तीति वदन्ति शास्त्रज्ञाः; शुक्ले देवा जाताः, कृष्णेऽसुराश्च सर्वरोगाश्च; तस्माद्रोगचिकित्सा कृष्णे सदैव कर्तव्या इति। एकाग्रमिति बस्तिप्रयोगैकमनसम्॥ १२॥ -

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि॥ १३॥
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम्।
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम्॥ १४॥
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः।
गुडात् पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां स्नेहस्य युक्त्या मधु सैन्धवं च॥ १५॥
प्रक्षिप्य बस्तौ मथितं खजेन सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वलीकम्।

अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम्॥ १६॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम्।

समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने॥ १७॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम्।

सङ्कोच्य सव्येतरदस्य सक्थि वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम्॥ १८॥

स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्ऋज्वन पृष्ठवंशम्।

अकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयंस्तम्॥ १९॥

प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत्।

बलामित्यादिना बस्तिविधानमाह। पलोन्मितत्वमिह त्रिफलापञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम्। फलानीति मदनफलानि, तानि चाकृत्यैवाष्टाविह। अत्र बलादीनामौषधानामौत्सर्गिकक्वाथविधिनाऽष्टमदनफलाधिकषड्विंष्टिपलत्वं क्वाथः क्वाथ्यसमः इतिवचनाद् बहुक्वाथो भवति; बस्तौ च पुटत्रयदानेऽपि प्रतिपुटके दशपलक्वाथदाननियमात् त्रिंशत्पलानि परमुपयुज्यन्ते, शेषस्तु यद्यपि निष्प्रयोजनस्तथाऽपि महर्षिवचनाद्यावत्प्रमाणमुक्तं तावतैव क्रियमाणः क्वाथोऽत्र गुणवान् भवतीति, तेन न मीमांस्यमेतत्; उक्तं हि- यथा कुर्वन्ति, स उपायः (सू.अ.२६) ;इति किंवा, उपयुक्तक्वाथ्यद्रव्यमानविभागोदाहरणार्थमेतदुक्तं, तेन तदनुसारेणोपयुक्तक्वाथसाधनयोग्यमानमेव क्वाथ्यं ग्रहीतव्यम्। यवान्यादीनां प्रत्येकं प्रतिनिरूहं पिचुमानत्वं; पिचुः कर्षः। स्नेहस्येति घृततैलस्य, उक्तत्वात्। एतच्च स्नेहमानं प्रकृतिस्थे पुरुषे वक्ष्यमाणव्यवस्थया ज्ञेयम्। युक्त्या मधुसैन्धवे च इत्यनेन मधुसैन्धवयोः प्रकृत्याद्यपेक्षयाऽनियतं मानं दर्शयति; चकारो मांसरसक्षीरगोमूत्रादीनां चानियतं मानं दर्शयति; एषां च मानव्यवस्थामग्रे कषायमानप्रस्तावे दर्शयिष्यामः। उच्छ्वास्येति उच्छ्वासनेन द्रव्याभिघातजनितवातनिर्गममिच्छति। निर्वलीकमिति क्रियाविशेषणम्। नेत्राग्रसंस्थामिति प्रथमं द्रवनिर्गमादिप्रतिषेधार्थं नलिकाग्रमुखदत्तां वर्तिम्। तैलाक्तगात्रमिति अभ्यङ्गसाहचर्यात् स्वेदोऽपि

ज्ञेयः, तेनाभ्यक्तस्विन्नमित्यर्थः; उक्तं ह्यन्यत्र अनुवासितमास्थापयेदभ्यक्तस्विन्नशरीरम् (सु.चि.अ.३८) इति। प्रस्तावागतशयनविधिमाह- शयने मनुष्यमित्यादि। समेऽथवेषन्नतशीर्षके वेति विकल्पद्वयमातुरेच्छया कर्तव्यं; किंवा, उन्नतकटीदेशस्य पुरुषस्य समं, तुच्छकटीकस्योन्नतशीर्षं शयनं विधेयम्, एवं हि तयोः सम्यग्बस्तिर्देहानुसारी भवति। सव्येनेति वामेन; वामपार्श्वशयनप्रयोजनं वामाश्रये हि इत्यादिना वक्ष्यमाणम्। मनुष्यं यथोक्तसर्वगुणं कृत्वा तं प्रणयेदिति संबन्धः। स्वभुजोपधानं यथा भवति तथा शयानम्; उपधानं गण्डुः। सव्येतरद् दक्षिणम्। सक्थि जङ्घा। वामं सक्थि प्रसार्य, तदुपरि दक्षिणं सक्थि सङ्कोच्य, विसृतसव्यसक्थिसंकुचितदक्षिणसक्थीत्यर्थः। स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागमिति कर्णिकावच्छिन्नं सर्वं चतुर्थभागमिति। अनु पृष्ठवंशमिति पृष्ठवंशमनुगतं कृत्वा। अकम्पनेत्यादौ कम्पनं चलनं, वेपनं वेपथुः, लाघवं शीघ्रक्रियता; आदिशब्देन बस्तिग्रहणपीडनादि गृह्यते। विदर्शयन्निह संपादयन्। प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तमित्यनेन विश्रम्य पुनः पीडनं वायुजनकं निषेधयति॥ १३-१९॥ -

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे॥ २०॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः॥ २१॥
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम्।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति॥ २२॥
दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्यात्तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात्।

तिर्यक्प्रणिधानादिदोषमाह- तिर्यगित्यादि। न याति धारेति तिर्यक्प्रणिधाने सति गुदवलीरोधो भवति, तेन धारा न याति। अतिस्तम्भकर इति बस्तिर्देहस्य स्तम्भं करोति। जाड्यमिति शरीरजडता। तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगमिति तनुर्वा, अल्पमात्रलवणो वा। सान्द्रः तनुविपरीतः, क्षामं पुरुषं

कुर्यात्। लवणोऽतीति अतिमात्रलवणः। तस्मादिति यथोक्तविधानेषु दोषनिदर्शनात्। सुयुक्तमिति तिर्यक्प्रणिधानादिरहितं, शीतत्वादिरहितं च॥२०-२२॥-

पूर्वं हि दद्यान्मधु सैन्धवं तु स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनु कल्कम्॥२३॥
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्तं बस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन।

पूर्वं हि दद्याद् इति ग्रन्थं केचिदनार्षमाहुः; तन्त्रान्तरेषु त्वस्यार्थस्य दृष्टत्वाद्युक्त एवायं पाठः; उच्यते हि **सुश्रुते** दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनश्च पलद्वयम्। पात्रे तलेन मथ्नीयात् (सु.चि.अ.३८) इत्यादि। पुनर्द्रवैस्तमित्यत्र द्रवशब्देन क्वाथस्य ग्रहणम्॥२३॥-

वामाश्रये हि ग्रहणीगुदे च तत् पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः॥२४॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात् सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम्।

वामपार्श्वशयनं यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह- वामाश्रये इत्यादि। वामाश्रये यस्माद् ग्रहणीगुदे, तेन वामपार्श्वसुप्तस्य ग्रहणीगुदे प्रकृतिस्थे भवतः, प्रकृतिस्थे च गुदे गुदस्य बस्तिना सम्यगुपश्लेषाद् व्याप्तिर्भवति, तथा वलयश्च लीना भवन्ति, तेन सुखं बस्तिर्यांति, ग्रहणीगुदयोः प्रकृतिस्थतया च बस्तिर्व्याप्य सुखं ग्रहणीं भावयतीति बोद्धव्यम्॥२४॥-

विद्वातवेगो यदि चार्धदत्ते निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम्॥२५॥
उत्तानदेहश्च कृतोपधानः स्याद्वीर्यमाप्नोति तथाऽस्य देहम्।

विह्वातेत्यादौ निष्कृष्य मुक्ते इति नलिकामाकृष्य विह्वातवेगे मुक्ते। दत्ते तु बस्तौ उत्तानदेहः कृतोपधानश्च स्यात्। एतत्करणप्रयोजनमाह- वीर्यमाप्नोतीत्यादि॥२५॥-

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः॥२६॥

एकोऽपकर्षतीत्यादि। एतद्वातादिभेदेन एकादिबस्तिदानविधानं; न तु त्रिदोषे प्रथमो वातं जयति, द्वितीयः पित्तं जयति, तृतीयः कफमित्यादि व्याख्येयं; यतः, स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसः इत्यादिना पवनादिभेदेनैव संख्यानियमं करिष्यति। एवं स्वमार्गाच्चानिलमेको बस्तिरपकर्षति, पित्तं द्वितीयस्तु स्वमार्गादिति पित्तं द्वावेव जयतः, कफं त्रय एव जयन्तीति ज्ञेयं; स्वमार्गादिति स्वस्थानात्। यद्यपि च बस्तिः पक्वाशयगतमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथाऽपि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषबस्तिविधिसामर्थ्याद्दोषहरणमुच्यते; तेन, उत्सर्गतस्तद्गतदोषहरणं विशिष्टविधानेन च स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति। अयमर्थो **जतूकर्णे**ऽप्युच्यते- बस्तिः कार्यः सकृद्बस्तिस्थानशक्त्याऽनिलादिषु इति। अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः कफमपकर्षतीत्युच्यते; तथाऽपि प्रथमद्वितीययोरपि पित्तकफापहत्वमस्त्येव, परं द्वितीयेन पित्तापहरणं, तृतीयेन च कफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम्। पित्तकफयोश्च यद्यपि सुखं चिकित्सितं बस्तिर्न भवति, तथाऽपि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्ते कफे चैतद्बस्तिदानं ज्ञेयम्; उक्तं हि **सुश्रुते**- बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते (सु.चि.अ.३५) इति॥ २६॥

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन।
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तोऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम्॥२७॥
निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन।

दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम्॥२८॥

ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छेदुत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात्।

स्नेहेन पार्ष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः॥२९॥

तांश्चावमर्द्दीत सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधानः।

शाल्यन्नमित्यादौ जीर्णे इति आस्थापनोपलेपे कोष्ठस्थे जीर्णे। तनुमांसरसादिभोजनं चेह निरूहेण मनागुपहतस्य वह्नेः परिपालनार्थम्। पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनवदिहामस्याभावात्; अत एव **सुश्रुते** पेयादिक्रमं त्यक्त्वा रसादिक्रम उक्तः। परिबृंहणार्थमित्यनेन लेखनार्थं क्रियमाणे निरूहे परिबृंहणार्थमनुवासनं तदहः कर्तव्यमिति दर्शयति। अत एव कल्पनासिद्धावपि- नरस्ततो निश्यनुवासनार्हः (सि.अ.१) इत्यनेन तदहरनुवासनस्यावश्यकत्वमुक्तं; **जतूकर्णे**ऽप्युक्तं- जीर्णे सायं कृतान्नं च पुष्ट्यर्थमनुवासयेत् इति। निरूहपादांशसमेन तैलेनेति निरूहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपले निरूहे षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः; इयं चोत्तमा मात्राऽनुवासनस्य; उक्तं ह्यन्यत्र- उत्तमा षट्पली प्रोक्ता मध्यमा त्रिपली भवेत्। कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने इति; **सुश्रुते**ऽप्येतावन्मानमेव स्नेहस्यानुवासन मात्राबस्तिविभागेनानुवासने उक्तम्। स्नेहशीघ्रागमनरक्षार्थं विधानमाह- ईषदित्यादि। तच्च पादाङ्गुल्योत्तानदेहस्य मात्राशतं स्थापनं कर्तव्यम्। निरूहे तु त्रिंशन्मात्राकालं यावदुत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते। पादाङ्गुलियुग्ममिति पर्वसन्धिः। आञ्छेदिति आकर्षेत्। निद्रामुपासीतेति वचनं क्रियान्तरस्य निषेधार्थम्॥२७-२९॥-

भागाः कषायस्य तु पञ्च, पित्ते स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च॥३०॥

वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो, मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः।

संप्रति त्रिविधो यो द्वादशप्रसृतो निरूहस्तस्य कषायस्नेहमात्रां निरूपयन्नाह- भागा इत्यादि। भागाः कषायस्य पञ्चेत्यनेन सर्वत्रैव दोषे स्वस्थे च पुरुषे द्वादशप्रसृतभागरूपे निरूहे पञ्चभागाः कषायस्य भवन्ति, तेन पञ्च प्रसृताः कषायस्य। स्नेहस्य च दोषभेदेन स्वस्थे च मानभेदमाह- पित्ते इत्यादि। पित्ते स्नेहस्य षष्ठः, तथा प्रकृतौ स्थिते च पुरुषे स्वस्थे षष्ठ इत्यर्थः; तत्र षण्णां पूरणः षष्ठः, तेन द्वादशप्रसृतस्य षष्ठो भागो द्विप्रसृतं भवति। स्नेहशब्देन घृततैलादिग्रहणम्। वाते तु वृद्धे चतुर्थो भागः; स्नेहचतुर्थो भागः प्रसृतत्रयम्। अष्टभाग इति सार्धः प्रसृतः। अस्मिन्नर्थे **हारीतः**- क्वाथस्य पञ्चप्रसृता विभागाः, स्नेहस्य षष्ठो ह्यधिके तु पित्ते। स्वस्थे च तावत्, पवने चतुर्थः, कफेऽष्टमोऽत्यन्तगते(?) विकल्पः इति। एषा स्नेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरूहे क्वाथस्नेहयोरुक्तमात्रानुसारेण योजनीया; शेषणां तु मधुकल्कसैन्धवानामिह मात्रानियमो नोक्तः, तेषामपि प्रकृत्यादिभदेनानियतत्वात्; तेन मध्वादीनां प्रकृत्याद्यनुसारेण प्रसृतमानेन द्वादशप्रसृतत्वं पूरणीयम्। तत्र **जतूकण**प्रत्ययात् सर्वत्र कल्कस्य पलद्वयं भवति। उक्तं हि तत्र चतुर्विंशतिके पुटके पेष्याणां द्विपलं, किञ्चिच्च मधुसैन्धवात्, स्नेहो वक्ष्यमाणः, शेषं कषायस्य; वाते तैलषद्पलं स्वस्थे च; चत्वारि पित्ते घृतस्य, कफे त्रीणि तैलस्य इति; सैन्धवं तु कर्षप्रमाणमस्ति; यतः **सुश्रुते**- सैन्धवाक्षं समादाय मधुनः प्रसृतद्वयम् (सु.चि.अ.३८) इत्याद्युक्तम्; **हारीत तु**- क्षौद्रं तु देयं प्रसृतप्रमाणं द्वितीयमाहुर्लवणस्य चाक्षम् इत्युक्तं; तेनानया दिशा सैन्धवमधुकल्पना। यथोक्तकषायस्नेहकल्कमधुसैन्धवापूरितांशपूरणं चावापेनैव कर्तव्यम्; आवापश्चात्रानुक्तोऽप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणो वातादिभेदेन मांसरसक्षीरगोमूत्रादिको ज्ञेयः। वक्ष्यति हि- स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो, द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते। त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः इति। **हारीत**ऽप्युक्तं स्नेहं गुडं मांसरसं पयश्च ह्यम्लानि मूत्राणि च सैन्धवं च। एतानि सर्वाण्यपि योजयीत निरूहयोगे मदनात् फलं च इति। यत्तु तन्त्रान्तरे- द्वादशप्रसृतपूरणं प्रति प्रतिद्रव्यविभागेनोक्तं; यथा- दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्। विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम्। एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्। संमूर्च्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतसंमितम्॥ वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम्। एवं सुकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो

भवेत् (सु.चि.अ.३८) इति; तद्वातविषयमेव, स्नेहस्य वातघ्नत्वात्; किंत्वत्र यच्चतुःप्रसृतं कषायस्य मन्यते, तदस्मत्तन्त्रानुमतमेव। यत्त्वन्ये पठन्ति- मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम्॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् इति; तदस्मत्तन्त्रानुगतत्वादनुमतमेव॥३०॥-

निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिवृद्धिः॥३१॥

आद्वादशात् स्यात् प्रसृताभिवृद्धिरष्टादशाद् द्वादशतः परं स्युः।

आसप्ततेस्तद्विहितं प्रमाणमतः परं षोडशवद्विधेयम्॥३२॥

निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः।

इदानीं वयोभेदेन निरूहप्रमाणं दर्शयन्नाह- निरूहेत्यादि। आद्ये वर्षे बालस्य पलमाने निरूहे क्काथादि यथोक्तमानानुसारेण वक्तव्यम्; अर्धप्रसृताभिवृद्धिः ततः प्रतिवर्षं भवति; तेन द्वादशवर्षे षट्प्रसृतो बस्तिर्भवति; द्वादशादूर्ध्वमष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षं प्रसृतवृद्ध्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति; द्वादशतः परं स्युः इत्यनेनाधिकप्रमाणबस्तिमानं महात्ययकरं कैश्चिदनुमतं निषेधयति; यथा **हारीते** एकीयमतं पठ्यते- अर्धाढकं परमतमं प्रमाणम् इति; तथा **सुश्रुतेऽपि** (?)- द्वादशप्रसृतं केचित् त्रिंशत्पलमथाऽपरे इत्यादि। बस्तिमानं दर्शयितुमाह- आसप्ततेरित्यादि। आसप्ततेस्तदिति द्वादशप्रसृतमानं सप्ततिं यावद्भवति। षोडशवदिति दशप्रसृतप्रमाणम्। बालवृद्धयोर्यथोक्तप्रसृतमानविषयं दर्शयन् तत्रान्यं विशेषमाह- निरूहमात्रेत्यादि। बालवृद्धयोर्यथोक्तैव निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा कार्या, विशेषेण तयोर्बस्तिर्मृदुः कार्यः। तीक्ष्णत्वमार्दवकरं च विधानं वक्ष्यति; यथा- तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः। प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा (सि.अ.७) इति॥३१-३२॥-

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम्॥३३॥

प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम्।

संप्रति शयने विधिः कः इति प्रश्नस्योत्तरमाह- नात्युच्छ्रितमित्यादि। पूर्वं यः शयनविधिरुक्तः स तात्कालिकः, अयं तूत्तरकालिक इति विशेषः। प्रधानं महन्मृदु चास्तरणं प्रधानमृद्वास्तरणं, तेनोपपन्नं युक्तम्। प्राक्शीर्षकमिति प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च प्राक्शिराः (सु.सू.अ.१९) इति वचनात्॥३३॥-

भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य तद्वत् प्रकल्पयेद्यूषपयोरसाद्यैः॥३४॥
सर्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान्।

यूषादि भोज्यविधानं यथाक्रमं कफे, पित्ते, वाते; किंवा, अग्न्यपेक्षं यथायोग्यतया व्याख्येयम्। यथोक्तविधानं वक्ष्यमाणविधिषु कर्तव्यतया दर्शयन्नाह- सर्वेष्वित्यादि। एतदाद्यमिति प्रधानम्, औत्सर्गिकमिति यावत्; तेन विशेषविधानेनापवादोऽप्यस्य भविष्यतीति सूचयति॥३४॥-

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः॥३५॥
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः।
स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य॥३६॥
प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत्।
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च॥३७॥
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चापि ददाति बस्तिः।
एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशा ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च॥३८॥
रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूची पुनर्नवारग्वधदेवदारु।

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकंसे क्वथितेऽष्टशेषे॥३९॥

पेष्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गुः सपिप्पलीकं मधुकं बला च।

रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं भागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम्॥४०॥

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः।

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतिं मारुतनिग्रहं च॥४१॥

विण्मूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्मानतामश्मरिशर्करे च।

आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डबस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः॥४२॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टाच्छागाच्छतार्धो दधिदाडिमाम्लः।

रसः सपेष्यो बलमांसवर्णरेतोग्निदश्चान्ध्यशिरोर्तिशस्तः॥४३॥

जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात् पक्त्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः।

कल्कैर्वचामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि॥४४॥

ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारी।

आनाहपार्श्वामययोनिदोषान् गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात्॥४५॥

के बस्तय इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं- द्विपञ्चमूलस्येत्यादि। अत्र मांसं दशमूलसमम्। रसः क्वाथः। अम्लं काञ्जिकादि। सपूर्वपेष्य इति बलाद्युक्तकल्कयुक्तः। त्रिस्नेहयुक्त इत्यनेन, मज्जपरित्यागं सर्वबस्तिसिद्धं स्मारयति; उक्तं ह्यन्यत्र- विज्ञेयस्त्रिविधः स्नेहो बस्त्यर्थं मज्जवर्जितः इति। स्थिरादिवर्गस्येत्यादौ मधुसैन्धवे यद्यपि सामान्येनोक्तबस्तिविधानलब्धे, तथाऽपि तैलादीनामत्राप्रकर्षार्थं पुनस्तयोरभिधानं, किंवा सामान्यविधिस्मरणार्थमत्राभिधानम्; एवमन्यत्रापि सामान्यविधिप्राप्तस्य पुनरभिधाने व्याख्येयम्। एरण्डमूलमित्यादौ पलाशा शटी। ह्रस्वानि मूलानीति स्थिरादिपञ्चमूलम्। कंस आढकः। भागाक्षमात्रमिति भागेनाक्षमात्रम्। छागाच्छतार्ध इति पञ्चाशत्पलो भवति। सपेष्य इति बलादिकस्य कल्कयुक्तः॥३५-४५॥

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः।

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः॥४६॥

यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम्॥४७॥

द्विकार्षिकाश्चन्दनपद्मकर्धियष्ट्याह्वरास्नावृषसारिवाश्च।

सलोध्रमञ्जिष्ठमथाप्यनन्ताबलास्थिरादितृणपञ्चमूलम्॥४८॥

तोये समुत्क्वाथ्य रसेन तेन शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम्।

जीवन्तिमेदर्धिशतावरीभिर्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः॥४९॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च।

लोध्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारीमुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च॥५०॥

पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात्।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात् परिषिक्तगात्रः॥५१॥

दाहातिसारप्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृतान्निहन्ति॥५२॥

द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः।

पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः॥५३॥

गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः।

पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुडेन बस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात्॥५४॥

हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छ्रमूत्रे।

क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः॥५५॥

यष्ट्याह्वयस्येत्यादिकाश्चत्वारः पित्ते, पूर्वं तूक्ताः पञ्च वाते। अत्र पयःसाधनं क्षीरपाकपरिभाषयैव। यष्ट्याह्वलोध्रेत्यादिना जीवनीयमित्यन्तेनैको योगः। जीवनीयानामत्र कल्कः। सुशीतत्वमिहौत्सर्गिकं मृदुकोष्ठेष्वधिकं पित्तहितत्वात्; अनया च दिशाऽपरपित्तहरबस्तावपि शीतत्वं ज्ञेयम्। द्विकार्षिकमित्यादौ अनन्ता उत्पलसारिवा। तृणपञ्चमूलं- शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च (च.चि.अ.१पा.१) इत्यादिनोक्तम्। अम्बुहीनमिति क्षीरावशेषपर्यन्तं श्रृतम्। राजकशेरुः कशेरुरेव। ससैन्धवमिति ईषत्सैन्धवम्। ससारिवेत्यादौ शीतपाकी शीतली। मधुयष्टितैलं मधुयष्टिसाधितं तैलम्। उत्तमदेहः मस्तकम्॥४६-५५॥

कोषातकारग्वधदेवदारुशार्ङ्गेष्टमूर्वाकुटजार्कपाठाः।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः॥५६॥
तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान्।
फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य॥५७॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च।
पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः क्वथितैर्जलेऽग्नौ॥५८॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां फलानि गोमूत्रयुतः कषायः।
कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः॥५९॥
निरूहमुख्यः कफजान् विकारान् सपाण्डुरोगालसकामदोषान्।
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं बस्तेस्तथाऽऽटोपमथापि घोरम्॥६०॥
रास्नामृतैरण्डविडङ्गदार्वीसप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः।
शम्पाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपर्णीदशमूलमुस्तैः॥६१॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च क्वाथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः।
यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वारसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः॥६२॥

कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः।

अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेहब्रध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः॥६३॥

रूक्षौषधैरप्यपतर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः।

निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति॥६४॥

कोषातकेत्यादिकाश्चत्वारः कफे बस्तयः। शार्ङ्गेष्टा गुञ्जा। अत्र क्वाथदशप्रसृतेन तथा कल्केन क्षौद्रादिना च यद्यपि मानमधिकं भवति, तथाऽप्येवमेव द्रव्यसंयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृत एव बस्तिर्देयः, तदधिकमानस्य निषिद्धत्वात्। पटोलेत्यादौ पटोलादिपिप्पल्यन्तैस्तोयं साधयित्वा पूर्ववद् द्वितीयः, कफरोगिणे द्विपञ्चमूल्यादिभिस्तृतीयः कर्तव्यः। क्षारः यवक्षारः। रास्नेत्यादौ शम्पाकः चतुरङ्गुलः। तिक्ता कटुरोहिणी। अत्र पिण्डीतकक्वाथोऽप्यावापकल्पो येन प्रविशति; पिण्डीतकः मदनः। रूक्षौषधैरत्यपतर्पितेभ्योऽप्येतेषु कुष्ठादिरोगेष्वयं दत्तो बलं करोतीति योजना॥५६-६४॥

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदवृश्चीरभूतीकबलापलाशाः।

द्विपञ्चमूलं च पलांशिकानि क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥६५॥

बिल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्यफलानि चैव प्रसृतोन्मितानि।

पयोजलद्व्याढकवच्छृतं तत् क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम्॥६६॥

वचाशताह्वामरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम्।

कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम्॥६७॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च तथैव युक्तं प्रसृतैस्त्रिभिश्च।

दद्यान्निरूहं विधिना विविज्ञः स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः॥६८॥

पुनर्नवेत्यादिकः सर्ववातादिसंसर्गविषयः। वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि। पयोजलद्व्याढकवदिति समजलक्षीरद्विप्रस्थयुक्तम्॥ ६५-६८॥

स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः॥ ६९॥

उक्तानां वातादिहरबस्तीनां संख्याकल्पनां विशिष्टां दर्शयन्नाह- स्निग्धोष्ण इत्यादि। एक इति एक एव पुटकः। पयसा चेति पयोयुक्तौ। कटुकोष्णतीक्ष्णत्वं कफहरद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम्। न परं विधेया इत्यनेन तन्त्रान्तरविहितं चतुर्थबस्तिदानमत्यर्थशरीरहिंसकं निषेधयति; यथा **सुश्रुते**- द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतः। सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते बस्तिं निवर्तयेत् (सु.चि.अ.३२) इत्यनेनोक्तं चतुर्थदानमिति॥ ६९॥

रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात् क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः।
तथाऽनुवास्येषु च बिल्वतैलं स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च॥ ७०॥
इतीदमुक्तं निखिलं यथावद्बस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम्।
योऽधीत्य विद्वानिह बस्तिकर्म करोति लोके लभते स सिद्धिम्॥ ७१॥

संप्रति वातादिभेदेन प्रतिभोजनं विशिष्टं तथाऽनुवासनं चाह- रसेन वाते इत्यादि। प्रतिभोजनं निरूहानन्तरभोजनम्। वाते बिल्वतैलानुवासनं, पित्ते जीवनीयसाधितं, कफे च मदनफलसाधितम्। अत्र बिल्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि व्याख्यानयन्ति; तेन स्नेहव्यापत्सिद्धौ यद् वक्ष्यति दशमूलं

(सि.अ.४) इत्यादिना बिल्वतैलं, जीवनीयं च जीवन्ती मदनं (सि.अ.४) इत्यादिना वक्ष्यमाणयमकं, तथा मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैः (सि.अ.४) इत्यादिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं ज्ञेयम्॥ ७०-७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिसूत्रीयसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने बस्तिसूत्रीय-सिद्धिर्नाम तृतीयोध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातः स्नेहव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

पूर्वसिद्धौ बिल्वतैलादीन्यभ्यङ्गसेवानुवासनार्थं निर्दिष्टानि, तदभिधायिका चेयं सिद्धिरित्यनन्तरं स्नेहव्यापत्सिद्धिरुच्यते; स्नेहानामानुवासनिकानां तद्व्यापदां च भेषजानामभिधायिका सिद्धिः॥१-२॥

स्नेहबस्तीन्निबोधेमान् वातपित्तकफापहान्।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः॥३॥

अध्यायवक्तव्यमाह- स्नेहबस्तीनित्यादि। बस्तिप्रयोज्याः स्नेहा एतच्छ्लोकाभिहिता इत्यर्थः; प्रपञ्चानभिधेया ये त्वपरेऽत्रार्थाः स्नेहबस्तिं निरूहं च इत्यादिना वक्तव्याः, ते न प्रपञ्चवाच्या इति ते न प्रतिज्ञाताः॥३॥

दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम्।
गुडूच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषम्॥४॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम्।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्॥५॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः॥६॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत्।

आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता॥७॥

दशमूलमित्यादौ भूतीकं कत्तृणं यवानिका वा; काकनासा वायसीफलम्, अन्ये तु वासाफलं कायुयाटुटी इति ख्यातं द्रव्यान्तरमेवाहुः। एतद् दशमूलस्थितबिल्वेन बिल्वतैलमिति वदन्ति॥४-७॥

शताह्वायवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे।

सैन्धवेनाग्नितप्तेन तप्तं चानिलनुद्धतम्॥८॥

आनुपानामित्यादौ तद्वदिति पूर्वक्काथेन साधिता। शताह्वेत्यादि योगान्तरम्। सैन्धवेनेत्यपि योगान्तरम्॥७-८॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम्।

शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम्॥९॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम्।

पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे॥१०॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम्।

मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनम्॥११॥

लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम्।

तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम्॥१२॥

जीवन्तीमित्यादिना यमकमनुवासनम्। एतद्यमकं पूर्वाध्याये जीवनीयसंज्ञया व्यापदिष्टम्। लाभत इति यथालाभम्। चन्दनाद्यं ज्वरचिकित्सितोक्तम्। तैलं पादं यस्मिन् तत् तैलपादम्॥९-१२॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम्।

ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकट्फलम्॥ १३॥

नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम्।

विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणु नीलिनीं स्थिराम्॥ १४॥

बिल्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं रास्नां च पेषयेत्।

साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत्॥ १५॥

व्रधोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान्।

आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात्॥ १६॥

मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैर्बिल्वाद्येन गणेन वा।

तैलं कफहरैर्वाऽपि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक्॥ १७॥

मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैरित्यत्र मदनस्य कल्कत्वम्, काञ्जिकादीनामम्लानां द्रवत्वम्। एतच्च मदनतैलमिति ख्यातम्। बिल्वाद्यो गणः दशमूलं; दशमूलं चात्र क्वाथकल्काभ्यामपि देयम्। उक्तं हि- क्वाथकल्कावनिर्देशे गणात्तस्मात् समावपेत् इति। कफहरैरिति पूर्वोध्यायोक्तकफहरभेषजैः, किंवा त्रिकटुकपञ्चकोलादिभिः॥ १३-१७॥

विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः।

जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः॥ १८॥

निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकाः।

एषां क्वाथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कल्कितैः॥ १९॥

फलबिल्वत्रिवृत्कृष्णारास्नाभूनिम्बदारुभिः।

सप्तपर्णवचोशीरदार्वीकुष्ठकलिङ्गकैः॥२०॥

लतागौरीशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः।

तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम्॥२१॥

क्लीबतां विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा।

प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः॥२२॥

व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षीणाबलनिरोजसाम्।

क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः॥२३॥

पादजङ्घोरुपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम्।

जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम्॥२४॥

विडङ्गेत्यादौ एभिश्च कल्कितैरिति वक्ष्यमाणैः। लता मञ्जिष्ठा, गौरी हरिद्रा। स्नेहबस्तिर्बलप्रद इति एतैस्तैलैः कृतः स्नेहबस्ति रित्यार्थः॥१८-२४॥

वातपित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य च।

अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहबस्तेः षडापदः॥२५॥

वातपित्तेत्यादिना स्नेहबस्तेर्व्यापदः प्राह। एताश्च व्यापदो मिथ्यायोगेन स्नेहस्य क्रियमाणा उच्यन्ते; प्रतिज्ञातं हि मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापद इति, तेन स्नेहायोगातियोगजन्यव्यापदामिहानवसर एव; अनुवासनायोगातियोगजन्याश्च व्यापदः कल्पनासिद्धावेवोक्ताः; तद्भेषजं चातिस्नेहिते शोधनबस्तिः, अस्नेहिते पुनः स्नेहबस्तिदानमेव ज्ञेयम्। एतच्च तस्मान्निरूढः संस्नेह्यो निरूह्यश्चानुवासितः इत्यादिनोक्तत्वात् प्रसङ्गेनेहोक्तम्॥२५॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः।

अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा॥२६॥

दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादपि।

अभुक्तेऽनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम्॥२७॥

अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः।

पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्यात् स्नेहं वातावृतं भिषक्॥२८॥

यथाक्रमं षड्व्यापदां हेतुमाह- शीत इत्यादि। गुरुरिति गुरुत्वयुक्तः। वर्चःसंचयेऽल्पबल इति संचिते मले सति अल्पबलो वर्चःसंचयप्रवर्तनाक्षम इत्यर्थः। तैरावृत इति पदं प्रत्येकं वातादिषु पञ्चसु योजनीयम्। अभिभवादपीति वातादिनाऽऽवृतमार्गत्वान्न याति; तथा तेन वातादिनोल्बणेनाभिभूतगुणत्वाच्च न आयाति। अनावृतत्वादिति अन्नेनोर्ध्वमार्गस्यापिहितत्वात्। तस्य लक्षणमिति यथाक्रमं वाताद्यावृतस्य लक्षणं वक्ष्यमाणमङ्गमर्दादि। वेष्टनैरिति पार्श्ववेष्टनैरेव। एते च स्तम्भादयो वातावृतस्नेहमहिम्नैव जायन्ते, तेन स्नेहप्रयोगात् पूर्वं न भवन्त्येव॥२६-२८॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः।

सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः॥२९॥

निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः।

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत्॥३०॥

दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः।

विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत्॥३१॥

रास्नातैलं रास्नासहस्रनिर्यूहे (चि.अ.२८) इत्यादिना विहितं वातव्याधावुक्तम्। पीतद्रुतैलं च पीतद्रु-सौवीरकादिद्रवेण साध्यमिति ब्रुवते। ताभ्यामिति रास्नापीतद्रुतैलाभ्याम्॥२९-३१॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः।
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम्॥३२॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः।
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत्॥३३॥

फलतैलं पूर्वव्याहृतमेव ज्ञेयम्॥३२-३३॥

छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम्॥३४॥
कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम्।
विरेको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता॥३५॥

आमलिङ्गैरिति आमलक्षणैरालस्यादिभिः। आमविहिता क्रियेति आमं प्रदुष्टमन्नाभिभूतं पुनरुल्लिखेत् (वि.अ.२) इत्यादिना विहिताऽनुसर्तव्या॥३४-३५॥

विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः॥३६॥
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च॥३७॥

स्नेहं विडावृतमित्यादौ वर्तिभिरिति फलवर्तिभिः, केचित्तु बस्तिभिः इति पठन्ति। श्यामाबिल्वादीनि च श्यामा च बिल्वादीनि दशमूलानि च श्यामाबिल्वादीनि; किंवा, श्यामादीन्यप्यत्र कल्पोक्तानि नव गृह्यन्ते; तैर्निरूहस्य तथाऽनुवासनस्य च साधनमिह ज्ञेयम्। उदावर्तहरेणेति त्रिमर्मीयोक्तोदावर्तचिकित्सितेन॥३६-३७॥

अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि॥३८॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान्।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः॥३९॥
कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः।
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम्॥४०॥

अभुक्ते इत्यादिहेतुत्रयं स्नेहबस्तेरूर्ध्वगमनकारणं ज्ञेयं; पूर्वं च यद्यप्यभोजनदानमेव कारणं प्रतिश्रुतं, तथाऽप्येककार्यतया चिकित्सितसामान्याच्च शून्यपायुत्वातिपीडने अप्यत्र हेतुत्वेनोक्ते; शून्यपायुत्वं चाधोनिरोधाकर्तृतया स्नेहमुर्ध्वं नयति। ऊर्ध्वेभ्यः खेभ्य इति मुखनासादिभ्यः। एतीति निर्गच्छति। अपिशब्दान्मुखादिनिर्गमनस्य कादाचित्कत्वं दर्शयति। तत्सिद्धतैल इति मूत्रश्यामादिसाधिततैलेन युक्तः। सानुवासन इति तत्सिद्धतैलेन चानुवासनं देयम्। आगच्छत इति आगमनसमय एव स्तम्भादि कर्तव्यम्। स्तम्भः व्यजनशीतजलसेकादिना; कण्ठग्रहः ऊर्ध्वगमनप्रतिषेधार्थं कण्ठपीडनम्। छर्दिघ्नीः क्रियाः छर्दिश्चिकित्सिते मनोऽभिघाते तु मनोऽनुकूलाः इत्यादिना सुख एव जेतुम् (चि.अ.२०) इत्यन्तेनोक्ता इहाभिप्रेता ज्ञेयाः॥३८-४०॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहबस्तिरनिःसृतः।

सर्वेऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता॥४१॥

वाताद्यावृतस्नेहप्रवर्तनमभिधाय अप्रवर्तनीयस्नेहमाह- यस्य नोपद्रवमित्यादि। नोपद्रवं कुर्यादिति अनिःसृतोऽपि स्तम्भरुगादीनूर्ध्वोक्तान्न कुर्यात्। अल्पो वाऽऽवृत इति स्तोकनिःसृतः, स्तोकश्च वृतः। वृतस्यापि स्तम्भाद्युपद्रवाकरणे हेतुमाह- रौक्ष्यादिति। तदाऽत्यर्थरूक्षतया शरीरस्य तीष्ठन्नपि स्नेहो न व्यापदमावहतीत्यर्थः; उपेक्ष्य इति न तत्र यथोक्तवातावृतस्नेहचिकित्सा कर्तव्येत्यर्थः; अन्यत्राप्युक्तम्- अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति। कुर्याद्बस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् (सु.चि.अ.३७) इति॥४१॥

युक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम्।

भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्त्र्यहात्त्र्याहात्॥४२॥

धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः।

व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम्॥४३॥

स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च।

मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम्॥४४॥

वमने च विरेके च निरूहे सानुवासने।

तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मोपशान्तये॥४५॥

उत्पन्नव्यापत्प्रतीकारमभिधायाव्यापन्नानुवासनानुगुणं भोजनमाह- युक्तस्नेहमित्यादि। युक्तस्नेहमिति अव्यापन्नस्नेहमिति भावः। उपसेवनं भोजनम्। त्र्यहादिति विधानं प्रायिकम्। धान्येत्यादौ

षडङ्गविधिना तोयं साधनीयम्। कल्यमिति प्रभाते। स्नेहाजीर्णमिति स्नेहस्याजीर्णं कोष्ठोपलेपकमंशम्॥४२-४५॥

रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यायामी मारुतामयी।
वङ्क्षणश्रोण्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने॥४६॥
एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्विव।
अतोऽन्येषां त्र्यहात्प्रायः स्नेहं पचति पावकः॥४७॥

प्रत्यहानुवासनीयानाह- रूक्षनित्यस्त्वित्यादि। वङ्क्षणश्रोणिगतश्च तथोदावृत्तश्च वातो येषां ते वङ्क्षणश्रोण्युदावृत्तवाताः। अर्हा इति अनुवासनार्हाः। उक्तं चान्यत्र- रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहबस्ति दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात्त्र्यहात् (सु.चि.अ.३७) इति। प्रत्यहदानत्र्यहदानो-पपत्तिमाह- एषामित्यादि। त्र्यहात् स्नेहं पचतीति पक्वाशयोपलेपकं स्नेहं बहिर्निःसृतेनोष्मणा पचति; यद्यप्यत्राग्निनोर्ध्वस्थितेन तादृशः संबन्धः स्नेहस्य नास्ति, तथाऽपि जाठरस्यैव विमिश्रितैरवयवैस्तत्पाको वक्तव्यः। प्रायःशब्देन पञ्चाहपाकमपि दर्शयति, तेन पञ्चाहदानमप्यनुवासने मन्दाग्निं प्रति प्रागुक्तं ज्ञेयम्, उक्तं हि- परतस्त्र्यहे वा द्व्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा(सि.अ.१०) इति॥४६-४७॥

न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यंदयेद्गुदम्।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति॥४८॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम्।
उभयस्मात् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत्॥४९॥

आममिति अपक्वम्। प्रणयेदिति अनुवासनं दद्यात्। सावशेषं कुर्वीतेति न निःशेषं दद्यात्। गुदकण्ठाभ्यामिति अनुवासनपानाभ्याम्। अनन्तरमिति एककालम्। वातमग्निं च दूषयेदिति अत्र वातदूषणमजीर्णजनकतया वातावरणाच्च ज्ञेयम्॥४८-४९॥

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात् पवनाद्भयम्॥५०॥
तस्मान्निरूढः संस्नेह्यो निरूह्यश्चानुवासितः।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषनुत्॥५१॥

निरूहानुवासनयोः परस्पराव्यवधानदाने दोषमाह- स्नेहवस्तिं निरूहं वेत्यादि। एकमेविति परस्परानन्तरितम्। उत्क्लेशः कफपित्तोत्क्लेशः। निरूहात् पवनाद्भयमिति निरन्तरनिरूहेण शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं भवति। निरूढः संस्नेह्य इति निरूहेण स्रोतःसु शोधितेषु कफपित्तजये कृते स्नेहवस्तिरभ्यस्यः; तथाऽनुवासितश्च सम्यगनुवासनेन हि स्निग्धः सन्निरूह्य एव। एवं प्रयुज्यमानस्नेहनिरूहयोस्त्रिदोषहन्तृत्वं स्नेहेन वातजयान्निरूहेण कफपित्तजयाद्भवतीत्याह- स्नेहशोधनेत्यादि। शोधनमिह निरूहोऽभिप्रेतः॥५०-५१॥

कर्मव्यायामभाराध्वया(पा)नस्त्रीकर्षितेषु च।
दुर्बले वातभग्ने च मात्राबस्तिः सदा मतः॥५२॥
यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः।
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्राबस्तिः समो भवेत्॥५३॥
बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीषकृत्।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत्॥५४॥

अनुवासनविशेषस्य मात्राबस्तेर्विषयं प्रमाणं गुणांश्च यथाक्रममाह- कर्मेत्यादि। कर्मात्र कन्दुकचालनादि, व्यायामः धनुराकर्षणादिः। वातभग्ने वातेन पीडिते। सदेति प्रत्यहम्। ह्रस्वाया इति

अर्धाहःपरिणमनीयायाः; उक्तं हि- अहोरात्रमहः कृत्स्नं दिनार्धं च प्रतीक्षते। उत्तमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति (सू.अ.१३) इति। तन्त्रान्तरे स्नेहमात्रात्रयं प्रमाणैरेवोक्तं; यथा- षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठा, मध्यमा त्रिपली भवेत्। कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने इति। **सुश्रुते**नापि बस्तिप्रमाणमुक्तं; यथा अनुवासने- तस्यापि विकल्पोऽर्धार्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्यो मात्राबस्तिः (सु.चि.अ.३५) इति। अनेन च सार्धपलमानो मात्राबस्तिरुक्तो भवति; तत्र हि षट्पलः स्नेहबस्तिरुक्तः, अनुवासनं तु त्रिपलम्। सुखोपचर्यमिति चेष्टाहारनियमाभावादेव॥५२-५४॥

तत्र श्लोकौ-

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहबस्तयः।

तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः॥५५॥

प्राग्भोज्यं स्नेहबस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हास्त्र्यहाच्च ये

स्नेहबस्तिविधिश्चोक्तो मात्राबस्तिविधिस्तथा॥५६॥

संग्रहे भोज्यग्रहणेन धान्यनागरजलाद्यपि संग्राह्यम्। ध्रुवं येऽर्हा इति प्रत्यहमनुवासनीयाः। विधिश्चोक्त इति न त्वामं प्रणयेत् इत्यादिग्रन्थोक्तोऽर्थः॥५५-५६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्सिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्सिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथातो नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

अथ नेत्राणि बस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु।
नेत्रस्याज्ञप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः॥३॥

स्नेहव्यापत्सिद्ध्यभिधानप्रसङ्गात् स्नेहदानसाधननलिकादिव्यापत्प्रतीकारार्था नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते। नेत्रगता तथा बस्तिपुटकगता च व्यापत् तथा नेत्रासम्यक्प्रणिधानजन्या च या व्यापदस्तासां सिद्धिः; तेन नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिः दुष्टनेत्रबस्तिपुटकयोश्च व्यापत्सिद्धिः तयोः सदोषत्वेन ज्ञात्वा परिवर्जनम्॥१-३॥

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम्।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत्॥४॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः।
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम्॥५॥

तदेवाह- ह्रस्वमित्यादि। नेत्रदोषकथने अष्टाविति पदमनुक्तकर्कशत्वादिदोषाणामत्रैवान्तर्भावोपदर्शनार्थम्। कर्कशत्वस्य जीर्णेन कर्तृत्वसाम्यादग्रहणम्। एवमन्यत्रापि संख्यावचने प्रयोजनमिह वर्णनीयम्। तनु कृशम्। अप्राप्त्यादि यथाक्रमं ह्रस्वनेत्रादिषु ज्ञेयम्। अतिगतिः

दूरप्रवेशः। क्षोभः गुदप्रविष्टस्येतस्ततो गमनम्। गुदपीडेति पार्श्वच्छिद्रनिर्गतेन बस्तिद्रवेण योगाद्गुदपीडा। जिह्मेति कुटिला॥४-५॥

विषममांसलच्छिन्नस्थूलजालिकवातलाः।
स्निग्धः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन् कर्मसु वर्जयेत्॥६॥
गतिवैषम्यविस्रत्वस्रावदौर्ग्राह्यनिस्रवाः।
फेनिलच्युत्यधार्यत्वं बस्तेः स्युर्बस्तिदोषतः॥७॥

विषमः विषमसंस्थानः, स्थुलः अतिप्रमाणः, जालिकः सूक्ष्मानेकच्छिद्रः, वातलः वातदुष्टः, स चात्र विहितस्नेहादेः फेनिलत्वादिना निश्चीयते। स्निग्धः अतिस्निग्धः। क्लिन्नः शीर्णावयवः। गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिष्वष्टौ दोषाः। विस्रत्वम् आमगन्धता, दौर्ग्राह्यं दुर्ग्रहता, च्युतिः हस्ताद्भ्रंशः, अधार्यत्वं बस्तेरिति क्लिन्नत्वाद्धि धारणायोग्यत्वं बस्तिपुटकस्य॥६-७॥

सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः।
अतिबाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः॥८॥

सवातेत्यादयः प्रणेतृदोषजनिताः प्रणेतृदोषा उच्यन्ते। तत्र सवातता अनुच्छ्वास्य बद्धे बस्तौ तथा निःशेषं च दत्ते भवति। अतिद्रुतत्वमपि प्रणयने निर्गमनेन। उत्क्षिप्तत्वम् ऊर्ध्वक्षिप्तत्वम्। तिर्यगिति तिर्यक्प्रणिधानम्। उल्लुप्तत्वमिह पीडनदोषो यः पीडनविच्छेदं कृत्वा पुनः पिड्यते स ज्ञेयः। कम्पितत्वं नेत्रस्य। अतीति अतिप्रणयनं नेत्रस्य। बाह्यगं गुदे न प्रविष्टमौषधम्। मन्दत्वं च पक्वाशयाप्राप्तत्वम्, एतद्धि मन्दपीडनाद्भवति। अतिवेगः दूरप्रवेशाद्भवति, स चातिपीडनकृतः॥८॥

अनुच्छ्वास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा।

प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत्॥९॥

तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च।

एतद्व्यापदां चिकित्सितानि प्रत्येकमाह- अनुच्छ्वास्येत्यादि। एते चानुच्छ्वासनादयो यद्यपि पूर्वमेव निषिद्धाः सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वलीकं (सि.अ.३) इत्यादिनैव, तथाऽपि प्रमादात्तथाप्रयोगे सति जातव्यापदां चिकित्साभिधानार्थमस्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ताः॥९॥-

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा॥१०॥

स्यात् कटीगुदजङ्घार्तिर्बस्तिस्तम्भोरुवेदनाः।

भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः॥११॥

द्रुतमित्यादि। उत्क्षिप्तमपि समानव्यापत्तिकरतयैकग्रन्थेनैव पठ्यते। निष्कृष्टे सहसेति च्छेदः, उत्क्षेपस्त्वसहसाऽपि व्यापत्तिकर एव। बस्तेर्मूत्राशयस्य स्तम्भो बस्तिस्तम्भः। सबस्तय इति वातहरबस्तियुक्ताः॥१०-११॥

तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति।

नेत्रे तदृजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत्॥१२॥

तिर्यक्प्रणिधानदोषेऽभिधातव्ये नलिकामुखरोधि द्रव्यान्तरं तत्समानव्यापत्तिकरत्वादुच्यते। तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बद्धे वाऽपीति तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे वल्यावृतद्वारे सति तथा

बस्तिद्रव्यगतसूत्रद्रव्यादिना विबद्धे नेत्रे बस्तिद्रव्यं न याति; तन्नेत्रं तिर्यक्प्रणिहितं निष्कृष्य ऋजु प्रवेशयेत्, बद्धद्वारं च संशोध्य प्रवेशयेदिति योज्यम्॥१२॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः।
उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद्बली॥१३॥
बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान्।
स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे॥१४॥
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः।

अन्तरा मुक्ते मध्ये विच्छेदे कृते। गुदे प्रतिहतोऽनिल इति पीडनविच्छेदजनितो वायुर्गुदात् प्रत्याहतः। बिल्वादि दशमूलं; श्यामादि श्यामात्रिवृदादिविरेचनद्रव्यम्॥१३-१४॥-

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्बलेः॥१५॥
स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम्।
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते॥१६॥

अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनः पुनः प्रणीतेन; अन्ये तु दुष्प्रवेशनमतिमात्रप्रणीतमाहुः; अतिप्रणयनं यद्यपि ग्रथितकर्णिकाया उपरि न भवति, तथाऽपि कर्णिकापीडया गुदपीडनादतिप्रवेशो ज्ञेयः। पिच्छाबस्तिः वक्ष्यमाणः॥१५-१६॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता॥१७॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम्।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च॥१८॥

न भावयतीति पक्वाशयं न प्राप्नोति। अतिपीडने कोष्ठे वा तिष्ठतीति पक्षः मन्दादतिपीडनाद्वातावरणाच्च ज्ञेयः; गलगमनं तु तीव्रातिपीडनादनावरणाच्च भवति। इयं च व्यापत् पूर्वाध्याये आहारं विना दत्तानुवासनविषयतयोक्ता, इह तु निरूहस्यानुवासनस्य चातिपीडनजन्यतया वोध्यत इति विशेषः। इह बस्तिर्विरेको वा कोष्ठस्थेऽप्रवर्तमाने, कण्ठपीडनादि तु गलगते ज्ञेयम्॥१७-१८॥

तत्र श्लोकः-
नेत्रबस्तिप्रणतॄणां दोषानेतान् सभेषजान्।
वेत्ति यस्तेन मतिमान् बस्तिकर्माणि कारयेत्॥१९॥

संग्रहे तेनेति यथोक्तभेषजाभिज्ञभिषजा॥१९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

व्यापत्सिद्ध्यभिधानप्रसङ्गाद्वमनविरेचनयोरपि व्यापत्सिद्धिरुच्यते, बस्तिव्यापत्सिद्धिस्तु वमनविरेचनपूर्वकत्वाद्बस्तेः पश्चादभिधीयते; तेन बस्तिव्यापत्सिद्ध्यभिधानेन बस्तेरिह कर्मभ्यः प्राधान्यमपि द्योतितं; बस्तिप्राधान्यं तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके (सि.अ.१) इत्यनेनोक्तम्। अत्र चानागतव्यापच्चिकित्सार्थत्वाद्वमनविरेचनयोः सम्यग्विध्यभिधानं तेन नोत्सूत्रता वमनविरेचनविध्यभिधानस्य॥१-२॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान्॥३॥

अथेत्यादौ सम्यगिति विधिविशेषणम्। ऊर्ध्वानुलोमयोरिति वमनविरेचनयोः। दोषानिति व्यापदः। शोधनयोश्च विधिर्यद्यपि कल्पनासिद्ध्युपकल्पनीयादौ तत्र तत्राभिहितः, तथाऽप्यनुक्तविशेष-प्रतिपादनार्थमभिधानं, तत्प्रसङ्गाच्च तत्राप्युक्तोऽर्थ उच्यते, सर्वथाऽनुक्ताभिधानं नातिस्निग्धान् विरेचयेत् इत्यादि ज्ञेयम्॥३॥

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः॥४॥

औत्सर्गिकं संशोधनयोग्यं कालं दर्शयन्नाह- अत्युष्णेत्यादि। अत्युष्णेत्यादि ग्रीष्मादिषु यथासंख्यं ज्ञेयम्। तदन्तरे इति ग्रीष्मादीनां मध्ये। प्रावृडाद्या इति प्रावृड्शरद्वसन्ताः। तेषां साधारणा इति उष्णवर्षशीतानां साधारणाः; अनुद्भूतोष्णवर्षशीता इति यावत्॥४॥

प्रावृट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति॥५॥
एतानृतून् विकल्प्यैवं दद्यात् संशोधनं भिषक्।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु॥६॥

प्रावृडादीन् मासविभागेन दर्शयन्नाह- प्रावृट् शुचिनभावित्यादि। शुचिनभौ आषाढश्रावणौ। ऊर्जसहौ कार्तिकमार्गशीर्षौ। तपस्यः फाल्गुनः। मधु चैत्रः। शोधनं प्रतीति शोधने कर्तव्येऽयं यथोक्तः प्रावृडादिऋतुविभागो भवति; स्वस्थवृत्तौ रसोत्पत्तौ वा तस्याशितीयोक्त एव वर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मरूपः ऋतुक्रमो भवति। एतानृतूनिति प्रावृडादीनृतून्। विकल्प्यैवमिति यथोक्तमासविभागेन व्यवस्थाप्य संशोधनं दद्यात्। एतदुक्तसंशोधनाङ्गर्तुक्रमविभागेनैव **चरकसंस्कार**ऽपि नवे गान्धारणीये माधवप्रथमे मासि (सू.अ.७) इत्यादिना ग्रन्थेन चैत्रश्रावणाग्रहायणेषु वमनादिसंशोधनमुक्तं, तथा रोगभिषग्जितीये (वि.अ.८) च शिशिरं परित्यज्य प्रावृडादिनैव ऋतुक्रमः संशोधनाङ्गतयोक्तः; तेन, रसबलोत्पादचिन्तायां स्वस्थवृत्तानुष्ठानेषु च शिशिरादिक्रमो भवति, संशोधनव्यवस्थायां तु प्रावृडादिरिति प्रावृडादिक्रमोऽयं संशोधनानुकूलतयाऽऽचार्येण कल्पितो न पारमार्थिकः। ये तु, प्रावृडादिक्रमं गङ्गाया दक्षिणे कूले, उत्तरेऽपि शिशिरादिक्रमं वदन्ति, तन्मते शोधनं प्रति इति ग्रन्थोऽनुपपन्नः; तेन, भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम्। तेन वर्षाप्रावृडाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ इत्यादिना ग्रन्थेन यदि नाम देशभेदेनापि ऋतुक्रमः पारमार्थिकोऽभिधीयते, तथाऽपि नासावाचार्यस्येहाभिमतः, प्रपञ्चितश्चायमर्थः

सूत्रस्थान एव। अयं च शोधनकालोपदेशोऽनात्ययिके व्याधौ ज्ञेयः, आत्ययिके तु ऊष्मादिप्रतिकारं कृत्वा अत्युष्णेऽपि काले संशोधनप्रवृत्तिर्भवत्येव, उक्तो ह्ययमर्थो रोगभिषग्जितीये- आत्ययिके तु पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन(वि.अ.८) इत्यादिना ग्रन्थेन॥५-६॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहं चान्ते प्रयोजयेत्॥७॥

कर्मणामित्यादौ अन्तरेष्विति वमनानन्तरं विरेचने कर्तव्ये विरेचनानन्तरं वा बस्तौ कर्तव्ये स्नेहस्वेदौ यथोक्तविधानेन पुनः कर्तव्यौ, न सकृत्प्रयुक्तेनैव स्नेहस्वेदेन पञ्चकर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः। स्नेहं चान्ते प्रयोजयेदिति संशोधनकर्मपरिसमाप्तौ संशोधनजनितग्लानिपरिहारार्थं संशमनीयस्नेहं प्रयोजयेदित्यर्थः॥७॥

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः।
अभिघातविषार्तांश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत्॥८॥

नातिस्निग्धानिति अनतिस्निग्धकायान् नरान्॥८॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम्।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम्॥९॥

अवश्यकर्तव्ये विरेचने सति अतिस्निग्धास्निग्धयोः सम्यग्योगकारकं विरेचनं दर्शयन्नाह- नातीत्यादि। स्नेहविरेचनमिति स्निग्धं विरेचनमित्यर्थः। अनतिस्निग्धे स्नेहविरेचनमनतिस्निग्धत्वेन

क्रियमाणविरेचनायोगप्रतिषेधार्थम्; अतिस्निग्धस्य स्नेहविरेचनं स्नेहनप्रकर्षादतिवेगं गच्छन् प्रचलितानपि दोषान् निहन्तुं न शक्नोति, दोषास्तु तेन विरेचनेन स्वस्थानात् प्रच्याविता भूयःस्रोतःसु लीयन्ते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षं विरेचनं सम्यग्योगकारकं दद्यादित्ययमाशयः॥९॥

स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम्।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते॥१०॥

सम्यग्योगकारिकां संशोधनसामग्रीमाह- स्नेहस्वेदोपपन्नेनेत्यादि। मात्रावदिति अल्पमात्रं महावेगं इत्यादिना वक्ष्यमाणमल्पमात्रावत्त्वं ज्ञेयम्। एकाग्रमनसेति संशोधनैकचित्तेन, कामादिव्यग्रमनसो हि वेगविघातादयोगः स्यात्॥१०॥

स्निग्धात् पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात्तथौषधैः॥११॥
आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्॥१२॥
क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य मलः संशोध्यतेऽम्भसा।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः॥१३॥

स्नेहस्वेदयोः फलं स्निग्धात् पात्रात् इत्यादिना भूरिदृष्टान्तेन दर्शयन् स्नेहस्वेदयोरवश्यकर्तव्यतां सूचयति। अयत्नेनेति अल्पायासेन। प्रणुद्यन्ते इति आकृष्यन्ते। विष्यन्दयति सर्वत इति सर्वतः स्थितं द्रवमाकर्षति। अग्निदृष्टान्तेन स्निग्धगात्रस्य सम्यग्दोषहरणमुच्यते, तृतीयदृष्टान्तेन तु

स्नेहस्वेदयोर्मिलितयोः फलमुच्यते। क्लिष्टमिति म्लानम्। उत्क्लेश्येति क्षाराग्निसंबन्धात् समुत्क्लेश्य॥११-१३॥

अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चापि जायते।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते॥१४॥

शोधनसम्यग्योगसामग्र्यभिधाने प्रोक्तस्नेहस्वेदयोः फलमभिधाय, क्रमागतस्य जीर्णे पीतमित्यस्य विपर्यये दोषमाह- अजीर्णे वर्धते ग्लानिरिति; अजीर्णावस्थायां पीते शोधने सति ग्लानिर्महती भवति। विपरीतं प्रवर्तते इति वमनमधो याति, विरेचनं चोर्ध्वं याति॥१४॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम्।
लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम्॥१५॥
अविकारि च व्यापत्तौ नातिग्लानिकरं च यत्।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम्॥१६॥

मात्रावदिति यदुक्तं तद्विवृणोति- अल्पमात्रमित्यादि। अल्पमात्रं महावेगमिति अल्पमात्रत्वे सत्यपि प्रशस्तमहावेगम्। अविकारीति व्यापत्तावपि ईषद्विकारकारि। मात्रावदिति प्रशस्तमात्रावत्। यद्यपि च सुखास्वादादयो मात्रायाः फलं न भवन्ति, तथाऽपीह मात्रायाः प्रशस्तत्वेन द्रव्यसंस्कारादिविशेषाधीना अपि ते गृह्यन्ते; सुखाद्याश्रयद्रव्यगतत्वमपि हि मात्रायाः प्राशस्त्यमिह; किंवा, एवम्भूते एव संशोधने एतन्मात्रावत्त्वं परिभाषितं ज्ञेयम्॥१५-१६॥

विधूय मानसान् दोषान् कामादीनशुभोदयान्।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते॥ १७॥

एकाग्रमनसेति यदुक्तं तद्विवृणोति- विधूयेत्यादि॥ १७॥

नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम्।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं, लघ्वशीतं विरेचनम्॥ १८॥
उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि।

वमनविरेचनयोः पूर्वदिने यथा भोक्तव्यं तदाह- नर इत्यादि। एतत् प्रागुक्तमपि प्रकरणवशाद्विशेषाभिधित्सयाऽभिधीयते। पातेति पातुकामः। द्रवभूयिष्ठमिति च्छेदः। विरेचनं पाता लघु अशीतं च भुञ्जीतेति संबन्धः। एवम्भूतभोजनोपपत्तिमाह- उत्क्लिष्टेत्यादि। उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेनेति वमनं प्रति उत्क्लिष्टकफत्वेन, विरेचनं प्रति त्वल्पकफत्वेनेति विभागः॥ १८॥ -

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत्॥ १९॥
ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विद्वित्तेऽनुकफे त्वधः।
हृतदोषं वदेत् कार्श्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे॥ २०॥

वमनविरेचनयोः शुद्धिलिङ्गानि यद्यपि प्रागुक्तानि, तथाऽपीह शेषौषधमलादिविशेषाभिधानार्थं पुनः पीतौषधस्येत्यादिना तान्यभिधत्ते। कफानुगे पित्ते ऊर्ध्वहृतदोषं वदेत्, विद्वित्ते चानुकफे दृश्यमानेऽधोहृतदोषं वदेदिति योजना; एतत् कफान्तत्वं विरेचनस्य, वमनस्य च पित्तान्तत्वं पूर्वमेव व्याहृतम्। एतत् पित्तान्तत्वं कफान्तत्वं वाऽसम्यक्शुद्धेऽपि दोषस्यानुपूर्व्याऽवस्थानाद्भवतीति कृत्वा लक्षणान्तराण्यपि एतयोः साहचर्येणाह- कार्श्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे इति॥ १९-२०॥

वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे।
स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्गारेऽपि वामयेत्॥२१॥
आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत्।

विरेचनयोगे सावशेष एवौषधे शुद्धिलक्षणदर्शने सति कर्तव्यमाह- वामयेत्तु ततः शेषमौषधमिति; शुद्धिलक्षणे जाते शेषमौषधमुपलभ्य विरेचनातियोगप्रतिषेधार्थं वामयेदित्यर्थः। न त्वलाघवे इत्यनेन लाघवव्यतिरिक्तशेषशुद्धिलक्षणदर्शने सत्यपि न विरेचनशेषौषधवमिः कर्तव्या। वमनौषधप्रयोगे कर्तव्यमाह- स्तैमित्ये इत्यादि। वमनौषधप्रयोगे यावत् स्तैमित्यानिलसङ्गौ वर्तेते, तावन्निरुद्गारेऽपि भेषजे सति वमनं कारयितव्यम्। एतद्वमनावधिमाह- आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्येति। प्रमादाल्लाघवतनुत्वयोः परतः क्रियमाणवमनस्य दोषमाह- आपत् परं भवेदिति; आपदिति अतियोगलक्षणा। अन्ये तु, स्तैमित्ये इत्यादिनाऽपि विरेचनौषधस्यैवावस्थिकं वमनमुच्यते इत्याहुः॥ २१॥-

वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि॥२२॥
वमितं लङ्घयेत् सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्।
तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम्॥२३॥

यथोक्तवमनफलमाह- वमिते वर्धते इत्यादिना। सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्निति संशोधनभेषजस्य वक्ष्यमाणसम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्। तानीति जीर्णौषधलिङ्गानि॥२२-२३॥

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः।

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत्॥२४॥

शुद्धस्य पेयादिक्रमोपपत्तिमाह- संशोधनाभ्यामित्यादि। यद्यपि निरूढस्याप्यग्निमान्द्यं भवति, तथाऽपि निरूढस्य तादृगग्निमान्द्यं न भवति येन पेयादिक्रमः क्रियते, अतो निरूहव्युदासार्थं संशोधनाभ्यामिति द्विवचनं कृतम्। या तु सम्यग्विरिक्तलक्षणे ऊर्जोऽग्निः (सि.अ.१) इत्यनेनाग्निवृद्धिरुक्ता, सा च विरेचनौषधक्षोभातिसङ्गात् कृताऽग्निमान्द्यापेक्षयाऽग्निवृद्धिः; तेनेह यात्यग्निर्मन्दतामिति वचनेन समं न विरोधः॥२४॥

कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके।
तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाऽभिष्यन्दयेद्धि तान्॥२५॥

तर्पणादिविषयमाह- कफपित्ते इत्यादि। विशुद्धेऽल्पमिति असम्यग्विशुद्धे। तर्पणादिक्रमे च पेयायाः स्थाने स्वच्छतर्पणं, विलेप्याः स्थाने च घनतर्पणं देयम्॥२५॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जो मनस्विता।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः॥२६॥
क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः॥२७॥

जीर्णौषधलिङ्गान्याह- अनुलोम इत्यादि। ऊर्जः बलम्। इन्द्रियशुद्धिः इन्द्रियपाटवम्। उद्गारस्य चौषधगन्धादिविरहित्वमेव शुद्धिः॥२६-२७॥

अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम्।

असम्यक्संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं द्रुतम्॥२८॥

यादृशमौषधं व्यापद्यते तदाह- अकाले इत्यादि। अल्पं वा अतिमात्रं वाऽल्पातिमात्रम्। न च भावितमिति स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वाऽभावितम्॥२८॥

आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः।

जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः॥२९॥

अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः।

प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च॥३०॥

संशोधनायोगातियोगजन्या आविष्कृता व्यापदः प्राह- आध्मानमित्यादि। (आध्मानादयश्चामी नावश्यमयोगातियोगान्ते भवन्ति, तेनोपद्रवभूतत्वात् पृथगुक्ताः।) एता व्यापदः प्रेष्यादिवैगुण्यादुत्पन्ना अयोगादतियोगाच्च भवन्तीति वाक्यार्थः। तत्राध्मानमयोगाद्भवति, परिकर्तिका त्वतियोगात्, स्रावोऽयोगात्, हृद्ग्रहोऽप्ययोगादेव, तथाऽङ्गग्रहोऽयोगाच्च भवति, जीवादानमतियोगात्; विभ्रंशस्तु गुदभ्रंश-संज्ञाभ्रंश-कण्ड्वादिलक्षणभ्रंशभेदात्त्रिविधो वक्तव्यः; गुदभ्रंश-संज्ञाभ्रंशावतियोगजन्यौ, शेषस्तु विभ्रंशोऽयोगजन्यः; उपद्रवोऽप्ययोगजन्य एव, क्लमोऽप्ययोगजः। एतेषां चायोगातियोगजन्यत्वविभाग उत्तरग्रन्थे स्फुटो भविष्यति। यद्यपि चायोगातियोगमिथ्यायोगास्तत्र तत्र कारणत्वेनोक्ताः, तथाऽपीह वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छति; यतो दोषाणां चतुर्विधैव प्रवृत्तिर्भवति, यत्- अतिप्रवृतिः, असम्यक्प्रवृत्तिर्वा, अप्रवृत्तिः, अल्पप्रवृत्तिर्वा; तत्राप्यप्रवृत्त्यल्पवृत्ती अयोगगृहीते एव; याऽपि चात्र प्रातिलोम्येन प्रवृत्तिः, साऽपि

दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तकत्वादयोगगृहीततैव; वक्ष्यति हि अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् इति॥ २९-३०॥

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम्।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम्॥ ३१॥
श्लेष्मोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यमति वा बहु।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते॥ ३२॥
क्षुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम्॥ ३३॥
प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नशः।
अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो नवाऽल्पशः॥ ३४॥

योगातियोगायोगस्वरूपमाह- योग इत्यादि। अतिवर्तनमिति संशोध्यातिरिक्तप्रवर्तनम्। प्रातिलोम्येनेति वमनस्य विरेचनेन, विरेचनस्य वमनेन प्रवर्तनम्; एतच्च प्रातिलोम्यप्रवर्तनं प्रायो विवक्षितदोषाप्रवर्तकतयैवायोगनिक्षिप्तम्। न चाल्पं वा प्रवर्तनमिति सर्वथाऽप्रवर्तनमल्पं वा प्रवर्तनमिति। स्थितमिति झटिति ऊर्ध्वं गच्छत्। एतत्प्रातिलोम्यप्रवृत्त्या यथाऽयोगत्वं तदाह- प्रातिलोम्येनेत्यादि। प्रातिलोम्येनाकृत्स्नहरणात् अयोगसंज्ञे ते इति योज्यम्। प्रातिलोम्यहरणेऽकृत्स्नदोषहरणमेव दर्शयन्नाह- कृच्छ्रेणेत्यादि। प्रतिलोमहरणे कृत्स्नो दोषो न याति, अल्पशो वा यातीति भावः; तेनाकृत्स्नदोषहरणं प्रतिलोमहरणे उपपन्नमिति भावः। कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पश इति पाठे, यच्छब्दो हेतौ; पूर्वत्र पाठे वा शब्दो हेतौ॥ ३१-३४॥

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन् पुनः पिबेत्।

औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः॥३५॥

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च।

अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा॥३६॥

आध्मानादीनामयोगातियोगौ कारणत्वेनोक्तौ, तेन कारणयोरयोगातियोगयोः प्रथमं हेतुलिङ्गचिकित्सितानि प्राह- पीतौषध इत्यादि। जीर्णे इति औषधे जीर्णे। पुनः पिबेदिति तदहरेव। भयं स्यादतियोगत इति पूर्वाजीर्णौषधनवीनौषधाभ्यामतियोगः स्यात्। मृदु वा दद्यादित्यादौ गुरुकोष्ठे बलवति तीक्ष्णं, लघुकोष्ठे दुर्बले च मृदु दद्यादिति व्यवस्था॥३५-३६॥

वमनं न तु दुश्छर्दं दुष्कोष्ठं न विरेचनम्।

पाययेतौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ॥३७॥

पुनर्वमनविरेचनादानविषयौ प्राह- वमनं न त्वित्यादि। पुनः पीतं तु हन्यादित्यर्थः॥३७॥

अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम्।

दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान्॥३८॥

विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं भृशम्।

पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वोः सादं विवर्णताम्॥३९॥

स्तोकप्रवृत्तिरूपमयोगं कारणभेदेनाह- अस्निग्धेत्यादि। अस्निग्धस्येति असम्यक्स्निग्धस्य। रूक्षस्येति न मनागपि स्निग्धस्य। अनवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम्। निर्हर्तुमिति निःशेषेण हर्तुम्। विभ्रंशमिति विपरीतप्रवृत्तिसामर्थ्यम्॥३८-३९॥

स्निग्धस्विन्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम्।
शीतैर्वा स्तब्धमामे वा दोषानुत्क्लिश्य नाहरेत्॥४०॥
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम्॥४१॥
तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः।
पाययेत पुनर्जीर्णे समूत्रैर्वा निरूहयेत्॥४२॥
निरूढं च रसैर्धान्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत्।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया॥४३॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत्।
न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते॥४४॥

अपरमयोगमाह- स्निग्धस्विन्नस्य चेत्यादि। जीर्णमिति अल्पत्वाद्दीप्ताग्नित्वाच्च जीर्णम्। आमे इति अपक्वे दोषे, पीतं इति शेषः। एतेऽत्रायोगलक्षणत्रयेण ये प्रतिपादिता गदा न ते भिन्नसामग्रीजन्या भिन्नचिकित्सा वा, तेन न पूर्वमयोगजन्यव्यापत्तिप्रस्तावे पठिताः; एवमतियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणगदेष्वपि वाच्यम्। यथोक्तमिति पीतौषधो न शुद्धश्चेत् इत्यादिनोक्तं; किंवाऽग्रे तं तैल इत्यादिग्रन्थेनोक्तम्। पाययेतेति संशोधनं पाययेत। धान्वैरिति धन्वमृगपक्षिमांसरसैः॥४०-४४॥

अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम्।

हृत्वाऽऽशु विड्पित्तकफान् धातून्विस्त्रावयेद्द्रवान्।४५।

बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम्।

कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत्॥४६॥

वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः।

परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत्॥४७॥

कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा।

रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि॥४८॥

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम्।

लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम्॥४९॥

शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम्।

वर्चःसांग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत्॥५०॥

जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते।

मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा॥५१॥

अतियोगस्य हेत्वादिकमाह- अतितीक्ष्णमित्यादि। इयं च सामग्री विरेचनातियोगस्यैव घटते; यतो मृदुकोष्ठे बुभुक्षिते च विड्पित्तकफहरणक्रमेण च सैवातियुज्यते; वमनातियोगसामग्री चानेनोदाहरणेनोन्नेया; किंवा, अतितीक्ष्णमिति पदेनैव वमनस्याप्यतितीक्ष्णत्वमतियोगकारणमुक्तं, विड्पित्तकफहरणं यथायोग्यतया क्रमेण विरेचने वमने च बोद्धव्यम्। शेषमौषधमुल्लिखेदिति तादात्विकी चिकित्सा। मृद्विितिपदं वमनेन विरेचनेन च संबध्यते। वटादीनामिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थक-पीतनानाम्। वर्चः संग्राहिकाः षड्विरेचनशताश्रितीयोक्ताः प्रियङ्ग्वनन्तादयः॥४५-५१॥

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः।

पिबेत् कफहरैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम्॥५२॥

सोद्गारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः।

समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम्॥५३॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः।

स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूषक्षीररसैर्हिताः॥५४॥

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः।

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत्॥५५॥

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम्।

यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान्॥५६॥

पुरतोऽम्लफलखादनं मुखस्रावणेन जिह्वास्तब्धत्वं हन्तुम्। अतियोगे निःसृतामिति जिह्वाविशेषणम्॥५२-५६॥

वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः।

अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत्॥५७॥

अतियोगेऽपि यथा पेयादिक्रमो भवति तदाह- वमितश्चेत्यादि। अतिहरणादतिवमितोऽतिविरिक्तश्चेति बोद्धव्यम्॥५७॥

बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम्।

सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च॥५८॥

भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम्।

श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम्॥५९॥

अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरूहानुवासनम्।

उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते॥६०॥

अयोगातियोगयोराध्मानादिव्यापदां यथाक्रमं हेतुलिङ्गचिकित्सादि निर्दिशन्नाह- बहुदोषस्येत्यादि। एताश्च व्यापदो नावश्यमतियोगायोगयोर्भवन्ति, उपद्रवभूतत्वात्; अत एवोपकल्पनीये- अतियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्ठ आध्मानं परिकर्तिका(सू.अ.१५) इत्यादिना ग्रन्थेन एता दश व्यापदः प्रतिपादिताः॥५८-६०॥

स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम्।

क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा॥६१॥

पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च।

तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम्॥६२॥

लङ्घनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम्।

बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा॥६३॥

परिकर्तिकामाह- स्निग्धेनेत्यादि। पीतं गत्वा गुदमित्यादि विरेचनातियोगजन्यपरिकर्तिकायां सङ्गतं, न वमनातियोगजन्यपरिकर्तिकायाम्; उपकल्पनीये च साक्षाद्वमनायोगातियोगजन्यतयैवाध्मानादय उक्ताः, तेनानुक्तोऽपि वमनव्यापत्तौ परिकर्तोऽनेनोदाहरणेन कल्पनीयः; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं- या तु परिकर्तिका विरेचने, तद्वमने कण्ठकर्षणं; योऽधःपरिस्रावो विरेचने, स वमने कफप्रसेकः (सु.चि.अ.३४) इति; तदनया दिशा आध्मानादीनि वमनविरेचनयोरयोगातियोगजन्यतया

व्याख्यातानीत्येके। आशु दोषं निरस्येति वमनातियोगजन्येयं व्यापत्। अत्र लङ्घनादिक्रिया अतियोगे सत्यप्यामपाचनाय ज्ञेया। क्षामेण मृदुकोष्ठेनेत्यादिसंप्राप्तिजनितस्य क्षामपुरुषप्रभवस्य लङ्घनपाचनाद्यमुपक्रान्तमेव॥६१-६३॥

आमे जीर्णेऽनुबन्धश्चेत् क्षाराम्लं लघु शस्यते।

पुष्पकासीससमिश्रं वा क्षारेण लवणेन वा॥६४॥

सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति।

दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा॥६५॥

देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत्।

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः॥६६॥

कषायमधुरं शीतं पिच्छाबस्तिमथापि वा।

यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहबस्तिं प्रदापयेत्॥६७॥

आमावस्थाकर्तव्यमाह- आमे जीर्ण इत्यादि। क्षाराम्लं लघु शस्यत इति अतीसारे यदुक्तं- चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्। घृतं (चि.अ.१९) इति; लघुमात्रं च शस्यत इति ज्ञेयम्। पुष्पकासीसमित्यत्र पुष्पशब्देन केचित् सांग्राहिकानि धातकीकुसुमादीनि ग्राहयन्ति॥६४-६७॥

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम्।

अल्पाल्पं स्रावयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम्॥६८॥

कुर्याच्चाग्निबलोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताः।

परिस्रावः स, तं दोषं शमयेद्वामयेदपि॥६९॥

स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम्।

शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत्॥७०॥

अल्पमित्यादिना परिस्रावमाह। शमयेद्वामयेदपीत्यादौ अल्पदोषे शमनं, बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था। वामयेदपीत्यत्रापि स्नेहितं पुनरिति संबध्यते। चूर्णासवारिष्टा ग्रहण्यर्शश्चिकित्सादिषु ज्ञेयाः॥६८-७०॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम्॥७१॥
स हिक्काकासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन्॥७२॥
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक्।
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम्॥७३॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत्।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः॥७४॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा॥७५॥

पीतौषधस्येत्यादिना हृद्ग्रहमाह। न गच्छेद्विभ्रमं तत्रेति हृद्ग्रहपीडितोऽयं म्रियमाणो वाऽयमिति भ्रान्तिं न गच्छेदित्यर्थः। वमनं चात्र मूर्च्छिते दुःशकप्रयोगं, तेन मूर्च्छारम्भ एव वमनं कारयितव्यं; किंवा मूर्च्छायामप्यङ्गुलीप्रवेशादिना वमनं कारयितव्यम्। पित्तमूर्च्छार्तमिति पित्तप्रबलदोषजनितमूर्च्छार्तम्। अतिवमत इति वमनायातिप्रवाहणं कुर्वतः। पित्तकफेऽन्यथेति पित्ते कफे वा हृदयपीडाकरे स्निग्धाम्ललवणविपरीतं रूक्षतिक्तकटुकादिक्रमं कुर्यात्॥७१-७५॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा।

रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः॥७६॥

स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टनमन्थनैः।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत्॥७७॥

पीतौषधस्येत्यादिना अङ्गग्रहणमयोगजमतियोगजं चाह। कफेन वा रुद्धो दोषः पुनरङ्गानि निगृह्णाति; शुद्धस्य वा मारुतः कुपितोऽङ्गानि प्रतिगृह्णाति स्तम्भादिभिः॥७६-७७॥

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम्।

दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम्॥७८॥

तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा।

भुङ्क्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत्॥७९॥

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा।

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणिते॥८०॥

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम्।

तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हिता॥८१॥

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक्।

पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति॥८२॥

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत्।

श्यामाकाश्मर्यबदरीदूर्वोशीरैः शृतं पयः॥८३॥

घृतमण्डाञ्जनयुतं शीतं बस्तिं प्रदापयेत्।

पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम्॥८४॥

अतितीक्ष्णमित्यादिना जीवादानमाह। लघुदोषस्येति स्वल्पदोषस्य। विनिर्मथ्येति शोणितमेव क्षोभयित्वा। जीवमिति जीवनहेतुधातुरूपं शोणितम्। शोणितं किञ्चिद्रक्तपित्तक्षोभाद्भवति, किञ्चिच्च जीवशोणितं भवति; तद्विशेषपरीक्षार्थमाह- तेनान्नमित्यादि। पित्तमादिशेदिति शोणितगतं पित्तमादिशेद् रक्तपित्तमिति यावत्। आवानमिति शुष्कम्। पित्ते इति रक्तपित्ते सति क्षालितं वस्त्रं विवर्णं भवति, जीवशोणिते तु सति शुद्धं वस्त्रं भवति। परीक्षा च चिकित्साभेदार्थमेव; रक्तपित्ते रक्तपित्तहरी क्रिया, जीवशोणितं तु दृष्ट्वा तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य इत्यादिनोक्ता कर्तव्या। अतियोगे च या हितेति अत्रैव परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् इत्यादिनोक्ता ज्ञेया। जीवं तद्ध्याशु गच्छतीति असृक्प्रभावादाश्वेव शोणितरूपतां याति सद्यस्कमसृक्। श्यामेत्यादौ श्यामा प्रियङ्गुः॥७८-८४॥

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत्।
साम गान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत्॥८५॥
यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लिश्य नावहेत्॥८६॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान्।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम्॥८७॥

गुदं भ्रष्टमित्यादिना गुदभ्रंशरूपं विभ्रंशमाह। कषायैरिति कषायरसैः। सामेत्यादिना संज्ञाविभ्रंशरूपविभ्रंशचिकित्सामाह। साम सान्त्वनम्। गान्धर्वशब्दो गीतम्। एतौ च विभ्रंशावतियोगजन्यौ। यदेत्यादिना तृतीयमयोगजन्यविभ्रंशमाह। विडन्तमवतिष्ठत इति

मलमात्रमपहृत्यावतिष्ठते। भेषजान्तमिति भेषजमात्रं वमनेनावतिष्ठते। नावहेदिति नापहरति। एतद्व्यापदश्च विभ्रंशसंज्ञा पारिभाषिकी। यथाव्याधिभेषजमिति कण्ड्वादिविपरीतं भेषजम्॥८५-८७॥

पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मार्दवाद्वृतम्।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्च्युतान्॥८८॥
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः।
तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा सोऽर्हो लङ्घितपाचितः॥८९॥

पीतं स्निग्धेनेत्यादिना स्तम्भमाह। मार्दवाद्वृतमिति भेषजस्य मृदुतया दोषैर्वृतम्। स्वस्थानाच्च्युतान् स्तम्भयेदिति योजनीयम्। सोऽर्ह इति लङ्घनपाचनानन्तरं तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा तीक्ष्णमर्हतीत्यर्थः॥ ८८-८९॥

रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा।
मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्घोरानुपद्रवान्॥९०॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मुह्यतः।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः॥९१॥

रूक्षमित्यादिना उपद्रवानाह। यद्यप्याध्मानादयोऽप्यमी उपद्रवा एव, तथाऽपि तेषां संज्ञान्तरेणैव गृहीतत्वाच्छूलादय एव उपद्रवशब्दाभिहिताः। शूलादयश्चामी प्रधानान्युत्तरकालभावित्वादनुपद्रवरूपा अप्युपद्रवशब्देनोच्यन्ते; यथा- धूमः कुर्यादुपद्रवान् (सू.अ.५) इति; किंवा, अयोगाख्यस्य व्याधेरमी उपद्रवा इति ज्ञेयम्॥९०-९१॥

स्निग्धस्य मृदुकोष्ठस्य मृदूत्क्लिश्यौषधं कफम्।

पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम्॥९२॥

दौर्बल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत्।

लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धं तीक्ष्णं च शोधनम्॥९३॥

स्निग्धस्येत्यादिना क्लममाह। कफं पित्तं चोत्क्लिश्य वातं च ताभ्यामेव संरुध्य भेषजं तन्द्रादियुक्तं क्लमं कुर्यात्। तदुल्लिखेदिति तद् भेषजं कफपित्तं चोल्लिखेदित्यर्थः॥९२-९३॥

तत्र श्लोकौ-

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः।

वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम्॥९४॥

एता विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः।

दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थी नृणां सदा॥९५॥

इत्येता इत्यादिना अध्यायार्थसंग्रहं दर्शयित्वा व्यापदुत्पादहेतुमाह। दद्यात् संशोधनं सम्यगिति तथा संशोधनं दद्याद् यथा व्यापदो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः॥९४-९५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि(संशोधनव्यापत्सिद्धि)र्नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातो बस्तिव्यापत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

वमनविरेचनानन्तरभावित्वाद्बस्तेः संशोधनव्यापत्तिसिद्धेरनन्तरं बस्तिव्यापत्तिसिद्धिरुच्यते; अत्र बस्तिशब्दो निरूह एव वर्तते, तद्व्यापदामेवात्र वक्तव्यत्वात्॥१-२॥

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम्।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः॥३॥
काः कति व्यापदो बस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः।
का चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः॥४॥
नातियोगौ क्लमाध्माने हिक्का हृत्प्राप्तिरूर्ध्वता।
प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्रवः॥५॥
द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यग्योगसंभवाः।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत॥६॥

काः कतीत्यादि पञ्च प्रश्नाः। नातियोगावित्यादिना आद्यप्रश्नस्योत्तरम्। नातियोगाविति अयोगातियोगौ। एतद्द्वादशव्यापदां च विवरण एव स्फुटार्थो भविष्यति। असम्यग्योगसंभवा इति निरूहस्यायोगातियोगमिथ्यायोगरूपासम्यग्योगसंभवाः। अनेन च समुत्थानप्रश्नस्य सामान्यकारणाभिधानेनोत्तरं दत्तं भवति। अत्र बस्तिप्रयोगस्यासम्यग्योगेन निरूहकार्यदोष-हरणस्यातियोगायोगौ व्यापत्तिरूपौ जन्येते क्लमादयोऽपि चातियोगायोगजाता एव

विशिष्टहेतुलक्षणचिकित्सिततया इहापि पृथगुच्यन्ते, यथा संशोधने आध्मानादयोऽयोगातियोगजाता अपि पृथगुक्ताः। केचित् नातियोगात् क्लमाध्माने इत्यादि, तथा दशैता व्यापदो बस्तेः इत्यादि पठन्ति; तत्र पूर्वाध्यायोक्तव्याख्यानादर्थो नेयः; किन्तु पूर्व एव पाठो निर्व्यूहः। आसामित्यादौ रूपशब्देनैव प्रति प्रति वक्ष्यमाणहेतुविशेषोऽवरुद्धो ज्ञेयः, येन हेतुरपि हि व्यासगमकतया रूपमेव॥३-६॥

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा॥७॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन्।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्ग्रहम्॥८॥
नाभिबस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम्॥९॥
तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम्॥१०॥
बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान्।
सुरादिमूत्रवान् बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत्॥११॥

गुरुकोष्ठे इति क्रूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा। अल्पशब्दो मात्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते। उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीसारोक्तप्रमथ्यानां या प्रमथ्या उष्णा तस्याः प्रयोगः; प्रमथ्येति पाचनकषायस्यायुर्वेदसमयसिद्धसंज्ञेति प्रतिपादितमेवातीसारे। कालं ज्ञात्वेति विरेचनयोग्यावस्थां ज्ञात्वा। सुरादिमूत्रवानित्यत्र आदिशब्देन सौवीरकतुषोदकादीनां ग्रहणम्। सप्राक्पेष्य इति बस्तिसूत्रीयोक्तबलादिबस्त्युक्तकल्कयुक्तः। तमानयेदिति अयोगकारकं विबद्धं बस्तिं हरति॥७-११॥

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते।

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत्॥ १२॥

पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम्।

पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने॥ १३॥

द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य च।

विनीय सघृतं बस्तिं दद्याद्दाहेऽतियोगजे॥ १४॥

अयोगमभिधायातियोगमाह- स्निग्धस्विन्ने इत्यादि। अतियुज्यते इति अतियोगकारको भवति। शोधनाभ्यां समा भवेदिति वमनविरेचनातियोगोक्तलिङ्गचिकित्सिताभ्यां समा भवेत्। बस्त्यतियोगजे दाहे विशिष्टचिकित्सामाह- पृश्निपर्णीमित्यादि। अत्र क्षीरादिषु पञ्चद्रवेषु कल्कस्य विलयनम्। द्राक्षादिप्रसादाः शीतकषायविधिकृता ज्ञेयाः॥ १२-१४॥

आमशेषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः।

मार्गं रुणद्धि वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि॥ १५॥

क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम्।

कुर्यात् स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत्॥ १६॥

पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाश्शृतं जलम्।

पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम्॥ १७॥

वचानागरशट्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः।

पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा॥ १८॥

दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम्।

पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान्॥ १९॥

बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम्।

समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम्॥२०॥

आमशेषे इत्यादिना क्रममाह। आमशेषे सति दत्तेन निरूहेण दोष ईरित इति योज्यम्। दोषशब्देन चात्र पित्तकफावामसहितौ मार्गावरकावुच्येते। मूर्च्छयतीति मार्गावरोधात् कोपयति। मार्गं रुणद्धीति देहे स्रोतांसि रुणद्धि। ये तु, दोषशब्देनेह कफमात्रं ग्राहयन्ति, तन्मते सदाहत्वं क्रमस्याप्यनुपपन्नम्। वचेत्यादौ मूर्च्छिता इति आलोडिताः। क्षारांश्च दीपनानिति ग्रहणीचिकित्साद्युक्तान्। दाशमूलिकमिति द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः (सि.अ.३) इत्यादिनोक्तं; किंवा दशमूलक्वाथकृतम्। माधुतैलिकः वक्ष्यमाणः॥१५-२०॥

अल्पवीर्यो महादोषे रूक्षे क्रूराशये कृतः।

बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम्॥२१॥

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम्।

विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम्॥२२॥

रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति।

श्यामाफलादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः॥२३॥

धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम्।

कराङ्गुष्ठनिभां वर्तिं यवमध्यां निधापयेत्॥२४॥

अभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे।

अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम्॥२५॥

बिल्वादिना निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान्।

सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम्॥२६॥

अल्पवीर्य इत्यादिना आध्मानमाह। रुद्धमार्ग इति निवारिताधोमार्गः; स चानिलं रुणद्धि, अनिलश्च रुद्धमार्गतया आध्मानं करोतीति। मर्मपीडनमित्याध्मानविशेषणम्। रुणद्धि हृदयं शूलैरिति शूलैर्हृदयं व्याप्नोति। श्यामाफलादिभिरिति श्यामादिभिर्नवभिः, फलादिभिश्च षड्भिः कल्पस्थानोक्तैः। धूमशब्देनेह गृहधूमग्रहणम्। गुडश्चात्र तावन्मात्रो भवति यावता वर्तिः कर्तुं युज्यते। कराङ्गुष्ठेत्यत्र करग्रहणं पादाङ्गुष्ठनिषेधार्थम्। अथवेत्यादिनोक्तद्वितीयवर्तावपि वर्तित्वसंपत्त्यर्थं गुडो देयः। बिल्वादिभिश्च निरूह इति बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् इत्यादिनोक्तः। सरलेत्यादौ सिद्धमित्यत्र तैलं इति शेषः॥२१-२६॥

मृदुकोष्ठेऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन्।
कुर्याद्धिक्कां, हितं तस्मै हिक्काघ्नं बृंहणं च यत्॥२७॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत्॥२८॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम्।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चान्नं च वातनुत्॥२९॥

मृद्वित्यादिना हिक्कामाह। अतिनिर्हरन्निति अतियोगेन दोषान्निर्हरन्। हिक्काघ्नमिति हिक्काचिकित्सोक्तं भेषजम्। हिक्कायां च यद्यपि प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्वासहिक्कार्तानामूर्ध्वीभूतो वायुरूर्ध्वं बस्तिं नयेत् (सि.अ.२) इत्यनेन बस्तिर्निषिद्धः, तथाऽपीह विशिष्टहिक्कायामनुवासनस्य हितत्वात्, बलास्थिरादि इत्यादिनोक्तमनुवासनमनवद्यम्। वातनुदिति पदं लिङ्गविपरिणामेन धूमादिभिश्च संबध्यते; तेन वातहितानामेवात्र धूमादीनां प्रयोगः॥२७-२९॥

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः।

घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः॥३०॥

स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीफलैः।

श्टतैर्बस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम्॥३१॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृत्प्राप्तिमाह। सवातत्वं बस्तेर्निःशेषदानादिना ज्ञेयम्। असम्यक्पीडितत्वमेव हृत्प्राप्तिजनकतया ज्ञेयम्। लवणस्कन्धः रोगभिषग्जितीयोक्तः। वातघ्नैरिति दशमूलादिभिः॥३०-३१॥

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगान्निगृह्णतः।

अति वा पीडितो बस्तिर्मुखेनायाति वेगवान्॥३२॥

मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम्।

सिञ्चेत् पार्श्वोदरं चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम्॥३३॥

केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धुनुयात्त्रासयेच्च तम्।

गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः॥३४॥

उल्काभिरेवमन्यैश्च भीतस्याधः प्रवर्तते।

वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा॥३५॥

प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवान्।

अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति॥३६॥

ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम्।

औष्ण्यात्तैक्ष्यात् सरत्वाच्च बस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत्॥३७॥

पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः॥३८॥

बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते।

शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः॥३९॥

वातमूत्रेत्यादिनोर्ध्वतामाह। दत्ते इति बस्तौ दत्ते। तस्योर्ध्वं गच्छतो बस्तेर्मूर्च्छारूपं विकारं दृष्ट्वा मुखसेचनादि कर्तव्यम्। आकाशे धुनुयादिति निरवलम्बं धुनुयात्। त्रासयेच्च गोखरादिभिरिति ज्ञेयम्। एवमन्यैरिति अनुक्तैरपि त्रासनप्रकारैः। कण्ठावरोधो यथा कर्तव्यस्तदाह- न म्रियते यथेति। कण्ठोपरोधप्रयोजनमाह- प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवानित्यादि। कण्ठप्रग्रहेण प्राणोदाननिरोधात् प्रसिद्धतरमार्गवानपानो भवति, गुदप्रवर्तनस्वरूपो भवतीत्यर्थः; ततश्च बस्तिमूर्ध्वक्षिप्तमधो नयति; प्राणोदाननिरोधेन तु प्राणोदानाभ्यां पीडितोऽपानः स्वमार्गगामी भवतीति ज्ञेयम्। केचित्तु यावत् प्राणोपरोधाद्धि इति पठन्ति, तत्र प्राणोपरोधं यावत् कण्ठपीडनं कर्तव्यमित्यर्थः। क्रमुकं पूगफलम्। शिरःस्थ इति बस्त्येकदेशे शिरसि स्थिते सति। प्रच्छाद्यमिति आलेपनीयम्॥३२-३९॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः।

उत्क्लिश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम्॥४०॥

स बस्तिपायुशोफेन जङ्घोरुसदनेन वा।

निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते॥४१॥

स्वेदाभ्यङ्गान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान्।

विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत्॥४२॥

स्निग्धस्विन्नेत्यादिना प्रवाहिकामाह। प्रवाहिकामतीसारोक्तलक्षणामुक्तां जनयति। शोधनीयानुलोमिकानित्यत्र शोधनीयानिति त्रिवृदादिशोधनद्रव्ययुक्तान्; आनुलोमिकानिति अनुलोमनक्षीरेक्षुरसयुक्तान्। वृत्तिमिति पेयादिक्रमम्॥४०-४२॥

दुर्बले क्रूरकोष्ठे च तीव्रदोषे तनुर्मृदुः।

शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽनिलः॥४३॥

मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्नूर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्यते।

ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च॥४४॥

बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम्।

कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि॥४५॥

युञ्ज्यात् प्रधमनैर्नस्यैर्धूमैरस्य विरेचयेत्।

तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत्॥४६॥

दुर्बले इत्यादिना शिरोर्तिमाह। तनुः अघनः। तद्विहत इति निरूहबस्तिप्रकोपितः। ऊर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्यते इति ऊर्ध्वमनुसरन् मूर्ध्नि विहन्यते; ये तु ऊर्ध्वं विधावति इति पठन्ति, तन्मते उपर्युपरि धावतीत्यर्थः। अस्य विरेचयेदिति अत्र शिर इति शेषः, अनु विरेचयेत् इति वा पाठः। तीक्ष्णानुलोमिकेऽन्ने भुक्ते सति अनुवासयेदिति योज्यम्; किंवा तीक्ष्णानुलोमिकेनैवानुवासनं साध्यमित्यर्थः॥४३-४६॥

स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया।

यस्य बस्तिः प्रयुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत्॥४७॥

स्नुतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रशः।

स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते॥४८॥

विलोमनसमुद्धूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः।

गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः॥४९॥

तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा।

एरण्डपत्रनिष्काथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत्॥५०॥

यवान् कुलत्थान् कोलानि पञ्चमूले तथोभये।

जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च॥५१॥

कुर्यात् सबिल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम्।

तं निरूढं समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत्॥५२॥

ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम्।

यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक्॥५३॥

स्नेहस्वेदैरित्यादिना अङ्गार्तिमाह। अनापाद्येति स्नेहस्वेदैः शरीरं नोपपाद्य। सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् दोषान् इति शेषः। ततः स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य रुजां करोति। भुक्तवतो यद्यप्यनुवासनं सर्वत्र भवति, तथाऽपि भुक्तवत इति वचनेन भोजनानन्तरमेवानुवासनं दर्शयति॥४७-५३॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षस्तीक्ष्णोऽतिमात्रवान्।

बस्तिर्दोषान्निरस्याशु जनयेत् परिकर्तिकाम्॥५४॥

त्रिकवङ्क्षणबस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम्।

विबन्धोऽल्पाल्पमुत्थानं बस्तिनिर्लेखनाद्भवेत्॥५५॥

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः श्रृतम्।

यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः॥५६॥

ससर्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम्।

विनीय दुग्धे बस्तिः स्यात् व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः॥५७॥

मृद्वित्यादिना परिकर्तिकामाह। बस्तिनिर्लेखनादिति वायुना च तीक्ष्णेन बस्तिकर्षणात्। व्यक्ताम्ल इति बस्तिविशेषणम्॥५४-५७॥

पित्तरोगेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा।

बस्तिर्लिखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि॥५८॥

स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तं चानेकवर्णवत्।

सार्यते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत्॥५९॥

आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम्।

सर्पिषा योजितं शीतं बस्तिमस्मै प्रदापयेत्॥६०॥

वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च।

सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते॥६१॥

गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये।

रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते॥६२॥

पित्तरोगे इत्यादिना परिस्रावमाह। क्षिणोतीति हिनस्ति। एष कल्प इति आर्द्रशाल्मलीवृन्तोक्तक्षीरसंस्कारकल्पः। सुवर्चलमिति सुनिषण्णकमाहुः। कर्बुदारः काञ्चनारः॥५८-६२॥

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः।

प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा॥६३॥

संप्रति तत्र तत्र बस्तीनां मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विहितं; तेन तद्विज्ञानार्थं मार्दवतीक्ष्णत्वकारकद्रव्यगणमाह- तीक्ष्णत्वमित्यादि। पीलुः औत्तरपथिकं फलं; पीलुस्थाने केचिद् बिल्वं पठन्ति। प्राप्तकालमिति उक्तावस्थम्॥६३॥

आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पक्वाशये स्थितः।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव॥६४॥

बस्तिप्रभावमाह- आपादेत्यादि। पक्वाशये स्थित इति पक्वाशयगत एव। आदत्ते वीर्येणेति शक्त्या स्वभावसंबद्धया। एवंभूतवीर्यं बस्तावेव; तेन पाचनादिप्रयोगाणां न बस्तिवत्तदहरेव सकलदेहगतदोषविजेतृत्वं भवति। खस्थ इति आकाशगतः। **सुश्रुते** तूक्तं- वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात्। पक्वाशयस्थोऽम्बरगो भूमेरर्को रसानिव (सु.चि.अ.३५) इति॥६४॥

यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः।
तद्वद्द्रवीकृताद्देहान्निरूहो निर्हरेन्मलान्॥६५॥

संप्रति बस्तेः शरीरे मलप्रसादसहितेऽपि यथा मलांशमात्रहारकत्वं भवति, तद्दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह- यद्वदित्यादि। द्रवीकृतादिति स्नेहस्वेदाभ्यां विलायितात्। मलानिति दोषान् पुरीषं च॥६५॥

तत्र श्लोकः-
इत्येता व्यापदः प्रोक्ता बस्तेः साकृतिभेषजाः।
बुद्ध्वा कार्त्स्न्येन तान् बस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति॥६६॥

इत्येता इत्यादिसंग्रहः। यस्मादेता व्यापदो बस्तिदुष्प्रयोगजन्या भवन्ति, तस्मात् कार्त्स्न्येन बस्तीन् बुद्ध्वा नियुञ्जन्नापराध्यति, बस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः॥६६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने बस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातः प्रासृतयोगीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

संप्रति बस्तिव्यापत्प्रशमकबस्त्यभिधायकतयैव प्रासृतयोगीया सिद्धिरुच्यते। प्रसृतोपलक्षिता ये योगाः तानधिकृत्य कृता सिद्धिः; तेन प्रसृतालक्षिता अप्यत्र योगा वक्तव्या एव॥१-२॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् मृदून्।
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक्॥३॥

इमानिति अग्रे वक्ष्यमाणान्। तेनाध्यायशेषवक्तव्यानां नावश्यं प्रसृतोपलक्षितविधानम्। सुकुमाराणामिति तन्वादिगुणसंबद्धं भवति॥३॥

क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत्॥४॥
एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम्।
बिल्वादिमूलक्काथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातनुत्॥५॥
पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः॥६॥

प्रसृतं पलद्वयम्। मधुतैलघृतात्त्रय इति मिलितात्। अत्र च यथोक्तैरेव द्रव्यैर्बस्तिर्देयः; तेन नेतरबस्तिन्यायेनानुक्तकल्कादिकल्पना; यत्र नियतमानद्रव्यविभागेन बस्त्यभिधानं, तत्र सामान्यबस्तिद्रव्यमानानवकाशः; यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र निरूहयोगितयोक्तद्रव्यमानाधिकारः; सैन्धवप्रवेशस्त्वत्याज्य एव। बिल्वादिमूलं दशमूलम्। स वातनुदिति स बस्तिर्वातं हन्तीति॥४-६॥

सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात्।
प्रसृतो हपुषाकर्षो निरूहः शुक्रकृत् परम्॥७॥

हपुषाकर्षः॥७॥

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः॥८॥
निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिष्यन्दकुष्ठनुत्।

पटोलेत्यादौ अम्भसः इति क्वाथात्। सर्षपकल्कित इति अत्र यद्यपि कल्कमानं नोक्तं, तथाऽपि द्वादशप्रसृते निरूहे द्विपलकल्कस्य विहितत्वादिह पञ्चप्रसृते तदनुसारात् षड्भागोनं पलं भवति; एवमन्यत्राप्यनुक्तमानकल्कव्यवस्था॥८॥-

विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिजात्॥९॥
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान्।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरूहः क्रिमिनाशनः॥१०॥

विडङ्गेत्यादौ फलं मदनफलम्। आखुपर्णी दन्ती॥१०॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम्।

एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत्॥११॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात्।

प्रसृताः सर्षपैः कल्कैर्विड्विङ्गानाहभेदनः॥१२॥

पयस्येत्यादौ यद्यपि पयस्यादीनां क्वाथो न श्रूयते, तथाऽपि द्रवान्तरैः सममेकैकप्रसृतविधानात् प्रत्येकं पयस्यादिक्वाथस्य प्रसृतमानत्वम्। वृषत्वकृदिति शुक्रवृद्धिकृत्॥११-१२॥

श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डरसात्तैलात् सुरासवात्।

प्रसृताः पञ्च यष्ट्याह्वकौन्तीमागधिकासिताः॥१३॥

कल्कः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरुत्तमः।

एते सलवणाः कोष्णा निरूहाः प्रसृतैर्नव॥१४॥

श्वदंष्ट्रेत्यादौ श्वदंष्ट्रादिद्रव्यत्रयक्वाथस्य प्रत्येकं प्रसृतमानत्वम्, एवं तैलसुरासवप्रसृताभ्यां सह पञ्चप्रसृताः पूरणीयाः; सुराकृत आसवः सुरासवः॥१३-१४॥

मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते।

तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते॥१५॥

एतदुक्तमृदुबस्तिप्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह- मृद्वित्यादि। स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यत इत्यत्र स्वादु द्राक्षादिद्रव्यकृतम्। केचित्तदहरेव प्रत्यास्थापनमिच्छन्ति। आस्थापनं लक्ष्यीकृत्य दीयत इति प्रत्यास्थापनम्॥ १५॥

वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुददाहादयो यदि।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम्॥ १६॥
तद्धि पित्तशकृद्वातान् हृत्वा दाहादिकाञ्जयेत्।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम्॥ १७॥

वातोपसृष्टस्येत्यादौ उष्णैरिति बस्तिविशेषणम्। दाहादयो दाहमोहतृडादयो वातपित्तजन्याः। द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्पानस्य दाहादिकारके पित्ते वाते च हितत्वं दर्शयन्नाह- तद्धीत्यादि॥ १६-१७॥

अथवाऽतिविरिक्तः स्यात् क्षीणविड्कः स भक्षयेत्।
माषयूषेण कुल्माषान् पिबेन्मध्वथवा सुराम्॥ १८॥

कुल्माषा इति अर्धस्विन्नयवादिमया भक्ष्याः॥ १८॥

सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी।
स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत्॥ १९॥

बस्तिमिथ्याप्रयोगोदीरितानामतीसारभेदानां चिकित्सितमाह- सामं चेदित्यादि। सामं यथा स्यात् तथोपविशेदिति; तेन मलादिव्यतिरिक्ताममात्रोपवेशरूपोऽयमतीसारः केवलामशकृद्वातरक्तपित्त-

कफजन्यानामिह षण्णामतीसाराणां वक्तव्यानां प्रथम उक्तो भवति। कुणपमिति शवगन्धम्। शूलैः युक्त इति शेषः। घनं मुस्तकम्॥१९॥

शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते।
पक्वं, तत्र स्ववर्गीयैर्बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम्॥२०॥

केवलशकृदादिजन्यांश्चातिसारानाह- शकृद्वातमित्यादि। पक्वमिति निरामम्। आमशब्देनेहाग्निदौर्बल्यादविपक्वाहाररस एव कोष्ठोपलेपक आमो गृह्यते; यदुक्तमन्यत्र- आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः। आद्य आहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः इति। स्ववर्गीयैरिति पुरीषसंग्रहणवातघ्नशोणितास्थापनपित्तकफहरभेषजवर्गैः; किंवा उत्तरत्र प्रत्येकं शकृदादिवक्ष्यमाणभेषजैः॥२०॥

षण्णामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु।
केवलैः सह षट्त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि॥२१॥

अतीसारभेदानाह- षण्णामित्यादि। एषामिति एतदभिहितानाम्। अन्ये तु बस्तिविभ्रंशजाः षट्संख्या भवन्तीति वदन्ति; पूर्वव्याख्यानमेव साधु॥२१॥

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान्।
तृष्णोष्णदाहमूर्च्छार्दीश्चैषां विद्यादुपद्रवान्॥२२॥

उपद्रवानेषामाह- शूलेत्यादि॥२२॥

तत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम्।
पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते॥२३॥

यथोक्तातीसारेषु चिकित्सामाह- तत्रामे इत्यादि। अन्तरपानं पाचनमाहुः। पाचनमित्यनेन चेह पूर्वं स घनातिविषा इत्याद्युक्तं पाचनं गृह्यते। व्योषाम्ललवणैर्युतमिति व्योषाम्ललवणयोगेन कृतम्॥२३॥

वातघ्नैर्ग्राहिवर्गीयैर्बस्तिः शकृति शस्यते।२४।

वातघ्नैरित्यादौ वातघ्नं दशमूलं; ग्राहिवर्गश्च षड्विरेचनशताश्रितीयोक्त एव। अत्र **जतूकर्णः**- शकृति शोफघ्नग्राहिभिर्बस्तिः इत्याह; शोफघ्नं च दशमूलमेव।२४।

स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहबस्तिः समीरणे॥२४॥

स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहबस्तिरिति स्वाद्वम्ललवणद्रव्यसाधितस्नेहकृतमनुवासनमित्यर्थः। समीरणे इति केवलवातातीसारे॥२४॥

रक्ते रक्तेन, पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः।
सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायकटुतिक्तकैः॥२५॥

रक्ते रक्तेनेति सरक्तेऽतीसार्यमाणे रक्तेन बस्तिर्देयः। पित्ते त्विति पित्तेऽतीसार्यमाणे कषायादिकृतो बस्तिरेव॥२५॥

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन वर्चस्यथानिले।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम्॥ २६॥
पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरामेन वा पुनः।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुतिक्तकम्॥ २७॥
तथाऽऽमे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम्।
आमेन तु कफे व्योषकषायलवणैर्युतम्॥ २८॥
वातेन विशि पित्ते वा विद्पित्ताभ्यां तथाऽनिले।
मधुराम्लकषायः स्यात् संसृष्टे बस्तिरुत्तमः॥ २९॥
शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः।
बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः॥ ३०॥
कफेन विशि पित्ते वा कफे विद्पित्तशोणितैः।
व्योषतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे बस्तिरुत्तमः॥ ३१॥
स्याद्बस्तिर्व्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे।
मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते॥ ३२॥
मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत्।
बस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः॥ ३३॥

संसर्गे चिकित्सामाह- शकृतेत्यादि। शकृताऽऽमे प्रधाने संसृष्टे, तथा वायुना वाऽऽमे संसृष्टे; तेनेत्यामेनाप्रधानेन वर्चसि अनिले च पृथक् संसृष्टे, अत्र तेनेति पूर्ववद्व्याख्येयम्। अत्र संसृष्टेषु तृतीयानिर्दिष्टमल्पमानतयाऽप्रधानं, सप्तमीनिर्दिष्टं बहुमानत्वात् प्रधानं ज्ञेयम्। तयोरिति पित्तासृजोः। संसृष्टयोरिति एकमानेन युक्तयोः। कफे व्योषकषायलवणैर्युतमित्यन्तं यावत् अन्तरपानं इत्यनुवर्तते।

वातेन विशीत्यादौ मधुराम्लकषायो बस्तिरिति मधुरादिद्रव्यक्वाथादिकृतो बस्तिर्देय इत्यर्थः। शकृच्छोणितयोरित्यादौ अन्योन्यसंसर्गे सति शकृता शोणिते शोणितेन वा शकृति संसृष्टे; एवं पित्तशकृतोः रक्तपित्तयोश्च द्विविधः संसर्गो व्याख्येयः। विद्पित्तशोणितैरिति प्रत्येकं विडादिभिः कफे संसृष्टे। कफविमूर्च्छिते इति कफेनाप्रधानेन संसृष्टे इत्यर्थः॥२६-३३॥

त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानेवमेव विकल्पयेत्।
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता॥३४॥

अनुक्तसंसर्गचिकित्सां सूत्रयन्नाह- त्रिचतुरित्यादि। त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानिति आमादीनां त्रिक-चतुष्क-पञ्चकरूपान् संसर्गान्। एवमेव विकल्पयेदिति प्रधानादिमेलकेन विकल्पयेत्, तथा भेषजमपि तेषां यथोक्तभेषजानुसारेण कल्पयेदित्यर्थः। एते च भेदा लिख्यमाना अतिबहुप्रभेदतया ग्रन्थगौरवमापादयन्ति, स्वयं च बुद्धिमता सुकरविभागा एवेति न लिख्यन्ते। एवमादिसंसर्गकृतं रोगभेदमन्यत्रापि बुद्ध्या कर्तव्यतयाऽतिदिशन्नाह- सर्वरोगेष्वपि स्मृतेति। इयं व्यवस्था सर्वरोगेष्वेवयथासंभवमाचार्यानुमतेत्यर्थः। तत्र ग्रहणीगदे यत्र तु षडप्यामादयः संभवन्ति, तत्रैवं संसर्गाः प्रकल्प्यन्ते; यत्र च त्रयोदोषाः संभवन्ति, शोणितेन वा समं चत्वारः, तत्र तेषामेव परस्परसंसर्गो भेषजविभागार्थं कल्पनीयः॥३४॥

युगपत् षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत्।
निरामाणां तु पञ्चानां बस्तिः षाड्रसिको मतः॥३५॥

आमादिषड्कसमुदयरूपसंसर्गे कार्यमाह- युगपदित्यादि। युगपदिति एकदैव मिलितानां षण्णामिति यावत्। षड्रसमिति मिलितषड्रसकृतम्। निरामाणामिति आमवर्जितानां शकृदादीनां पञ्चानाम्। षाड्रसिक इति षड्रसमेलकेन कृतः॥३५॥

उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः।
शङ्खं सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलांशिकम्॥३६॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत्।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम्॥३७॥
कच्छुराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तशालिभिः।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले श्रृतैः॥३८॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत्॥३९॥
स्थिरादीनां बलादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा।
क्वाथेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक्॥४०॥
कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैरुपसाधिताः।
दधितक्रारनालाम्लक्षीरेष्विक्षुरसेऽपि वा॥४१॥
शीताः सशर्कराक्षौद्राः सर्वातिसारनाशनाः।
ससर्पिर्मरिचाजाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः॥४२॥

सर्वातीसारसाधारणं भेषजमाह- उदुम्बरेत्यादि। रक्तशालिभिः इत्यत्र रक्तमूलिभिः इति पाठे रक्तमूली रक्तैरण्डम् इत्यपरे। जले श्रृतैरिति षडङ्गविधानेन जले श्रृतैः। बालोदुम्बरम् उदुम्बरशलाटु। भवेदिति यवागूर्भवेत्। इक्ष्वादीनामिति तृणपञ्चमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुकुशकाशशालिमूलानाम्।

शाल्यादितण्डुलैरिति रक्तशालिकलमादितण्डुलैः। दध्यादिभिरत्र जलस्थानीयैर्यवागूः साधनीया॥ ३६-४२॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः-

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं बस्तिश्च मारुते कोष्णः।

शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च॥४३॥

तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृति।

पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते॥४४॥

अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्वन्द्वादियोगजेष्वपि च।

तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्यः॥४५॥

प्रपञ्चोक्तं भेषजं संग्रहेणाभिदधाति- भवन्ति चात्रेत्यादि। पानमिति पाचनपानम्। बस्तिश्चेति स्निग्धाम्ललवणमधुर एव बस्तिः। मारुते इति मारुतातिसारे; एवमन्यत्रापि पित्ते इत्यादौ पित्तादिजातिसारे इति ज्ञेयम्। संग्राहि वातनुदित्यत्र भेषजं इति शेषः; तच्च भेषजं यथोक्तबस्त्यादिरूपमेव। पाचनमामे पानमिति पाचनघनातिविषादिद्रव्यकृतं पानमित्यर्थः। पिच्छाबस्तयोऽसृग्बस्तयश्चेति पिच्छासृग्बस्तयः। उक्तमिति साक्षादतिदेशेन च त्रिकादिसंसर्गे प्रोक्तम्। मिश्रमिति एतदेव प्रत्येकं मिश्रीकृतम्। द्वन्द्वादियोगजेष्विति त्रिचतुष्कादिसंसर्गजेऽतिसारे। तत्रोद्रेकादिविशेषादिति संसर्ग एव बलाबलविशेषादुपक्रमस्यापि विशेषो भवति। एतदेव बलापेक्षं बहुदुर्बलाऽप्रत्यनीकं बस्त्येकभेषजमिति शेषः(?)॥४३-४५॥

तत्र श्लोकः-

प्रासृतिकाः सव्यापत्क्रिया निरूहास्तथाऽतिसारहिताः।

रसकल्पघृतयवाग्वश्चोक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धौ॥४६॥

प्रासृतिका इत्याद्यध्यायार्थसंग्रहः। सव्यापत्क्रिया इति व्यापदश्च मृदुबस्तिकृतजाड्यादिका उक्ताः, तथा क्रियाश्च तासामेव व्यापदामुक्ताः। निरूहाश्चातिसारचिकित्सिते प्रोक्ताः। रसकल्पश्चातीसारेषु रसोद्देशचिकित्सया कृतः। घृतं चोदुम्बरेत्यादिनोक्तम्॥४६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने प्रासृतयोगीयसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने प्रासृतयोगीयसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

नवमोऽध्यायः।

अथातस्त्रिमर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

प्रासृतयोगीयानन्तरं त्रिमर्मीया सिद्धिरुच्यते, त्रिमर्मजरोगाश्रयिव्यापदां बस्तिरूपचिकित्सोपदर्शनार्थं; व्यापत्प्रतीकारानन्तरं बस्तिप्रयोगाधिकारश्च पूर्वाध्यायादनुवर्तते; किंवा, बस्तिव्यापच्चिकित्सा पूर्वाध्यायादिकृता, बस्तिव्यापादाच्च त्रिमर्मजा अपि रोगा भवन्ति, तेन तेषां ज्ञानपूर्वकचिकित्सोपदर्शनार्थं त्रिमर्मीयसिद्धिरुच्यते। एतदध्यायवक्तव्याश्च गदास्त्रिमर्मीयचिकित्सितेऽध्यायविस्तरभयान्नोक्ताः, त इह प्रतिपाद्यन्ते। अत्रापि मर्मशब्देन मर्मगता गदा उच्यन्ते, तानधिकृता सिद्धिस्त्रिमर्मीयसिद्धिः॥१-२॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्मिञ्छरीरे स्कन्धशाखासमाश्रितमग्निवेश!। तेषामन्यतमपीडायां समधिका पीडा भवति, चेतनानिबन्धवैशेष्यात्। तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि, शाखानां तदाश्रितत्वात्; स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्बस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य॥३॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमिति शरीरसंख्याभिहितं; तच्च मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिषु निविष्टम्। स्कन्धशब्देनानन्तराधिरुच्यते; शाखाशब्देन चेह शाखेव शाखेति कृत्वा बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं चोच्यते; नेह शाखाशब्देन रक्तादिधातूनां ग्रहणं, रक्तादिधातूनां स्कन्धेऽपि, विद्यमानत्वात्। तत्र शाखाश्रितानि चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि, शेषं स्कन्धाश्रितम्। यदुक्तं **सुश्रुते**- तेषामेकादशैकस्मिन सक्थि भवन्ति, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ; उदरोरसोर्द्वादश, चतुर्दश पृष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत् (सु.शा.अ.६) इति; एतेषां च मर्मणां प्रत्येकं विभाग उक्तः **सुश्रुत** एव तलहृदय (सु.शा.अ.६)

इत्यादिना प्रपञ्चतोऽनुसरणीयः। सप्तोत्तरशतमर्मणाममर्मशरीरदेशविलक्षणं धर्ममाह- तेषामित्यादि। चेतनानिबन्धवैशेष्यादिति यस्मान्मर्मसु चेतनाधातुर्विशेषेण निबद्ध इत्यर्थः; चेतनानिबन्धश्च मर्मस्वदृष्टकृत एव मर्मपीडया विशेषपीडादर्शनादुन्नीयते। शाखानां तदाश्रितत्वादिति यस्माच्छाखा अपि स्कन्धाश्रिताः, तेन स्कन्धाश्रितशाखाश्रितेभ्यः साक्षात् स्कन्धाश्रितं मर्म गरीयो भवतीत्यर्थः; स्कन्धाश्रितत्वं च शाखानां स्कन्धोपघातेन तदुपघातात्, तथा स्कन्धनिष्पन्नेनैव रसादिना तत्पोषणात्; किंच स्कन्धाश्रितान्येव मर्माणि सद्यःप्राणहराणि, न शाखाश्रयाणि; तेन च स्कन्धस्य प्राधान्यम्। यदुक्तं **सुश्रुते**- शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम्। हृदयं बस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि वै (सु.शा.अ.६) इति। हृद्बस्तिशिरांसि गरीयांसीति संबन्धः। एतद्गरीयस्त्वे हेतुमाह- तन्मूलत्वाच्छरीरस्येति। तन्मूलत्वादिति तदाश्रितत्वात्, तथा च हृदयाश्रितत्वं शरीरस्य तत्र हृदये दश धमन्यः इत्यादिना नाभ्यामरा इव इत्यन्तेन दर्शयिष्यति। यद्यपि च मर्मान्तराण्यपि विशेषेण प्राणाश्रयाण्युक्तानि; यथा दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः। शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् (सू.अ.२९) इत्यनेन, तथाऽपि शङ्खादीनि न शरीराश्रयभूतानि यथा हृदयादीनि; तेन प्राणायतनत्वे समानेऽप्युक्तशरीराश्रयत्वविशेषादिह हृदयादीनामेव प्राधान्यमुच्यते; किंच, प्राणाश्रयत्वमपि यथा हृदयादीनां न तथा शङ्खादीनाम्; उक्तं हि सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेषु। मर्माणि बस्तिं हृदयं शिरश्च प्रधानभूतान्यृषयो वदन्ति॥ प्राणाश्रयान् तानपि पीडयन्तो वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति (सु.शा.अ.६) इति। अन्ये तु शङ्खादिप्राणाश्रयाणां हृदयादिष्वेव सामीप्यादन्तर्भावं दर्शयन्ति, तच्चामूलत्वादुपेक्षितम्॥३॥

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चेतना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि, शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, बस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये मूत्रधारोऽम्बुवहानां

सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम्॥४॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीरभेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्यापि विनाशः; तदुपघातात्तु घोरतरव्याधिप्रादुर्भावः; तस्मादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघाद्वातादिभ्यश्च॥५॥

दश धमन्य इति ओजोवहा दश धमन्यः, अर्थे दश महामूलाः समासक्ताः (सू.अ.३०) इत्यादिना अर्थेदशमहामूलीये प्रतिपादिताः। प्राणापानाविति उच्छ्वासनिश्वासौ, केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वातौ प्राहुः; तत्रापानो यद्यपि मेढ्रश्रोण्याद्याश्रय एवेत्याहुः, तथाऽपि हृदयाव्यतिरिक्तानुविधायित्वाद्धृदयाश्रित इत्युच्यते मनः अन्तःकरणम्। बुद्धिः महच्छब्दाभिलप्या। चेतना बुद्धिवृत्तिभेदः। महाभूतानीति आत्मसंबद्धानि सूक्ष्ममहाभूतानि। एतत् सर्वं सांख्यदर्शने व्यवस्थापितं शारीरे च व्युत्पादितमनुसरणीयम्। प्रदेशान्तरे चोक्तं- षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्। आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संस्थितम् (सू.अ.३०) इति; तेऽर्था एतच्छ्लोकोक्ताः, अधिकार्थानां च प्रोक्तेष्वेवावरोधो व्याख्येयः; किंवा इह शास्त्रोद्धरेणाभिधानम्। यथा हृदये दश धमन्यादीन्याश्रितानि, तद्दृष्टान्तेन दर्शयति नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानीति; नाभिः चक्रनाभिः, अराः चक्रनेमिमध्यस्थकाष्ठानि, यथा- चक्रनाभ्यां संबद्धा, अरास्तदुपघातादुपहन्यन्ते, तन्मूलत्वेन तत्संबन्धा भवन्ति, एवं धमन्यादयोऽपीत्यर्थः। नाभ्यामपरा इति वा पाठः, तेन गर्भनाभ्यामपरा इवेत्यर्थः(अरा इव अपरेति व्याख्यान्यन्ति)। एतेन प्रदेशान्तरवर्तिनामपि धमन्यादीनां हृदयाश्रितत्वं सिद्धमिति भावः। शिरस आश्रयत्वमाह- शिरसीत्यादि। इन्द्रियप्राणवहानि स्रोतांसि यद्यपि प्रदेशान्तरेऽपि भवन्ति, तथाऽपि शिरसि विशेषेणैवैतानि प्रबद्धानीति सूर्यमिव गभस्तय इति दृष्टान्तेन दर्शयति। शिरआश्रयत्वं च यथोक्तस्रोतसां तदुपघातेन विशिष्टोपघातदर्शनादुन्नीयते। बस्तेः शरीराश्रयत्वमाहु- बस्तिस्त्वित्यादि। स्थूलगुदादिमध्यस्थितत्व-

प्रतिपादनेनास्य स्थूलगुदादीनां बस्त्याश्रयत्वं दर्शयति। अम्बुवहानां स्रोतसां प्रतिष्ठेति स्थानमित्यर्थः, उदधिर्यथाऽऽपगानां पूरणीयस्थानं, तथा बस्तिरप्यम्बुवहस्रोतसां विश्रामस्थानम्। तन्मूलैरिति तत्संबद्धैर्मर्मसंज्ञकैः; नहि स्रोतसां मर्मत्वमस्ति; किंवा स्रोतोमर्मशब्देन सिराममर्मणां ग्रहणं; किंवा मर्मसंबद्धानि मर्मपोषकाणि वा स्रोतांसि मर्मसंज्ञकनि स्रोतांसि। आश्रयनाशादाश्रितस्य नाश इति आश्रयनाशादाश्रितस्य नाशो यस्माद्भवति, तस्माद्धृदयादीनामन्यतमस्य नाशाच्छरीरनाशो भवतीति युक्तम्। शरीरस्य हृदयाश्रितत्वं शरीरारम्भकप्रधानदशधमन्याद्याश्रयत्वेनैव ज्ञेयम्। उपघातादिति किञ्चिद्वैकृतात्॥४-५॥

तत्र हृद्यभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमाकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषा-पस्मारोन्मादप्रलापचित्तनाशादयः स्युः; शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रम-मोहोद्वेष्टनचेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगद्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्दनजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि, बस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवङ्क्षणमेहनबस्तिशूलकुण्डलोदावर्तगुल्मानिलाष्ठी-लोपस्तम्भनाभिकुक्षिगुदश्रोणिग्रहादयः; वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियाविधीन्युक्तानि॥६॥

हृदयाद्यभिघातभवान् व्याधीन् क्रमेणाह- तत्रेत्यादि। क्लोमापकर्षणं क्लोमापकर्षणाकारा वेदना। वेष्टनं शिरसि वेष्टनाकारा वेदना। कुण्डलं बस्तौ कुण्डलरूपा वेदना। उपस्तम्भः बस्तेरेव। चिकित्सिते इति त्रिमर्मीयचिकित्सिते। सक्रियाविधिनीति सचिकित्सितविधानानि॥६॥

किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स बस्तिकर्मसाध्यतमः, तस्मान्न बस्तिसमं किञ्चित् कर्म मर्मपरिपालनमस्ति। तत्र षडास्थापनस्कन्धान्

विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धाविह च विहितान् बस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्सां च॥७॥

मर्मपरिपालने बस्तेः प्राधान्यं सोपपत्तिकमाह- किंत्वेतानीत्यादि। यस्मात् पित्तकफयोर्द्वयोरक्रिययोरीरणेऽनिल एव हेतुः, तेन कफपित्तजेऽपि विकारे वायुर्निमित्तं, वातजविकारेऽपि वायुः स्वतन्त्र एव कारणम्, अतः सर्वविकारेषु मर्माणि रक्षयता तत्कारणादनिलादेव मर्माणि रक्षणीयानि। तथा प्राणमूलं चेति जीवितहेतुश्चाविकृतो वायुः, विकृतश्च प्राणोपघातकः; तेन मर्माण्यपि प्राणरक्षार्थं वाताद्रक्ष्याणि। बस्तिसाध्यतम इति इतरचिकित्सापेक्षया बस्तिना साध्यतमः; उक्तं हि- बस्तिर्वातहराणाम् (सू.अ.२५) इति। द्वौ चानुवासनस्कन्धाविति रोगभिषग्जितीये अनुवासनं तु स्नेह एव, स द्विविधःद्द स्थावरो जङ्गमश्च (वि.अ.८) इत्यनेनोक्तौ द्वावनुवासनस्कन्धौ ज्ञेयौ। इहेति सिद्धिस्थाने। बुद्ध्याविचार्येति दोषौषधादीनि दश बुद्ध्या विचार्य, वातव्याधिचिकित्सां च बुद्ध्या विचार्य प्रयोजयेदित्यर्थः॥७॥

भूयश्च हृद्युपसृष्टे हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं, बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रोगविहितं च कर्म; मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्गस्वेदनोपनाहस्नेहपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि; बस्तौ तु कुम्भीस्वेदः, वर्तयः, श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरूहः, बिल्वादिभिश्च सुरासिद्धः, शरकाशेक्षुदर्भगोक्षुरकमूलश्तक्षीरैश्च त्रपुसैर्वारुखराश्वाबीजयवर्षभकवृद्धिकल्कितो निरूहः, पीतदारुसिद्धतैलेनानुवासनं, तैल्वकं च सर्पिर्विरेकार्थं, शतावरीगोक्षुरकबृहतीकण्टकारिकागुडूची- पुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवालोध्रश्रेयसीकुशकाशमूलकषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभक- खराश्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारकमधुकवचाशतपुष्पाश्मभेदकवर्षाभूमदनफल- कल्कसिद्धं तैलमुत्तरबस्तिर्निरूहो वा शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य बस्तिशूलमूत्रविकारहर इति॥८॥

विशेषेण मर्मभेदचिकित्सितमाह- भूयश्चेत्यादि। हृद्युपसृष्टे वातेन इति शेषः। लवणानामिति निर्धारणे षष्ठी। अन्य एव अन्यतमः, यथा- श्रेष्ठतम इति। हृद्येनेति मनोऽनुकूलेन; यद् द्वेष्यरसस्य हृदहिततयाऽहृद्यत्वं, तन्मनोऽननुकूलत्वमेव। हृद्रोगविहितं च कर्मेति त्रिमर्मीयचिकित्सिते। धूमादीनीति आदिशब्देन परिषेकोपनाहादिग्रहणम्। बस्तौत्विति प्रदुष्टे वातेन इति प्रकरणाज्ज्ञेयं; पित्तकफदुष्टौ च वायुरेव प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितं; तेन कफपित्तदुष्टिरपि लभ्यते। वर्तय इति फलवर्तयः। श्यामादिभिरिति श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनाम् (वि.अ.८) इत्यादिना प्रागुक्तः श्यामादिः। बिल्वादिरिति बृहत्पञ्चमूलं; किंवा बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् (सि.अ.७) इत्यनेनोक्तो बिल्वादिर्ज्ञेयः। शरादिमूलश्रृतक्षीरहपुषादिकल्कोऽपरः। खराश्वा अजमोदा। पीतदारुसिद्धतैलेन साधितमनुवासनं यस्मिन्निरूहे स तथा। केचित्तु सरलसाराकृष्टतैलं पीतदारुसिद्धतैलमाहुः। तैल्वकसर्पिः तिल्वककल्पोक्तम्। शतावरीत्यादौ द्विसारिवेति अनन्तमूलश्यामे। श्रेयसी रास्ना। उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम्। शितिवारकः शालिञ्चः। अश्मभेदकः पाषाणभेदकः। उत्तरबस्तिरिति वक्ष्यमाणोत्तरबस्तिविधानाद्देय इत्यर्थः। निरूहः निरूहस्थाने देय इत्यर्थः॥८॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः-

हृदये मूर्ध्नि बस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः।

तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्वीत परिपालने॥९॥

आबाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम्।

उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम्॥१०॥

गद्योक्तमर्थं श्लोकेन दर्शयन्नधिकमप्याह- किञ्चित् हृदये इत्यादिना। आबाधवर्जनमिति मर्मोपघातकहेतुवर्जनम्। स्वस्थवृत्तानुवर्तनं च हृदयादिपोषकतयैव पालकं भवति। उत्पन्नार्तिविघात इति उत्पन्नमर्मरोगप्रतीकारः॥९-१०॥

अत उर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्मीये चिकित्सिते।

न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान्॥११॥

मर्मपरिपालकबस्तिकथनप्रसङ्गादनुक्तमर्मगतरोगान् सचिकित्सितान् दर्शयन्नाह- अत ऊर्ध्वमित्यादि॥ ११॥

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन्॥१२॥

धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा।

(नमयेच्चाक्षिपेच्चाङ्गान्युच्छ्वासं निरुणद्धि च॥)

कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः॥१३॥

कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः।

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति॥१४॥

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः।

वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम्॥१५॥

हृद्रोगमपतन्त्रकमाह- क्रुद्ध इत्यादि। स्थानादूर्ध्वमिति वातस्थानापेक्षया यदूर्ध्वम्। स्तब्धाक्षोऽथ निमीलन इति स्तब्धाक्षो वा भवति निमीलिताक्षो वा भवति। निःसंज्ञ इति व्याधिवेगकाले दृष्टिं संस्तभ्य

संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति, निःसंज्ञश्च भवति। मोहं वृते पुनरिति हृदये वृते पुनर्वायुना मोहं याति; वायुनेति कफयुक्तेन; एके तमपतानकमेवापतन्त्रकमाहुः। अत्र **जतूकर्णः**- वातकफाभ्यां हृच्छिरःशङ्खपीडनानमनाङ्गाक्षेपप्रमोहाक्षिस्तम्भानिमीलनकृच्छ्रोच्छ्वासकूजनान्यपतन्त्रकेइति। किंवा अपतन्त्रकं द्विविधं वर्णयन्ति- वातात्, कफाच्च; तत्र निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः इत्यनेन कफज उच्यते; वायुना दारुणं प्राहुः इत्यनेन वायुना जनितमपतन्त्रकमेवापतानकमाहुः। तस्य दारुणत्वं दारुणवातरब्धत्वादिति व्याख्येयम्। तथैव **सुश्रुते** वातव्याधावतन्त्रकः पठितः॥१२-१५॥

श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोक्षयेत्।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति॥१६॥
मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गं च फणिज्झकम्।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम्॥१७॥
तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम्।
यवक्वाथाम्बुना पेयं हृद्ग्रहे चापतन्त्रके॥१८॥
हिङ्ग्वम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम्।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगनुद्धितम्॥१९॥
शोधना बस्तयस्तीक्ष्णा न हितास्तस्य कृत्स्नशः।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तस्मै घृतं हितम्॥२०॥

तास्विति चेतनावहासु धमनीषु। यवक्वाथाम्बुनेति यवैः षडङ्गविधिना शृतपानीयेन। हृद्रोगनुद् वातकफघ्नं यत् कर्म तद्धितमपतन्त्रके। शोधना इत्यादौ कृत्स्नशः शोधना न हिताः इति वचनेन शोधनार्थस्तोकनिरूहदानं, भूरिशोधननिरूहदाने तु वातक्षोभः स्यादिति भावः॥१६-२०॥

मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात्।

शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः॥२१॥

यदाऽसौ समवस्कन्ध हृदयं हृदयाश्रयान्।

समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते॥२२॥

हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम्।

मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम्॥२३॥

कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च।

व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम्॥२४॥

मधुरस्निग्धेत्यादिना तन्द्रालक्षणं चिकित्सितं च केचित् पठन्ति॥२१-२४॥

मूत्रौकसादो जठरं कृच्छ्रमुत्सङ्गसंक्षयौ।

मूत्रातीतोऽनिलाष्ठीला वातबस्त्युष्णमारुतौ॥२५॥

वातकुण्डलिका ग्रन्थिर्विड्घातो बस्तिकुण्डलम्।

त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्ताँल्लिङ्गतः शृणु॥२६॥

हृद्रोगमभिधाय बस्तिरोगानाह- मूत्रौकसाद इत्यादि। एते च मूत्रदोषा मूत्रकृच्छ्राद्भिन्ना एवेति त्रिमर्मीय एव प्रतिपादितम्॥२५-२६॥

पित्तं कफो द्वावपि वा बस्तौ संहन्यते यदा।

मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत्॥२७॥

सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम्।

मूत्रौकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत्॥२८॥

पित्तं कफ इत्यादिना मूत्रौकसादमाः। अयं च वातकफ-पित्तवात-त्रिदोषैर्जन्यत इत्युक्तं भवति। संहन्यते इति संहते रक्तपीतवर्णता पित्तेन, श्वेतवर्णता कफेन, कफपित्तलक्षणता कफपित्ताभ्यां, वायुस्तु सर्वानुगत एव। अत्र वायोरावरणकृत एव कोपः; तेन पित्तकफयोरेव चिकित्सोक्ता पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् इत्यनेन, वायोस्त्वावरणजयादेव जयो भवतीति भावः॥२७-२८॥

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक्॥२९॥
अपक्तिमूत्रविड्वङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत्।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत्॥३०॥
हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम्।
हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं गुदमेढ्रयोः॥३१॥

अनिमित्तरुगिति अलक्ष्यमाणनिमितरुक्। मूत्रवैरेचनीमिति मूत्रविरेचनीयदशकप्रयोगरूपाम्। हिङ्गुद्विरुत्तरं तु द्विरुत्तरं हिङ्गुवचा (चि.अ.२६) इत्यादिनोक्तं, हिङ्गु द्विरुत्तरं यस्मिन् तद्धिङ्गुद्विरुत्तरम्॥ २९-३१॥

मूत्रितस्य व्यवायात्तु रेतो वातोद्धतं च्युतम्।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते॥३२॥
खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति।
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तदरुग्वाऽथ चातिरुक्॥३३॥

मूत्रोत्सङ्ग स विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेफसः।

वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संक्षयः॥३४॥

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते।

मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते॥३५॥

आध्मापयन् बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम्।

कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम्॥३६॥

मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः क्रुद्धो विधारणात्।

मूत्ररोधार्तिकण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते॥३७॥

उष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम्।

उष्णवातः सृजेत् कृच्छ्राद्बस्त्युपस्थार्तिदाहवान्॥३८॥

गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः।

मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली॥३९॥

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभङ्गगौरववेष्टनैः।

तीवरुङ्यूत्रविड्भङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा॥४०॥

रक्तं वातकफाद्दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम्।

ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्॥४१॥

अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते।

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा॥४२॥

मूत्रस्रोतः प्रपद्येत् विड्संसृष्टं तदा नरः।

विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत्॥४३॥

द्रुताध्वलङ्घनायासादभिघातात् प्रपीडनात्।

स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥४४॥

शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि॥

पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान्॥४५॥

बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्।

पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥४६॥

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम्॥४७॥

श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति।

अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः॥४८॥

स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते हृन्मोहः श्वास एव च।

मूत्रितस्येति मूत्रवेगगतस्य, मूत्रवेगयुक्तस्येति यावत्। च्युतमिति स्वस्थानाच्च्युतम्। वातोद्धतमिति वातविक्षिप्तम्। एतल्लक्षणान्तरयुक्तमेव कृच्छ्रं; मूत्रकृच्छ्रमितोऽन्यदेव, भिन्नक्षणत्वात्। किञ्चिदिति स्तोकम्। उच्छेषगुरुशेफस इति प्रवृद्धमूत्रावशेषेण स्थितेन गुरुशेफस इति। वाताकृतिरित्यादि संक्षयलक्षणम्। वाताकृतिरिति वातलक्षणयुक्तः। विधारणादिति मूत्रवेगरोधात्। ऊष्मणेति पित्तोष्मणा। शोषयन्निति ऊष्मणा सहितो वात एव मूत्रं शोषयन्। गतिसङ्गादित्यादिना वातकुण्डलिकामाह। मूत्रस्य गतिसङ्गादुदावृत्तो वायुर्मूत्रस्थानमार्गयोर्भग्नव्याविद्धकुण्डली मूत्रयति; भग्नः प्रतिहतः, व्याविद्धः वक्री, कुण्डलीति आवर्तमानतया स्थितः; ईदृशं वायोरुपस्थानं मूत्रमार्ग एव भवति। वातकुण्डलिकालक्षणमाह- संस्तम्भेत्यादि। भङ्गः भङ्गाकारवेदना। रक्तं ग्रन्थिं कुर्यात् वातकफाभ्यां दुष्टमिति योज्यम्। विड्युक्तो विघातो विड्विघातः। द्रुताध्वेत्यादिना बस्तिकुण्डलमाह। उद्वृत्त इति परावृत्तमुखः। पीडित इति हस्तादिभिः। श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिर्न सिध्यति, तथा पित्तोदीर्णश्च न सिध्यति। अविभ्रान्तबिल इति अरुद्धद्वारः। कुण्डलिकृत इति वर्तुलीकृतः। वर्तुलीकृतस्यैव लक्षणान्याह- स्याद्बस्ताविव्यादि॥३२-४८॥-

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत्॥४९॥

बस्तिमुत्तरबस्तिं च सर्वेषामेव दापयेत्।

चिकित्सामाह- दोषाधिक्यमित्यादि। मूत्रकृच्छ्रहरैः प्रयोगैर्दोषाधिक्यमवेक्ष्या प्रयुक्तैर्जयेदित्यर्थः॥४९॥-

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छ्लक्ष्णमौत्तरबस्तिकम्॥५०॥

जात्यश्वहनवृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम्।

रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम्॥५१॥

तेनाजबस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत्।

यथावयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा॥५२॥

स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा।

सृष्टविण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ॥५३॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृताक्तया।

शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत्॥५४॥

ततः शेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत्।

गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम्॥५५॥

हिंस्यादतिगतं बस्तिमूने स्नेहो न गच्छति।

सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च॥५६॥

प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत्।

अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च॥५७॥

उत्तरबस्तिं दापयेदित्युक्तं, तत उत्तरबस्तिविधिमाह- पुष्पनेत्रमित्यादि। पुष्पनेत्रमित्युत्तरबस्तिनेत्रस्य संज्ञा; उत्तरबस्तिसंज्ञा उत्तरमार्गेदीयमानतया, किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरबस्तिः। जात्यश्वहनवृन्तेन सममिति जातेरश्वहनस्य च पुष्पयोर्वृन्तेनाग्रसमम्; उक्तं हि **हारीते** कुन्दस्य वृन्तप्रतिमं तथाऽग्रे इति; अश्वहनः करवीरः। सर्षपच्छिद्रमिति सर्षपवाहिच्छिद्रम्। द्विकर्णिकमिति नेत्रे बस्तिबन्धनार्थमेकतः कर्णिका, अपराऽग्रे शेफःप्रमाणषडङ्गुलादौ कर्णिका कर्तव्या। त्रिकर्णिकम् इति वा पाठः। यथावयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य चेति यथोक्तस्नेहः पञ्चविंशतिवर्षस्य, ततस्त्ववर्वाग्वयोभेदविकल्पेनापकर्षः कर्तव्यः; उक्तं हि **सुश्रुते** स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चश्चात्र कीर्तितः। पञ्चविंशतिवर्षाणामवर्वाग्बुद्धिविकल्पितम् (सु.चि.अ.३७) इति। हृष्टे इति स्तब्धे, यद्यप्रतिहता व्रजेच्छलाका, तत्र पुष्पनेत्रं शेफःप्रमाणसमं प्रवेशनीयम्। शलाकया प्रथममन्वेषणं मार्गविज्ञानार्थम्। गुदवदिति गुदे यथा नेत्राकम्पनादिगुणयुक्तं प्रवेश्यते तथा मेढ्रेऽपि। अतिगतं लिङ्गप्रमाणातिरेकप्रविष्टं नेत्रं बस्तिं हिंस्यात्। ऊने इति लिङ्गमानस्तोकप्रविष्टे॥५०-५७॥

पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः।
वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः ससहाचरैः॥५८॥
मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्तिं कृत्वा प्रवेशयेत्।
अग्रे तु सर्षपाकारां पश्चार्धे माषसंमिताम्॥५९॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम्।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ चाङ्गुष्ठसंमिताम्॥६०॥
स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यामानुवासनिको विधिः।
परिहारश्च सव्यापत् ससम्यग्दत्तलक्षणः॥६१॥

पिप्पलीत्यादिना व्युषितेऽप्यनागच्छतः स्नेहस्य प्रवर्तिकां वर्तिमाह। इयं च वर्तिर्गुडपाकेन कठिना कर्तव्या यथा श्लक्ष्णा भवति। पश्चार्धे इति मूले; अङ्गुष्ठसन्निभामिति पायौ स्नेहप्रवृत्त्यर्थं दीयमानाऽङ्गुष्ठसमाना कर्तव्या। ताभ्यामिति मेढ्रगुदाभ्यां दत्तवर्तिभ्याम्। उत्तरबस्तेरनुवासनवत् सेव्यपरिहारव्यापत्सम्यग्दत्तलक्षणान्यतिदिशन्नाह- आनुवासनिको विधिरित्यादि॥५८-६१॥

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत्।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपावृता॥६२॥
गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते।
बस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च॥६३॥
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे।
अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि॥६४॥
विदध्यादुत्तरं वस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम्।

आर्तवकाले त्वौत्सर्गिकतयोक्तं स्त्रीणामुत्तरबस्तिदानमार्तवकाले विधते। आर्तवकालदाने हेतुमाह- गर्भासनेत्यादि। गर्भासना गर्भशय्या, गर्भाशय इत्यर्थः; अन्ये तु योनिमाहुः। आदत्त इति सम्यग् गृह्णाति। अपावृतेति अपगतसञ्चितरजोरूपावरणा॥६२-६४॥-

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम्॥६५॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्गस्रोतोऽनुवाहि च।
अपत्यमार्गे नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम्॥६६॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम्।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी॥६७॥

अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवंशगतं सुखम्।

द्विस्त्रिश्चतुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत्॥६८॥

बस्तौ, बस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत्।

त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयेत्॥६९॥

अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनस्त्र्यहात्।

पुष्पनेत्रप्रमाणं त्वित्यादि। मुद्गस्रोतोऽनुवाहीति मूद्गवाहिच्छिद्रम्। अपत्यमार्गे विधेयं चतुरङ्गुलमिति अपत्यमार्गे स्नेहयितव्ये चतुरङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनानामेव नारीणां कर्तव्यं, मूत्रमार्गे तु स्नेहयितव्ये द्व्यङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनानामेव नारीणां कर्तव्यम्। बालायाः स्वल्पप्रमाणतया एकाङ्गुलप्रवेशनमेव मूत्रमार्गप्रयोगार्थं कर्तव्यः बालानां त्वपत्यमार्गे न दीयत एव, तासामपत्यमार्गस्यावृतत्वात्। वर्तिः पीनतरा भवेदिति स्नेहप्रत्यागमनार्था वर्तिः पीनतरा कर्तव्या। स्नेहमात्रा चात्र स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलसंमितम् (सु.चि.अ.३७) इत्यनेन **सुश्रुतो**क्ता ज्ञेया॥६५-६९॥-

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते॥७०॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम्॥७१॥

स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः॥७२॥

परं त्र्यहाज्जीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्।

शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुन्न यत्॥७३॥

क्रमागतशिरोविकारज्ञानार्थं त्रिमर्मीयाविस्तृतान् वक्तुमाह- अत इत्यादि। दारुण इति आशुकरी। परं त्र्यहाज्जीवतीत्यादिकः प्रभावोऽयं शङ्खकस्य। प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियामित्यनेन उत्पन्नमात्र एव प्रत्याख्यानपूर्विका चिकित्सा कर्तव्याऽस्य॥७०-७३॥

रूक्षात्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनैः।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः॥७४॥
केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम्॥७५॥
शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत्॥७६॥
चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम्।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम्॥७७॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं चात्र शस्यते।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम्॥७८॥

रूक्षेत्यादिनाऽर्धावभेदकमाह। अवश्यायः हिमः। शस्त्रारणिनिभामिति शस्त्रच्छेदारणिमन्थननिभाम्; अरणिः अग्न्युत्थापनकाष्ठं; किंवा अरणिना कारणेनाग्निरेवात्र लक्ष्यते। चतुःस्नेहस्योत्तमा मात्रा; उत्तमा च मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया। जीर्णं दशवर्षस्थितं घृतम्। उपनाहं केचिच्छिरोबस्तिभेदमाहुः, यो मास्तिष्क उच्यते; तन्त्रान्तरे हि मास्तिष्क उपनाहः शिरोबस्तिप्रकार उक्तः- मास्तिष्केऽष्टाङ्गुलं पट्टं बस्तौ तु द्वादशाङ्गुलम् इत्यादिना; शिरोबस्तिविधानं **शालाक्ये** ज्ञेयं; यथा- द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम्। आकर्णबन्धनस्थाने ललाटे वस्त्रवेष्टिते॥ चेलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत्। ततो यथाव्याधिश्रृतं स्नेहं कोष्णं निवेशयेत्॥ ऊर्ध्वं केशभुवो यावदङ्गुलं धारयेच्च तम्।

आवक्रनासिकाक्लेदाद्दशाष्टौ षड्वातादिषु॥ मात्रा सहस्राण्यरुजे ह्येकं स्कन्धादि मर्दयेत्। युक्तस्नेहस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् इति; तथा आशिरोव्यायतं चर्म कृत्वाऽष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम्। तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत्॥ निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत्। धारयेदारुजः शान्त्यै यामं यामार्धमेव वा॥ शिरोबस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् इत्यादि। दहनं वाऽस्येति तन्त्रान्तरप्रत्ययाद् व्यङ्गुलललाटशङ्खप्रदेशेषु शरकाण्डादिना दहनं ज्ञेयम्। यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितमिति तच्चात्र शस्यते इति योज्यम्॥ ७४-७८॥

सन्धारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम्॥ ७९॥
सूर्योदयेंऽशुसंतापाद्द्रवं विष्यन्दते शनैः।
ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या विवर्धते॥ ८०॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति।
सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिरौत्तरभक्तिकम्॥ ८१॥
शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्नि त्रिस्नेहधारणम्।
जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम्॥ ८२॥
बर्हितित्तिरिलावादिश्रृतक्षीरोत्थितं घृतम्।
स्यान्नावनं जीवनियक्षीराष्टगुणसाधितम्॥ ८३॥

मस्तिष्कं शिरःस्थो मज्जा। द्रवमिति द्रवं सत्। विष्यन्दते इति च्यवते। एतच्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषदूष्ययोर्विकृतिविषमसमवायाद्भवति; तेन नान्यविकार एवंभूतो भवति। तथा वेदना सूर्यतापे एवास्य वर्धते नाग्नितापे, इत्येतदपि प्रभावकृतमेव ज्ञेयम्। त्रिस्नेहधारणमिति पाठात् तैलघृतवसाधारणं वदन्ति। लावादयो विष्किरा अन्नपानोक्ताः॥ ७९-८३॥

(उपवासातिशोकातिरूक्षशीतल्पभोजनैः।)

दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यापश्चाद्घाटासु वेदनाम्॥८४॥

तीव्रां कुर्वन्ति सा चाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्टते।

स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम्॥८५॥

सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनैः।

वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत्॥८६॥

तत्रामृताबलारास्नामहाश्वेताश्वगन्धकैः।

स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम्॥८७॥

मन्या ग्रीवासिराद्वयं, घाटा ग्रीवायाः पश्चाद्भागः, पश्चात् पृष्ठम्। सा चाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठत इति शङ्खादीन् व्याप्य स्थिरा भवति। अनन्तवातमेनं तन्त्रान्तरे अन्यतोवातमाहुः। सिरार्कावर्तनाशनैरिति सिराव्यधैः, सूर्यावर्तनाशनैश्च भेषजैः॥८४-८७॥

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद्।

द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान्॥८८॥

नस्तःकर्म चेति सर्वशिरोरोगसाधारणं चिकित्सितम्। शिरोरोगेषु नस्तःकर्मकरणे हेतुमाह- द्वारं हीत्यादि। तेन नासारूपेण मार्गेण। तदिति नस्तो दत्तमौषधम्। व्याप्येति शिरो व्याप्य। तानिति शिरोगदान्॥८८॥

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च।

प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा॥८९॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम्।

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः॥९०॥

चूर्णस्याध्मापनं तद्धि देहस्रोतोविशोधनम्।

विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः॥९१॥

प्रतिमर्शो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्।

एवं तद्रेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा॥९२॥

शिरोरोगप्रस्तावागतानवश्यवक्तव्यनस्तःकर्मभेदानाह- नावनमित्यादि। नावनादयश्चिकित्सास्थानोक्ताः। अत्र **सुश्रुत** धूमं वर्जयित्वा पञ्चविधं नस्तःकर्मोक्तं- तद्विविधमपि पञ्चविधविकल्पं; तद्यथा- नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शः, अवपीडः, प्रधमनं च (चि.अ.४०)। इति; इह तु नावनशब्देनैव शिरोविरेचनमपि गृहीतं; यदुक्तं- स्नेहनं शोधनं चैव नावनं द्विविधं स्मृतम इति; तेन सुश्रुतोक्तोऽप्यर्थो गृहीत एव। शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड इत्यत्र संशमनमप्यवपीडस्य कर्मेच्छन्ति, तच्च स्तम्भने एवान्तर्भावनीयम्। अवपीड्य यत्र कल्कादीनि दीयन्ते इत्यवपीडः; अनेन शिरोविरेचनार्थं दीयमानसैन्धवपिप्पल्यादिकल्कस्याप्यवरोधः। ध्मापनं तद्धि देहस्रोतोविशोधनमिति वचनाद् ध्मापनं शिरोविरेचनप्रयोजनकमेवेति दर्शयति। शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायोगिकं गृह्णाति, तेन प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकधूमानां नासादीयमानानामिह ग्रहणं, मुखपेयस्तु धुमो न नस्यम्। उभयार्थकृदिति स्नेहनविरेचनार्थकृत्। प्रतिमर्शलक्षणमग्रे नस्तःस्नेहाङ्गुलिं दद्यात् इत्यादिना वक्ष्यमाणम्। उक्तपञ्चविधनस्तःकर्मणस्त्रैविध्यमाह- एवमित्यादि। कर्मेति नस्तःकर्म। शमनेन स्तम्भनस्यापि ग्रहणं; तर्पणे स्नेहनस्यावरोधः; अन्ये ये केचित् प्रभेदास्तन्त्रान्तरे प्रतिपादितास्तेऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति॥८९-९२॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः।
शिरोविरेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते॥९३॥
ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्दितादयः।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते॥९४॥
रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते।
ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते॥९५॥
(दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)

विरेचनादिकर्मत्रयस्य विषयमाह- स्तम्भेत्यादि। तर्पणमिति स्नेहेन तर्पणम्। तथा योग्येषु शस्यत इति ध्मापनधूमयोग्येषु शस्यते; तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः, ध्मापनयोग्यास्तु ध्मापनगुणकथने देहस्रोतोविशोधनम् इतिपदेन येऽभिन्यासापस्मारादयः शोधनीयस्रोतस उक्तास्ते ज्ञेयाः॥९३-९५॥-

फलादिभेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम्॥९६॥
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम्।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम्॥९७॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित्।

शिरोविरेचनचूर्णं विधिं चाह- फलादीत्यादि। फलादिभेषजमिति रोगभिषग्जितीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वग्भेदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्रव्यम्। चूर्णं कल्पयेदिति प्रधमनार्थमवपीडनार्थं च चूर्णं कल्पयेत्। मधुरस्कन्धोऽपि रोगभिषग्जितीय एवोक्तः॥९६-९७॥-

प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा प्राक्कृतावश्यकस्य च॥९८॥

उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम्।

प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च॥९९॥

दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक्।

अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते॥१००॥

अत्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति।

अत एवंशयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः॥१०१॥

संस्वेद्य नासामुन्नम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा।

हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम्॥१०२॥

प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तःस्नेहं यथाविधि।

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः॥१०३॥

तं स्नेहं श्लेष्मणा साकं तथा स्नेहो न तिष्ठति।

स्वेदेनोत्क्लेशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः॥१०४॥

भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते ततः।

श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते॥१०५॥

ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम्।

हितान्नभुङ्निवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः॥१०६॥

विधिरेषोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य तु।

तत् षडङ्गुलया नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु॥१०७॥

विरिक्तशिरसं तूष्णं पाययित्वाऽम्बु भोजयेत्।

लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः॥१०८॥

विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते।

स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून्॥१०९॥

यथास्वं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः।

अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः॥११०॥

नस्तःकर्मविधिमाह- प्राक्सूर्ये इत्यादि। ग्रीष्मे प्राक्सूर्ये, शीते तु मध्यसूर्ये इति व्यवस्था। प्राक्कृतावश्यकस्य चेतिप्राकृतावश्यकरणीयमलविसर्गादिकस्य। एवं शयानस्येति किञ्चिदवनतशिरस्कतया शयानस्य। कुर्यादुभयतः सममिति उभयनासापुटेनापि तुल्यं दद्यात्। प्रणाडी नस्यदाननलिका। यथाविधीति प्रमाणादिदोषरहितम्। कृतनस्यस्य धुमपानोपपत्तिवर्णनपूर्वकं धूमपानमाह- स्वेदनेत्यादि। प्रध्मापनस्य चोक्तो विधिस्तथा वक्ष्यमाणाश्च षडङ्गुलया इत्यादिना। विरिक्तशिरसमित्यादि सर्वविरेचनसाधारणम्। त्रिष्विति वातादिषु। विरेकशुद्ध इति शिरोविरेकशुद्धः। यस्य दोषस्य कोपनं सेवते इति योज्यम्। अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपत इति अकालकृतशिरोविरेचनजातानां रोगणामनुरूपतश्चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः॥९८-११०॥

अजीर्णे भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ दुर्दिने।

प्रतिश्याये नवे स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने॥१११॥

नावनं स्नेहनं रोगान् करोति श्लैष्मिकान् बहून्।

तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिर्विधिर्हितः॥११२॥

क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहते तृषि।

वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाञ्जनयेद्गदान्॥११३॥

तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः।

स्वेदादिः, स्याद्धृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः॥११४॥

ज्वरशोकातितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य तु।

रूक्षैः शीताञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत्॥११५॥

नावनं स्नेहनमिति स्नेहनार्थं नस्यम्। स्वेदादिरिति च्छेदः। घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वातजयार्थं गर्भपुष्टये च। ज्वरेत्यादि। ज्वरादितप्तानां स्नेहनं नावनं तिमिरं कुर्यात्, तथा मद्यपस्य तिमिरं कुर्यात्। अत्र चिकित्सामाह- रूक्षैरित्यादि। शीताञ्जनं स्रोतोञ्जनं वदन्ति; किंवा तिक्तद्रव्यकृतमञ्जनं शीताञ्जनं; यदुक्तं **शालाक्ये**- लेखनं रोपणं चैव प्रसादनमथापि च। तिक्तेन रोपणं कार्यं, मधुरेण प्रसादनम्॥ कट्वम्ललवणाद्यैश्च लेखनं कारयेद्बुधः। शैत्यान्निर्वापयेत्तिक्तो रौक्ष्याद्रोपयति द्रुतम् इति। रूक्षैरित्यञ्जनादिभिः संबध्यते। लेपः नयनालेपः; पुटपाकः अक्षितर्पणजविकारहरलेखनः शमनो व ज्ञेयः; पुटपाको हि शालाक्ये स्नेहन लेखन प्रसादनभेदात् त्रिविध उक्तः; तद्विधिश्चेहान्याधिकारान्न प्रपञ्चितः॥१११-११५॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मतम्।

प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषावान्॥११६॥

नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा।

न चोच्छिङ्घेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत्॥११७॥

प्रतिमर्शस्य नावनसंपाद्योभयकर्मदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागुक्तमनूद्यते- स्नेहनमित्यादि। अन्ये, सर्वनस्तःकर्मणामेवैतत् कर्मद्वयमनूद्यते, तत्र च स्नेहनशमनस्य प्रागुक्तस्यावरोध इति वदन्ति। तस्यार्थमिति स्नेहनं शोधनं च। न च दोषवानिति न व्यापत्तिमान्। प्रतिमर्शविधिमाह- नस्त इत्यादि। स्नेहाङ्गुलिमिति स्नेहपूरितामङ्गुलिम्। सर्वदेति सर्वर्तुषु। दार्ढ्यकृदिति शिरःकपालादिदार्ढ्यकृत्। अयं प्रतिमर्शः स्वल्पस्नेहप्रमाणोऽनुच्छिङ्घनश्च सार्वकालिको ज्ञेयः; यस्तु भूरिस्नेहमात्रो नासौ

सार्वकालिकः। यदुक्तम् ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावान् वक्रं प्रपद्यते। नस्तो निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः इति; तथा प्रतिमर्शं तु न पिबेत् कण्ठास्रावभयान्नरः। यावत् स्नेहो व्रजेदास्यं तत्प्रमाणं च तस्य तु इति॥११६-११७॥

तत्र श्लोकौ-

त्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः॥११८॥
विधिरुत्तरबस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा।
सव्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितम्॥११९॥

त्रीणीत्यादिसंग्रहो व्यक्तार्थः॥११८-११९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः॥९॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः॥९॥

दशमोऽध्यायः।

अथातो बस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेय॥२॥

त्रिमर्मीयायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगहितबस्तिप्रतिपादनार्थं बस्तिसिद्धिरुच्यते। अत्रैव बस्तिशब्देन सिद्धिबस्तयोवक्ष्यमाणा अभिप्रेताः॥१-२॥

सिद्धानां बस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु।
शृण्वग्निवेश ! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम्॥३॥

सिद्धानामिति प्रसिद्धफलानाम्। तेषु तेष्विति वक्ष्यमाणवातगदादिषु। सिद्धिमिति बस्तिनिष्पादिकां, किंवा बस्त्यभिधायकग्रन्थम्॥३॥

बलदोशकालरोगप्रकृतीःप्रविभज्य योजिताःसम्यक्
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्नियच्छन्ति॥४॥
कर्मान्यद्बस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात्।
आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च॥५॥

बस्तेरितिकर्तव्यतां गुणांश्च प्रतिपादनीयबस्त्यङ्गभूतानाह- बलदोषेत्यादि। अत्र च बलादौ यथाप्रधानमिह गृहीते सर्वपरीक्षावरोधो व्याख्येयः; परीक्ष्य दोषौषध. (सि.अ.३) इत्यादिनोक्तोऽप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते। स्वैः स्वैरौषधवर्गैरिति

यथाव्याधिप्रतिपादितैरौषधैः। स्वान् स्वानिति तत्तद्बस्तिविधेयैषधप्रशमनीयान्। आश्वपतपर्णतर्पण-योगादिति अपतर्पणार्थप्रयुक्तो बस्तिरन्यापतर्पणभेषजेभ्यः शीघ्रमपतर्पणं करोति; एवं तर्पणद्रव्ययुक्तोऽपि बस्तिः शीघ्रमितरतर्पणापेक्षया तर्पणं करोति॥४-५॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात्।

दुःखोद्गारोत्क्लेशाहृद्यत्वकोष्ठरुजा विरेके स्युः॥६॥

अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावप्राप्तप्रहीनधातुबलौ।

आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकृदुत्तमं कर्म॥७॥

बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान्नृणां ददात्याशु।

बस्त्यपेक्ष्या शोधनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह- सत्यपीत्यादि। कटुकादिभेषजैर्विरेकदानाद्दुःखं चोद्गारश्चोत्क्लेशश्चाहृद्यत्वं च कोष्ठरुजाश्चैते सर्वे भवन्ति; तत्र दुःखं कटुकादिना रसेनोद्वेगादेव भवति; एते दोषा बस्तौ न संभवन्तीति भावः। विरेकशब्देन वमनविरेकावपि ग्राह्यौ; किंवा वमनं बस्तिना सममत्यन्तभिन्नविषयत्वादेव नोदाहृतं, विरेकस्तु पक्वाशयस्थेऽपि दोषे बस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति बस्तेः प्राधान्यमिहोच्यते। अविरेकादिविषये बस्तेर्यौगिकतया प्राधान्यमाह- अविरेच्यावित्यादि। तावित्यादौ यथासंख्यं व्याख्येयम्- अप्राप्तधातुरप्राप्तबलश्च बालः, प्रहीणधातुः प्रहीणबलश्च वृद्धः, एवम्भूतत्वाच्चाविरेच्यावेतौ। सर्वार्थकृदिति निरत्ययदोषहरणबृंहणादिकृत्॥६-७॥-

अनुवासनं निरूहश्चोत्तरबस्तिश्च स त्रिविधः॥८॥

शाखावातार्तानां सकुञ्चितस्तब्धभग्नरुग्णानाम्।

विड्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्तिरुगादिषु च शस्तः॥९॥

उष्णार्तानां शीताञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च।

तद्योण्यौषधयुक्तान् बस्तीन् संतर्क्य विनियुज्यात्॥१०॥

बस्तेर्भेदानाह- अनुवासनमित्यादि। तद्योग्यौषधयुक्तानिति उष्णार्तिहरेण शीतार्तिहरेण वा औषधेन कल्पितान्॥८-१०॥

बस्तीन्न बृंहणीयान् दद्याद् व्याधिषु विशोधनीयेषु।
मेदस्विनो विशोध्या येऽपि नराः कुष्ठमेहार्ताः॥११॥
न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम्।
युञ्ज्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च॥१२॥

विशोधनीयान् व्याधीनुदाहरति मेदस्विन इत्यादि। विशोध्या येऽपीति भूरिदोषत्वेन ये शोधनार्हा इत्यर्थः। दोषनिबद्धायुष इति दोषे मलादिरूपे देहस्थे निबद्धमायुर्येषां शोष्यतिदुर्बलप्रभृतीनां ते तथा; उक्तं हि शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि। अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते (चि.अ.८) इति॥११-१२॥

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुक्ताः।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते॥१३॥
युञ्ज्याद्द्रव्याणि बस्तिष्वम्लं मूत्रं पयः सुरां क्वाथान्।
अविरोधाद्धातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम्॥१४॥

कार्यविशेषापेक्षया बस्तीनां संस्कारविशेषानाह- वाजीकरणे इत्यादि। मधुप्रक्षेपो बस्तौ पूर्वोक्तसामान्यविधानलब्धोऽप्यधिकमात्रया प्रक्षेपार्थमवश्यप्रक्षेपार्थं चेहोच्यते। अविरोधाद्धा तूनामिति

पूर्वेण संबध्यते, तेन यस्मिन् संस्कारे अम्लादिषु मध्ये यद्धातुविरोधि न भवति तद्देयं, यत्तु धातुविरोधि भवति न तद्देयं; व्याधितप्रकृत्यविरुद्धं यद् यस्य भवति तत् तस्य देयमित्यर्थः। रसयोनित्वाच्च जलमुष्णमिति जलं यस्माद्रसयोनिः, तेन तदुष्णं सत् सर्वबस्तिगतरसस्य पोषणार्थं सर्वबस्तिषु देयम्; एतच्च जलं बस्तिषु साक्षात् प्रक्षेपादर्शनात् कल्कादिपेषणे विनियोज्यं; किंवा अत्र तद्वचनप्रामाण्यादेव ज्ञेयं; किंवा जलशब्दोऽयं द्रवोपलक्षणः, तेनाम्लादिद्रवदानस्यैवेयमु पपत्तिः। रसयोनित्वं द्रवसंबन्धादेवाम्लादीनामुपपन्नम्। अन्ये तु जलमुष्णं प्रतिनियतमेव, चूर्णबस्तावेवेच्छन्ति, चूर्णबस्तिश्च यः केवलद्रवेन दीयते; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं यथा रास्नावचाबिल्वशताह्वयैलापूतीककृष्णाफलदारुकुष्ठैः। ससैन्धवाम्लोष्णजलः सतैलः शूलघ्न इष्टः खलु चूर्णवस्तिः इति॥ १३-१४॥

सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः ससर्षपाः शर्करा लवणम्॥ १५॥
आवापा बस्तीनामत्ः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः।
युक्तानि सह कषायैस्तान्युत्तरतः प्रवक्ष्यामि॥ १६॥
चिरजातकठिनबलेषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये मृदवः।
सप्रतिवापकषाया योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः॥ १७॥

सुरदार्वित्यादिना बस्तिषु दोषाद्यपेक्षया व्यस्तसमस्तविधया प्रक्षेप्यानाह। आवापा बस्तीनामिति बस्तिष्वावाप्या इत्यर्थः। यानीति कषाययुक्तानि। चिरजातकठिनबलेषु तीक्ष्णा इति अत्रोक्ततीक्ष्णद्रव्यगोगेन तीक्ष्णाः। विपर्यये चेति अचिरजाते अकठिनबले च। अनुवासननिरूहा इति अनुवासने कषाययोगः स्नेहसाधनार्थमेव, आवापस्त्वनुवासनेऽपि शताह्वादीनां कर्तव्य एव; यदुक्तमन्यत्र- पिप्पलीं मदनं कुष्ठं शताह्वां मधुकं वचाम्। योजयेन्मात्रया पिष्ट्वा आवापमनुवासने इति॥ १५-१७॥

अर्धश्लोकैरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु सर्वशः।

बस्तीन् वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हालोडनाञ्छृणु॥ १८॥

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः॥ १९॥

यवाः कुलत्थाः कोलानि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले।

शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः पिशितस्य रसान्विताः॥ २०॥

नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम्।

मञ्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका॥ २१॥

चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गं ते पैत्तिके त्रयः।

सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा बस्तयो हिताः॥ २२॥

अर्कस्तथैव चालर्क एकाष्ठीला पुनर्नवा।

हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम्॥ २३॥

पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिषु।

सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः॥ २४॥

पूर्वं सिद्धानां बस्तीनामित्यादिना प्रतिज्ञातार्थान् बस्तीनाह- अर्धश्लोकैरित्यादि। व्याधिष्वित्यत्र व्याधिशब्दो दोषेऽपि वर्तनीयः। बहुश इति एकैकस्मिन् व्याधौ दोषे च बहुश इत्यर्थः। वीर्यसमैर्भागैरिति अन्योन्यानुपहतसामर्थ्यैर्द्रव्यभागैः। वर्धमानक एरण्डः। पिशितस्य रसान्विता इति प्रक्षिप्तमांसरसाः। वञ्जुलः वेतसः, वानीरः तद्भेदः। तुङ्गः पुन्नागः। अलर्कः मन्दारः। एकाष्ठीला पाठा। कुटन्नटं कैवर्तमुस्तकम्, अन्ये तगरमाहुः॥ १८-२४॥

फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः।

श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि॥२५॥

प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा।

सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च॥२६॥

चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्वाशयविशोधनाः।

(व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः॥२७॥)

क्ष्वेडः कृतवेधनः। द्रवन्ती दन्तीभेदः। प्रकिर्या करञ्जः। नीलिनी नीलवुह्ना, नीलाञ्जनिका इत्यन्ये॥ २५-२७॥

काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतवरी।

विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके॥२८॥

आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा।

जलजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसलाः॥२९॥

एते शुक्रमांसला इत्यत्र एते इति चत्वारः पूर्वोक्ताः॥२८-२९॥

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकिपुष्पवत्सकौ।

प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः॥३०॥

प्रियङ्गू रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका।

वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांग्राहिका मताः॥३१॥

पिण्डीतकः मदनः। रक्तमूली समङ्गा। तरुणी आरामतरुणी, नवमालिका वा॥ ३०-३१॥

परिस्रावे शृतं क्षीरं सवृश्चीरपुनर्नवम्।

आखुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया॥ ३२॥

तण्डुलीयकयुक्तयेत्यन्तेन परिस्रावे द्वावुक्तौ॥ ३२॥

कालङ्कतककाण्डेक्षुदर्भपोटगलेक्षुभिः।

दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः॥ ३३॥

काण्डेक्षुः बृहदिक्षुः; पोटगलः होग्गलः। उत्पलादिभिरिति उत्पलादयो नलिनसौगन्धिकादयो जलजाः पुष्पविशेषाः॥ ३३॥

कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः।

बस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः॥ ३४॥

परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः।

(देयो बस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितक्रियैः॥ ३५॥)

कर्बुदारः काञ्चनारः, विदुलो वेतसः। कोविदारजैरित्यन्देन द्वितीयः परिकर्ते॥ ३४-३५॥

बस्तिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः।

हितः प्रवाहणे तद्वद्वेष्टैः शाल्मलिकस्य च॥ ३६॥

वेष्टैः शाल्मलिकस्य चेत्यन्तेन द्वितीयः प्रवाहणे॥३६॥

अश्वावरोहिकाकाकनासाराजकशेरुकैः।

सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः॥३७॥

न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः।

अश्वावरोहिका अश्वगन्धा, अश्वकर्णः, इक्षुरको वा; **जतूकण**दर्शनात्तु अश्वावरोहकः अश्वकर्णः। न्यग्रोधाद्याश्चत्वारः न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः। तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना। एतौ द्वावतियोगे॥ ३७॥-

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी॥३८॥

काश्मर्यबदरीदूर्वास्तथोशिरप्रियङ्गवः।

जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ॥३९॥

बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ।

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा॥४०॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः।

सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते॥४१॥

मधूकमधुकद्राक्षादुर्वाकाश्मर्यचन्दनैः।

तेनैव विधिना बस्तिर्देयः सक्षैद्रशर्करः॥४२॥

जीवादाने इति जीवशोणितप्रवृत्तौ। गोऽव्यजेत्यादिना जीवादाने प्रशस्यते इत्यन्तेन जीवादाने तृतीयो बस्तिरुच्यते। अयं च यद्यपि श्लोकार्धाविहितो बस्तिः, तथाऽपि श्लोकार्धैरिति प्रतिज्ञा भूरिप्रयोगाणां श्लोकार्धविहितत्वेन ज्ञेया; किंवा अत्रापि गोऽव्यजेत्यादिनाऽर्धश्लोकविहित एव व्यवस्थितः; पूर्वार्धेन तु तस्येतिकर्तव्यतोच्यते; इतिकर्तव्यताभिधानं च श्लोकार्धादतिरेकेणापि भवतीति योगान्तरेष्वपि दृष्टम्॥ ३८-४२॥

मञ्जिष्ठासारिवानन्तापयस्यामधुकैस्तथा।
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः।
रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः॥४३॥

रक्तपित्ते इति च्छेदः। एतौ द्वौ मिलित्वा संग्रहे पठितौ द्वौ रक्तपित्ते इत्यनेन। सोमवल्कः विट्खदिरः॥ ४३॥

गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च॥४४॥
यथास्वैरौषधैः सिद्धान् बस्तीन् दद्याद्विचक्षणः।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्वन् योगान् पृथग्विधान्॥४५॥

अनुक्तबस्तिकल्पनार्थमाह- गुल्मातिसारेत्यादि। यथास्वैरौषधैरिति यथास्वव्याधिप्रत्यनीकैर्भैषजैः। कुर्याद्योगान् पृथग्विधानिति यथोक्तविधिना द्रव्यावापादिना योगान् यथोचितान् गुल्मादिकल्पनीयान् बस्तिषु कुर्यात्॥४४-४५॥

तत्र श्लोकाः-

त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः।

पक्काशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा॥४६॥

परिस्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे।

सातियोगे मतौ द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः॥४७॥

द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकत्रिंशच्च सप्त ते।

सुलभाल्पौषधक्लेशा बस्तयो गुणवत्तमाः॥४८॥

त्रिकास्त्रय इत्यादिः संग्रहो व्यक्त एव। अल्पौषधक्लेशा इति अल्पौषधा अल्पक्लेशाश्च॥४६-४८॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां सिद्धिस्थाने बस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥

एकादशोऽध्यायः।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

पूर्वसिद्धिषु फलान्याचार्येण प्रयोगेषु विहितानि, तेन तेषां फलानां गुणावधारणार्थं तथाऽनुक्तगजादिबस्तिमानोपदर्शनार्थं च फलमात्रासिद्धिरुच्यते। गजादिबस्तिविधानकथनं यद्यप्यप्रस्तुतं, तथाऽपि गजादिष्वपि यौगिकतया बस्तेरेव प्रतिपाद्यते मात्राऽत्र; तेन फलादीनां तथा गजादिबस्तिमात्रायाश्च प्रतिपादिका सिद्धिः फलमात्रासिद्धिः॥१-२॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम्।
फलबस्तिवरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन्॥३॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्त्यासितगौतमादयः।
कतमत् प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति॥४॥
कफपित्तहरं वरं फलेष्वथ जीमूतकमाह शौनकः।
मृदुवीर्यतयाऽभिनत्ति तच्छकृदित्याह नृपोऽथ वामकः॥५॥
कटुतुम्बममन्यतोत्तमं वमने दोषसमीरणं च तत्।
तदवृष्यमशैत्यतीक्ष्णता कटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत्॥६॥
कफपित्तनिबर्हणं परं स च धामार्गवमित्यमन्यत्।
तदमन्यत् वातलं पुनर्बडिशो ग्लानिकरं बलापहम्॥७॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च।
अतिविज्जलमौर्ध्वभागिकं पवनक्षोभि च काप्य आह तत्॥८॥

कृतवेधनमाह वातलं कफपित्तं प्रबलं हरेदिति।

तदसाध्विति भद्रशौनकः कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि॥९॥

इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान्।

प्रशशंस फलेषु निश्चयं परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम्॥१०॥

फलदोषगुणान् सरस्वती प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता।

न तु किंचिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते॥११॥

इह कुष्ठहिता गरागरी हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम्।

कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु॥१२॥

उदरे कृतवेधनं हितं, मदनं सर्वगदाविरोधि तु।

मधुरं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णविज्जलम्॥१३॥

कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च।

फलनाम विशेषतस्त्वतो लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि॥१४॥

फलादीनां बस्तियोगेषु गुणान् प्रतिपादयितुं पूर्ववृत्तमितिहासमाह- भगवन्तमित्यादि। इतिहासश्च संहिताधर्मतया ग्रन्थे पूज्यतोपदर्शनार्थं च क्रियत् एव। फलादीनां बस्तौ वरत्वं फलबस्तिवरत्वं, तस्य निश्चये अवधारणे। फलादिष्विति मदनजीमूतकादिषु। कल्पे जीमूतके यद्यपि पित्तदोषहरत्वमुक्तं, तथाऽपीह वचनात् कफपित्तहरत्वमस्य प्राधान्यादुन्नीयते। मृदुवीर्यतयाऽभिनत्तीति नात्यर्थं भिनत्ति। दोषसमीरणमिति बस्तिना दोषहारकम्। कृतवेधनमित्यादौ आशु कफपित्तं हरेदिति योज्यम्। इहर्षिविवादकथनेन जीमूतकादीनां गुणदोषाश्च कथिता भवन्तीति तात्पर्यं ज्ञेयम्। प्रशशंसेत्यादि। फलेषु जीमूतकादिषु। फलदोषगुणान् प्रतीति लक्ष्यीकृत्य। सरस्वतीति वाक्। अदोषनिर्गुणमिति दोषवदेव गुणवदेव वा न किंचिदित्यर्थः। तेन सत्यपि स्तोकदोषसंबन्धे यद्गुणभूयिष्ठं तदिह रोगप्रशमप्रयोगेषु सार्वयौगिकम्। सर्वगदाविरोधीति पदेन मदनस्य सार्वयौगिकत्वं ब्रूते। आशुकारीति

आशुदोषनिर्हरणकारि। अतो लभत इति फलेषु प्रकर्षत्वादेव मदनफलं फलमित्युच्यते, न जीमूतकादिफलम्॥ ३-१४॥

गुरुणेति वचस्युदाहृते मुनिसङ्घेन च पूजिते ततः।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान्॥ १५॥
सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमथ नैति नाभितः।
नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात् सर्वतः कथमपोहति दोषान्॥ १६॥
तद्गुरुरब्रवीदिदं शरीरं तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात्।
केवल एव दोषसहितो वा स्वाशयगः प्रकोपमुपयाति॥ १७॥
तं पवनं सपित्तकफविड्कं शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः।
सर्वशरीरगश्च गदसंघस्तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति॥ १८॥

सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहरणादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत्; किंवा सर्वकर्माणि लङ्घनबृंहणादीनि, गुणांश्च बलाग्न्यादीन् करोति। नाभ्यधो गुदमिति व्रजति। तन्त्रयते धारयते। विघातादिति प्रकोपकहेतुनाऽसंबन्धात्(?)। स्वाशयगः स्वाशय एव प्रायः प्रकोपं व्रजति; यस्तु प्रदेशान्तरे वातप्रकोपः स तन्मूल एवेति भावः। तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति पक्वाशयस्थवातमूलप्रशमाद्बस्तिना। कृतात्तन्मूलानुबन्धाः शेषस्थानगतविकाराः प्रशाम्यन्ति। एतच्च वनस्पतिमूलच्छेदवत् इत्यादिदृष्टान्तेन प्राक् प्रतिपादितमेव। एतेन बस्तिना मूलविजयाद्देशान्तर्गततन्मूलविकारजयो यः क्रियते स उक्तः। यत्तु बस्तेर्वीर्यमापादमस्तकं प्रसरति तच्च वीर्यं सर्वविकारान् हन्तीति प्रागुक्तमेव ज्ञेयम्। इह तु, वीर्यमपिहितं कृत्वैव शिष्यप्रश्नानुगुणमेवोत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम्॥ १५-१८॥

अथाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म रोगनुत्।

अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवीद्विधिं च तस्याह पुनः प्रयोदितः॥१९॥

आजोरणौ सौम्य गजोष्ट्रयोः कृते गवाश्वयोर्बस्तिमुशन्ति माहिषम्।

अजाविकानां तु जरद्गवोद्भवं वदन्ति बस्तिं तदुपायचिन्तकाः॥२०॥

अरत्निमष्टादशषोडशाङ्गुलं तथैव नेत्रं हि दशाङ्गुलं क्रमात्।

गजोष्ट्रगोश्वाव्यजबस्तिसंधौ चतुर्थभागोपनयं हितं वदेत्॥२१॥

प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा गवादिषु द्वित्रिगुणं यथाबलम्।

निरूहमुष्ट्रस्य तथाऽऽढकद्वयं गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः॥२२॥

अथाभिगम्येत्यादौ गजादीनां कर्मापृच्छदिति योज्यम्। रोगनुदिति कर्मविशेषणं, तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे श्रेष्ठं चिकित्सितमित्यर्थः। बस्तिमब्रवीदिति गजादीनां रोगहरणे श्रेष्ठं बस्तिमेवाब्रवीत्; तदनन्तरं तस्य बस्तेर्विधिः पुनः शिष्येण पृष्ट आजोरणेत्यादिना प्राहेति योजना। उरणः मेषः। बस्तिमिति पुटकम्। जरद्गवः वृद्धवृषः। तदुपायचिन्तका इति गजादिबस्तिसाधने दत्तचित्तकाः। अरत्निः हस्तः। क्रमादिति यथाक्रमं गजादिषु अरत्न्यादि नेत्रप्रमाणम्। चतुर्थभागोपनयमिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम्। गवादिष्विति गोप्रकारेषु; गोमहिषाश्वानां ग्रहणाद्बहुवचनं साधु। गजस्य तु वृद्धिरिति द्व्याढकद्वैगुण्येन द्रोण इत्यर्थः। अनुवासनेऽष्टममिति यथोक्ताजादिनिरूह-मानादजादीनामनुवासनेऽष्टमः स्नेहभागो देयः॥१९-२२॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं च पिप्पली वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम्।

हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो द्विपञ्चमूलं च विकल्पना त्वियम्॥२३॥

गजेऽधिकाऽश्वत्थवटाश्वकर्णकाः सखादिरप्रग्रहशालतालजाः।

तथा च पर्ण्यौ धवशिग्रुपाटली मधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः॥२४॥

पलाशभूतीकसुराह्वरोहिणीकषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः।

पलाशदन्तीसुरदारुकत्तृणद्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः॥२५॥

खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः शम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः।

अजाविकानां त्रिफलापरूषकं कपित्थकर्कन्धु सबिल्वकोलजम्॥२६॥

विकल्पना त्वियमिति विशेषकल्पना गजेऽधिका वक्ष्यमाणा। तालजं तालफलम्। तथैवेत्यादिना गवां हितमुच्यते॥२३-२६॥

अथाग्निवेशः सततातुरान् नरान् हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च।

सदाऽऽतुराः श्रोत्रियराजसेवकास्तथैव वेश्या सह पण्यजीविभिः॥२७॥

अथ बस्तिविषयान् सदातुरान् दर्शयन्नाह- अथाग्निवेश इत्यादि। हितं चेति सदातुराणां हितम्। पण्यजीविनः वणिजः॥२७॥

द्विजो हि वेदाध्ययनव्रताह्निकक्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते।

नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात् परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात्॥२८॥

नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा मृजाभि(वि)भूषानिरता पणाङ्गना।

सदासनादत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः॥२९॥

सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समाचरन्ते न च कालभोजनम्।

अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽतुराश्च ते॥३०॥

यथोक्तानां सदातुरत्वे हेतुमाह- द्विजो हीत्यादि। देहहितं न चेष्टते इति पण्यजीविन इत्यन्तं यावदनुवर्तनीयम्। परानुरोधादिति नृपानुजीविपुरुषान्तरानुरोधात्। उपचारतत्परेति पुरुषोपचारतत्परा। मृजा शरीरमार्जनम्। पणाङ्गना वेश्येत्यर्थः। अत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादिति निरन्तरानुबद्धक्रयविक्रयादेर्लोभात्। अन्यानपि सदातुरानाह- अकालेत्यादि। निर्हारः मलादिनिर्गमः॥२८-३०॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं विबन्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक्।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः सुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत्॥३१॥
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान् सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान्।
महान्ति मूलानि च पञ्च यानि विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते॥३२॥
सतैलसर्पिर्लवणैश्च पञ्चभिर्विमूर्च्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत्।
निरूहितं धन्वरसेन भोजितं निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत्॥३३॥
बलां सरास्नां फलबिल्वचित्रकान् द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम्।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके रसः स पेष्यैस्तु कलिङ्गकादिभिः॥३४॥
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः सदातुराणां बलवर्णवर्धनः।
तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं फलेन बिल्वेन शताह्वयाऽपि वा॥३५॥
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः।
न चान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्धनं निरूहबस्तेः शिशुवृद्धयोः परम्॥३६॥

पुनर्नवेत्यादिर्निरूहः निकुम्भा दन्ती। महान्ति मूलानि पञ्चेति बिल्वादिपञ्चमूलानि। निकुम्भतैलेनेति निकुम्भक्वाथकल्कसिद्धेन तैलेन। बलामित्यादौ कलिङ्गकादिभिरिति कलिङ्गकुष्ठमधुकबिल्व. इत्यादिनेहोक्तैः। फलेन बिल्वेन शताह्वयाऽपि वेति तैलत्रयमानुवासनिकम्। सजीवनीयस्तु

रसोऽनुवासन इति जीवनीयकषायसाधितः स्नेहोऽनुवासने कर्तव्यः। तथा निरूहणे जीवनीयरसोऽलवणः शिशोः कर्तव्यः। अनुवासनमपि जीवनीयसाधितं शिशोरेव। न चान्यदित्यादिना बालवृद्धयौगिकत्वं बस्तेराह। परमिति श्रेष्ठम्॥ ३१-३६॥

तत्र श्लोकः-

फलकर्म बस्तिवरता नेत्रं यद्बस्तयो गवादीनाम्।
सततातुराश्च दिष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम्॥ ३७॥

फलकर्मेत्यादिसंग्रहो व्यक्तः॥ ३७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः।

अथात उत्तरबस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः॥२॥

पारिशेष्यादेवोत्तरबस्तिसिद्धिरभिधीयते। उत्तराणां श्रेष्ठानां बस्तीनां सिद्धिरुत्तरबस्तिसिद्धिः॥१-२॥

अथ स्वल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः।

दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानबन्धनम्॥३॥

निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम्।

शुन्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत्॥४॥

यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैव च।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारत्ः॥५॥

वक्ष्यमाणबस्तीनां विषयं मिथ्योपचारजनितव्याधिसमूहं दर्शयितुं सम्यगुपचारमेव तावदाह- अथ स्वल्वित्यादि। वमनादिभिरिति वमनविरेचननिरूहशिरोविरेचनैः; किंतु निरूहशिरोविरेचनयोर्न सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबध्यते, तेनायं क्रम एतयोर्न भवति। मुक्तसंधानबन्धनमिति मुक्तसंधिबन्धनम्। कृशाशयमिति दोषशून्यामाशयम्। प्रतीकारासहिष्णुमिति उच्चैर्भाष्यादिक्रियाक्षमं; किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम्। परिपालयेत् सर्वस्मादपचारत इति संबन्धः। तरुणाण्डादिदृष्टान्तत्रयाभिधानं कस्यचित् किंचित् प्रसिद्धं भविष्यतीत्यभिप्रायेण॥३-५॥

अग्निसंधुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिना भिषक्।

रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः॥६॥

स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ।

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः॥७॥

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक्॥८॥

रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः मांसरसरूप उत्तरे यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेण; किंवा वमनविरेचनयोरन्तरे पेयादिना क्रमेणोपचरेत्, निरूहे तु रसोत्तरेणेति व्यवस्था। तत्र च निरूहे स्तोकाग्निमान्द्यापेक्ष्या रसादिरेव क्रमो भवतीति प्रतिपादितमेव प्राक्; किंवा रसाभ्यासक्रम उत्तरकालं यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण। रसाभ्यासक्रममेवाह- स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानीत्यादि। पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनादिकर्मान्तरं न कर्तव्यं तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभोजनार्थं बलाप्यायनार्थं चायं रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः; अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं स्निग्धाम्लसिद्धादिक्रमं वर्णयन्ति। अत्र चाम्लस्वादू प्रथमं पक्वाशयस्थितवातप्रशमनायोपयुज्येते, तथाम्ललवणौ तदूर्ध्वस्थिताग्निसंधुक्षणार्थं, ततः पित्तप्रशमनार्थं स्वादुतिक्तौ, ततः पित्तोर्ध्वस्थितकफप्रशमनार्थं कषायकटुकौ, इत्येष क्रमः। अत्रापि च यौ रसौ प्रत्यनीकभूतौ तावेव मिश्रितावुपयुज्येते। एषां चतुर्णां रसयुग्मानामुपयोगः पेयादिक्रमे एव। एवं द्वादशान्नकालैः सर्वरसभोजनप्राप्तिरुत्तमविधया ज्ञेया। अन्योन्येत्यादि। अन्योन्यप्रत्यनीकानामिति परस्परमभिभावकानाम्। व्यत्यासादुपयोजयेदिति एकं युग्ममुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगः। प्रकृतिं गमयेदिति प्रकृतिभोजनं गमयेत्। प्रकारान्तरं रसाभ्यासे प्राह- स्निग्धरूक्षयोरिति। स्निग्धरसमुपयुज्य रूक्षो योज्यः, रूक्षं वोपयुज्य स्निग्ध इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गमयेदित्यर्थः। स्निग्धरूक्षौ चात्रोदाहरणार्थमुपात्तौ, तेन गुरुलघ्वादियुग्मरसव्यत्यासाभ्यासौऽप्यत्र बोद्धव्यः। किंवा कषायकटुकौ तत इत्यनेन युग्मरसाभ्यास

उपदर्शितः, अन्योग्यप्रत्यनीकानामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रत्यनीकानामन्योन्यव्यत्यासेनाभ्यास उच्यते॥६-८॥

सर्वक्षमो ह्यसंसर्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः।

बलवान् सत्त्वसंपन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः॥९॥

पेयादिक्रमरसाभ्यासाभ्यामुपपादितस्वास्थ्यस्य पुंसो लक्षणमाह- सर्वक्षम इत्यादि। सर्वक्षम इति सर्वरसाभ्यासक्षमः। असंसर्ग इति असक्तवेगः; किं वा निरासङ्ग इति पाठः, निरासङ्गः प्रतिनियतविषयापराहतः सर्वचेष्टाक्षमः॥९॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत्।

महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः॥१०॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमविचङ्क्रमणासने।

अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम्॥११॥

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याध्यः स्युर्यथाक्रमम्॥१२॥

तज्जा इत्यादि यथाक्रमं उच्चैर्भाष्यादिजा देहोर्ध्वपीडादयो ज्ञेयाः। उच्चैर्भाष्यादूर्ध्वदेहे पीडा, रथक्षोभात् सर्वदेहपीडा, अतिचङ्क्रमणादधः पीडा, अत्यासनाद्देहमध्यपीडा, अजीर्णभोजनेनामजाः, अहितभोजनेन दोषजाः, दिवास्वप्नेन श्लेष्मजाः, मैथुनेन क्षयजा इति॥१०-१२॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च भेषजम्।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् बस्तींश्च यापनान्॥१३॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशङ्खकर्णनिस्तोदश्रोत्रोपरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपासाज्वरतमकहनुग्रहमन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरभेदहिक्काश्वासादयः स्युः (१);

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदकुक्षिक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मानहृदयेन्द्रियोपरोधस्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासंधिस्कन्धग्रीवादौर्बल्याक्षाभितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः (२);

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्क्षणश्रोणीपृष्ठशूलसक्थिसादनिस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसाभितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः (३)

अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिक्पार्श्ववङ्क्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः (४);

अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषादयः(५);

विषमाहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैवर्ण्यकण्डूपामागात्रसाद वातादिप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्शोविकारादयः (६);

दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डुत्वकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यतन्द्रानिद्रा प्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षितातालुलेपाः (७);

व्यवायादाशुबलनाशोरुसादशिरोबस्तिगुदमेढ्रवंक्षणोरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणितष्ठीवनस्वरावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्गसर्वाङ्गरोगमुष्कश्वयथुवातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाड्यवेपथुबाधिर्यविषादादयः स्युः; अवलुप्यत इव गुदः, ताड्यत इव मेढ्रम्, अवसीदतीव मनो, वेपते हृदयं, पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेश्यत इव च (८);

इत्येवमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः॥१४॥

अत्रोच्चैर्भाष्यादिको ग्रन्थः प्रायो व्यक्त एव। अतिभाषितस्यासूत्रितस्योच्चैर्भाष्येण समानत्वादुदाहरणम्। पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घापिण्डिकयोरुद्वेष्टनाकारा वेदना। सिराधमनीहर्षः सिराधमन्योरुच्छूल(न)त्वम्। रथक्षोभजा इत्युक्ते सन्धिशैथिल्यादीनामपि प्रसक्तिः स्यादतस्तन्निरासार्थमाह- स्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः स्युरिति। अजीर्णाध्यशनाभ्यामित्यत्र अजीर्णाशनस्यामजविकारकर्तृत्वादध्यशनस्यासूत्रितस्योपादानम्। एवमहिताशनजविकारसमानविकारकारित्वाद्विषमाशनस्याप्यसूत्रितस्योपादानम्। अवलुप्यत इव छिद्यत इव॥१३-१४॥

तेषां सिद्धिः- तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्गस्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिर्वातहरः सर्वो विधिर्मौनं च (१);

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादिवातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जनं च (२)

अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रूक्षः स्वेदो लङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधावचारणं च (३);

विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषहराः क्रियाः (४);

दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशनारिष्टदीपनीयौषधोपयोगः प्रघर्षणोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्वो विधिः (५);

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्चाहाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनाबस्तयोऽनुवासनं च; मूत्रवैकृतबस्तिशूलेषु चोत्तरबस्तिर्विदारी-गन्धादिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात्॥ १५॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकारणां साधनं भेषजमित्यर्थः। निरवशेषतश्छर्दनमिति अजीर्णान्नस्य निरवशेषतश्छर्दनम्। मूत्रवैकृतेत्यादि यदा मैथुनान्मूवैकृतादि भवति तदा विदारिगन्धादिजीवनीयगणाभ्यां क्वाथकल्कीकृताभ्यां सक्षीरं तैलं साधयित्वोत्तरबस्तिर्देयः॥ १५॥

यापनाश्च बस्तयः सर्वकालं देयाः; तानुपदेक्ष्यामः- मुस्तोशीरबलारग्वधरास्नामञ्जिष्ठा-कटुरोहिणीत्रायमाणापुनर्नवाबिभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डशः क्लृप्तान्यष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्वाथ्य पादशेषो रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः श्रृतः क्षीरावशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शतकुसुमामधुककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससैन्धवः सुखोष्णो बस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्न (वर्ध्म)कुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृग्रजोविसर्पप्रवाहिकाशिरोरुजाजानूरुजङ्घाबस्तिग्रहाश्मर्यु न्मादार्शःप्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति (१);

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णीपृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरको रास्नाऽश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारग्वधो देवदार्विति पलिकानि खण्डशः क्लृप्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत्। पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमाकुष्ठमुस्तपिप्पलीहपुषाबिल्ववचावत्सकफल-रसाञ्जनप्रियङ्गुयवानिप्रक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात्। सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारस्त्रीविहारक्षीणक्षतस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानां च (२);

तद्वत् सहचरबलादर्भमूलसारिवासिद्धेन पयसा (३),

तथा बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाश्वतेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्ववद्बस्तिः (४)

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकादर्भमूलपरूषककाश्मर्यबिल्वफल-यवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कितेन मधुघृतसौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मप्लीहार्दितस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च (५)

बलातिबलारास्नारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवैरण्डाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रसृतं शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं निरूहप्रमाणावशेषं कषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीकल्किकृतं गुडघृततैलक्षौद्र-क्षीरमांस-रसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं बस्तिं दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चःसङ्गेऽनिलजे गुल्महृद्रोगाध्मान-ब्रध्नपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च (६);

हपुषार्धकुडवो द्विगुणार्धक्षुण्णयवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्गविसृतवातरक्तसक्तविण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च (७);

ह्स्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीणविषमज्वरकर्शितस्य बस्तिः (८);

बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्धक्षुण्णयवाञ्जलिकषायः सगुडघृततैललवणयुक्तः पूर्ववद्बस्तिःस्थविरदुर्बलक्षीणशुक्ररुधिराणां पथ्यतमः (९);

बलामधुकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो बस्तिं दद्यात् (१०);

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरूषकखर्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्शितस्य बस्तिः शस्तः (११);

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयवगोधूममाषपञ्चप्रसृतेन छागं पयः श्रृतं पादशेषं कुक्कुटाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो वस्तिर्वृष्यतमो बलवर्णजननश्च। इति यापना बस्तयो द्वादश॥ १६ ॥

कल्पश्चैष शिखिगोनर्दहंससारसाण्डरसेषु स्यात्॥ १७॥

प्रतिज्ञातान् यापनबस्तीनाह- यापनाश्चेत्यादि। सर्वकालं देया इत्यनेन पूर्वनिरूहाणामसार्वकालिकत्वं दर्शयति; एतेषां च सर्वस्मिन् काले दानमविरुद्धम्। आयुषो यापनं दीर्घकालानुवर्तनं कुर्वन्तीति यापना बस्तयः। मुस्तेत्यादौ खण्डशः क्लृप्तानीति खण्डं खण्डं कृतानि। पादजाङ्गलरस इति यथोक्तक्षीरकृतक्वाथपादिकजाङ्गलरस इत्यर्थः। तुल्यं मधुना घृतं यस्मिन् स तुल्यमधुघृतः; एतेन पूर्वं बस्तौ यथानियमितस्नेहमानेन यावद् घृतं देयं भवति तावन्मानं मध्वप्यत्र देयम्। अस्मिंश्च बस्तौ पूर्वोक्तबस्तिमानविभागेनैव बस्तिः कल्पयितव्यः। अत्र क्षीरं कषायस्थाने भवति। शतकुसुमा शतपुष्पा। ससैन्धवमिति ईषत्सैन्धवम्। एरण्डमूलेत्यादिर्द्वितीयः। तद्वत् सहचरेत्यादिकस्तृतीयः। तद्वदिति पूर्ववद्बस्तिविधानेन। तथा बृहतीत्यादिकश्चतुर्थः। अत्र च बस्तौ फलश्रुतिर्नास्ति, सामान्येन इत्येते बस्तयः स्नेहाश्चोक्ता इत्यादिना वक्ष्यमाणा फलश्रुतिर्ज्ञेया। बलातिबलाविदारीत्यादिकः पञ्चमः। बलातिबलारास्नेत्यादिकः षष्ठः। शुष्कमूलकाणां चेत्यत्र द्विप्रसृतं इत्यनुवर्तते। निरूहप्रमाणशेषं कषायमिति निरूहपुटकत्रययोग्यप्रमाणं कषायम्; एवं पुटकत्रयदेयाः पञ्चकषायप्रसृताः स्थाप्या भविष्यन्ति। क्वाथपरिभाषयैव कर्तव्योऽत्र च क्वाथः। निरूहप्रमाणशेषं कषायं मधुकमदनादिना युक्तं सिद्धं बस्तिं दद्यादिति योजनीयम्। हपुषेत्यादिकः सप्तमः। स्तिमिताः शुष्काः पुनः कण्डिताः क्षुण्णा उच्यन्ते। पूर्वपठितं मुस्तादिकमत्र प्रदेशे काश्मीराः पठन्ति। ह्रस्वपञ्चमूलीत्यादिकोऽष्टमः। बलातिबलापामार्गेत्यादिको नवमः। बलामधुकेत्यादिको दशमः। अत्र बलादिकषायस्य पुनराजेन पयसा पाकात् क्षीरशेषः पाकः कर्तव्यः। शालिपर्णीत्यादिक एकादशः। स्थिरेत्यादिको द्वादशः। एरका होग्गलः। कल्पश्चेत्यादिना आतिदेशिकास्त्रयोऽभिधीयन्ते॥१६-१७॥

सतित्तिरिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूलीपयः सिद्धः शतपुष्पामधुकरास्नाकुटजमदनफलपिप्पली कल्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो बस्तिर्बलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च (१);

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधुकरास्नामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो बस्तिः (२);

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं स्थिरादिभिः पलिकैः सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनपिप्पलीविदारीशतकुसुमामधुककल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं बस्तिं दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम् (३);
कल्पश्चैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु (४);

गोधानकुलमार्जारमूषिकशल्लकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तत्पयःपिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो बस्तिर्बल्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रभृत्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चश्शुक्राणां हिततमश्च (५);

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषनागहयनक्रहंसकुक्कुटाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ताफलकल्कसंसृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः (६);

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिः; इत्येते बस्तयः परमवृष्याः उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताश्रृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः (७);

गोवृषबस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्तामधुघृतसैन्धवयुक्तः किंचिल्लवणितो बस्तिः (८);

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटक्वाथात् पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुषाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवङ्क्षणबस्तिवृषणानिलरोगहरः (९)

मृगविष्किरानूपबिलेशयानामेतेनैव कल्पेन बस्तयो देयाः (१०);

मधुघृतद्विप्रसृतस्तुल्योष्णोदकः शतपुष्पार्धपलः सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवातहरः (११);

सद्योघृततैलवसामज्जचतुष्प्रस्थं हपुषार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनः (१२);

मधुतैलं चतुःप्रसृतं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहाणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः क्रिमिकुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोब्रध्नप्लीहमेहहरः (१३);

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिमेढ्रपाकपरिकर्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च (१४);

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तःपूर्ववद्बस्तिर्वातबलासपादहर्षगुल्म-त्रिकोरुजानूरु-निकुञ्चनबस्तिवृषणमेढ्रत्रिकपृष्ठशूलहरः (१५);

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतो मुस्तशताह्वाकल्कितः सलवणो बस्तिः सर्ववातरोगहरः (१६);

द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयावशुकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मव्याधिबस्त्याटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसूचिकालसकेषु देय इति॥१८॥

सतित्तिरिरित्यादिक एकैकयोगेन वक्ष्यमाणानामेकोनत्रिंशतां बस्तीनां मध्ये त्रयोदशः। द्विपञ्चमूलीत्यादिकश्चतुर्दशः। मयूरमपित्तपक्षेत्यादिकः पञ्चदशः। कल्पश्चैष इत्यादिनाऽऽतिदेशिकं पञ्चदशाधिकं शतमाह। तत्र विष्किरैः लावो वर्तीरकश्चैव इत्यादिनोक्तैस्तथा वर्तको वर्तिका (सू.अ.१७) इत्यादिनोक्तैर्विंशतिर्योगा भवन्ति; मयुरश्चात्र विष्किरपठितोऽपि पूर्वोक्तत्वान्नेह गण्यते; प्रतुदैश्च शतपत्र... (सू.अ.२७) इत्यादिनोक्तैस्त्रिंशद्भवन्ति; तथा प्रसहैश्च गोखराश्वतर... (सू.अ.२७) इत्यादिनोक्तैरेकोनत्रिंशत्; अम्बुचराश्च हंसादयः सप्तविंशतिरुक्ताः, एतैः सप्तविंशतिर्भवन्ति; रोहितादिभिर्मत्स्यैर्नव; एवं पञ्चदशोत्तरं शतं भवति। अक्षीर इति रोहितादिषु संबध्यते। गोधानकुलेत्यादिभिः प्रत्येकं गणनीयेषु षोडशः। कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदशः। अत्र कूर्मकर्कटादय एकादश पठिताः। तत्र यः प्रायः कूर्मेण क्रियते स प्रत्येकं गणनायां प्रविशति। कर्कटादिभिस्त्वादिग्रहणगृहीतैर्ये दश बस्तयो भवन्ति ते अतिदेशिका ज्ञेयाः। गोवृषबस्तादिरष्टादशः। गोवृषः पुंवृषः। कर्कटादिरेकोनविंशतितमः। इत्येते बस्तय इत्यनेन कूर्मादीनामन्यतममित्यादिग्रन्थोक्ता बस्तयः प्रत्यवमृश्यन्ते। उच्चटकेत्यादि उच्चटा स्वनामख्याता, इक्षुरकः कोकिलाक्षः। दशमूलीत्यादिको विंशतितमः। मृगविष्किरेत्यादिना आतिदेशिका ऊनषष्टिर्योगाः। तत्र मृगैः पृषतः शरभोरामः (सु.अ.२७) इत्यादिनोक्तैः सप्तदश, सप्तदशभिर्विष्किरैश्च सप्तदश, लावादिभिश्च मयूरकुक्कुटवर्जितैरुनविंशत्या ऊनविंशतिः, आनूपैश्च सृमरादिभिर्नव, बिलेशयैः श्वेतश्यामचतुर्दंष्ट्रादिभिश्चतुर्दश। मधुघृतेत्यादिक एकविंशतितमः। सद्योघृततैलेत्यादिको द्वाविंशतितमः। मधुतैलमित्यादिकस्त्रयोविंशतितमः। तद्वन्मधुघृताभ्यामित्यादिकश्चतुर्विंशतितमः।

एतदन्ताः षट् प्रयोगा उक्ता मधुतैलप्रधानत्वान्माधुतैलिका ज्ञेयाः। द्विपञ्चमूलीत्यादिकं केचिन्न पठन्ति, स च संख्यातिरेकाद्बस्तिसूत्रीयसिद्धिपठितत्वाच्चेह न पठनीय इति च वदन्ति॥१८॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् स्नेहान् वक्ष्यामः।-

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूराणां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्वद्घृततैलगोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीरीशृङ्गाटक-मधूलिकामधुकोच्चटापिप्पलीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीककेशरकल्कान् पृषततरक्षुमांस-कुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षबर्हिजीवञ्जीवकुलिङ्गहंसाण्डरसवसामज्जादेश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत्। ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकं मङ्गलाशीः स्तुतिदेवतार्चनैर्बस्तिं गमयेत्। नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् (१);

स्नेहबस्तित्रयार्थं स्नेहत्रयं दर्शयन्नाह- अत ऊर्ध्वमित्यादि। मत्ताक्षः कोकिलः। जीवञ्जीवः विषदर्शनमृत्युः। पुष्कराक्षः हंसविशेषः। ब्रह्मघोषः वेदध्वनिः। एते च ब्रह्मघोषादयोऽदृष्टद्वारा उपकारका रक्षःप्रभृतिवीर्यापहरणार्थं क्रियन्ते॥ (१)॥

बलागोक्षुरकरास्नाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमापोथ्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्बस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसकारण्डवसारसा-ण्डरसानां घृततैलयोश्चैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरी-बिसमृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुप्तान्नपाकितालमस्तकखर्जूरमृद्वीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभक

क्षुद्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलिह्रीबेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत्। ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं बस्तिं दद्यात्। तेन स्त्रीशतं गच्छेत्; न चात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा काचित्। एष वृष्यो बल्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्य तमः (२);

बलेत्यादिकं द्वितीयं तैलम्॥(२)॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीक्षुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासारिवामेदामहामेदाकाकोलिक्षीरकाकोली-पयस्यागुरुमञ्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरसहस्रवीर्यावराङ्गलोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत्। बह्मघोषादिना विधिना सिद्धं बस्तिं दद्यात्। एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहरस्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुद्वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्धनः (३);

इत्येते रसायनाः स्नेहबस्तयः सति विभवे शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति॥ १९॥

सहचरपलशतमित्यादिकः स्नेहस्तृतीयः। सहस्रवीर्या दूर्वा। वराङ्गं गुडत्वक्। शतपाकाः सहस्रपाकाश्चेत्यत्र स्नेहापेक्षया शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेण एकदैव पाकं मन्यन्ते केचित्॥१९॥

भवन्ति चात्र-

इत्येते बस्तयः स्नेहाश्चोक्ता यापनसंज्ञिताः।

स्वस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनाः॥२०॥

अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः।

सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः॥२१॥

नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः।

उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहबस्तिनिरूहयोः॥२२॥

उभयार्थकरा दृष्टा इति स्नेहबस्तिनिरूहयोरिपि साध्यमर्थं स्नेहनं शोधनं च कुर्वत इति भावः॥२०-२२॥

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च।

संभोजनं रथक्षोभो बस्तिष्वेतेषु गर्हितम्॥२३॥

यापनबस्तिषु वर्जनीयमाह- व्यायाम इत्यादि॥२३॥

तत्र श्लोकाः-

शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्बस्तयस्त्रयः।

विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव॥२४॥

विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः।

नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन बस्तयः॥२५॥

दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्केन बस्तयः।

मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश॥२६॥

आनूपैर्दक्षशिखिवद्भूशयैश्च चतुर्दश।

एकोनत्रिंशदित्येते सह स्नेहैः समासतः॥२७॥

प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे।

एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम्॥२८॥

नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते।

शिखिगोनर्देत्यादिना उक्तबस्तिसंग्रहं करोति। संग्रहार्थश्च पूर्वमेव व्याहृतः। एकोनत्रिंशदित्येते इति प्रत्येकं निर्दिष्टा बस्तयः स्नेहैः सममेकोनत्रिंशद्भवन्तीत्यर्थः। समाहारसंख्यामाह- द्वे शते षोडशोत्तरे इति। तच्च यथाऽस्माभिर्व्याख्यातं तथा व्यक्तमेव पूर्यते। अतिवृषमिति शुक्रोपचयवन्तम्। स्तम्भिताश्चेति मधुना स्तम्भिताः॥२४-२८॥

मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः॥२९॥

समूत्रैर्बस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः।

यापनाबस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह- मृदुत्वादित्यादि॥२९॥

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः॥३०॥

स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात्।

यापनाबस्त्यतिप्रयोगे दोषमाह- शोफेत्यादि॥३०॥

अरिष्टक्षीरसीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया॥३१॥

युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसङ्गतः।

इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः॥३२॥

विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा।

एतच्छोफादिषु चिकित्सामाह- अरिष्टेत्यादि। तस्मादिति यापनात्यर्थप्रयोगे शोथादिदर्शनात्। न प्रसङ्गत इति न अभ्यासतः सेवेत। तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्भाष्यादिजन्यव्यापभ्द्यो रक्षेत्॥३१-३२॥

कर्मणां वमनादिनामसम्यक्करणापदाम्॥३३॥
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते।

संप्रति सिद्धिस्थानशब्दस्य निरुक्तिं दर्शयन् सिद्धिस्थानाभिधेयं वाक्यार्थं संगृह्णन्नाह- कर्मणामित्यादि। असम्यक्करणापदामिति वमनादीनामसम्यक्प्रयोगे जनितानामापदां; वमनादिव्यापत्प्रतिकारश्च सिद्धिस्थानार्थः प्रधानतयोपदर्शितः; तेन वमनादिकल्पनाद्यभिधानमपि अनागतवमनादिव्यापन्निषेधप्रयोजनकं सिद्धिस्थाने युक्तमेव॥३३॥-

इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम्॥३४॥
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता।

सिद्धिस्थानं समाप्य कृत्स्नं तन्त्रमुपसंहरति- इत्यध्यायेत्यादि। आत्रेयमुनिवाङ्मयमिति अनुकृतात्रेयवचनभयम्॥३४॥

दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गं चापि पुष्कलम्॥३५॥
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन्।

एतत्तन्त्राध्ययने फलमाह- दीर्घमायुरित्यादि। त्रिवर्गमिति धर्मार्थकामान्। पुष्कलमिति मोक्षं; किंवा पुष्कलमिति त्रिवर्गविशेषणम्। सिद्धिमिति चिकित्साप्रयोगसाध्यनिष्पादकत्वम्। विधिना पठन्निति रोगभिषग्जितीयोक्तेन पाठविधिना। एतत्सविंशमध्यायशतं पठतः दीर्घायुर्लाभादयश्च एवंभूतपाठजनितधर्मवशादेव तथा पाठजनितशास्त्रावबोधपूर्वकशास्त्रानुष्ठानाच्च भवन्ति॥३५॥

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम्॥३६॥
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम्।
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना॥३७॥
संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते।
तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत्॥३८॥
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे।
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोञ्छशिलोच्चयम्॥३९॥
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत्।
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितम्॥४०॥
षड्विंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः।

एतच्छास्त्रसंस्कारोपपत्त्युपदर्शनपूर्वकं शास्त्रस्य संस्कारकौ **चरकदृढबलौ** दर्शयन्नाह दृढबलः- विस्तारयतीत्यादि। यस्माच्छास्त्रे प्रथममतिविस्तारतया क्वचिल्लेशोक्त्या च प्रतिपादितेषु न सम्यगर्थावगमः, तेन तदतिविस्तरलेशोक्तदोषनिरासार्थं संस्कर्ता युज्यते, अतः तन्त्रोत्तममिदं **चरकेण** संस्कृतम्। पूर्वग्रन्थस्य चातीव विस्तरत्वादिना तन्त्राभिधानं पूर्वश्रोतृजनाभिप्रायादेव बोद्धव्यम्; इदानींतनश्रोतृपुरुषाभिप्रायेण तु संस्कर्तुः संस्कारो ज्ञेयः। उक्तं च- संक्षेपोक्तमतिहन्ति विस्तरोक्तं न गृह्यते। संक्षेपविस्तरौ हित्वा संस्कुर्याच्छास्त्रमादितः इति। पुराणं च पुनर्नवमिति विस्तारसंक्षेपादिना

पुनर्नवं कुरुते। चरकसंस्कारापूर्णतां दर्शयन् **दृढबल** आह- तत्वित्यादि। तृतीयो भागस्त्रिभागः। त्रिभागासंपूर्णता चेयमदूरान्तरतयोक्ता, त ` न **दृढबल**प्रतिपादितैकचत्वारिंशदध्यायानां न सविंशाध्यायशतत्रिभागता युज्यते इति नोद्भावनीयम्। आत्मनः पञ्चनदपुरभवत्वेन श्रेष्ठप्रदेशभवत्वं दर्शयति। आत्मनः संस्कारे तन्त्रान्तरानीतार्थेन संस्कारं दर्शयन्नाह- कृत्वा बहुभ्य इत्यादि। तन्त्रेभ्यः सुश्रुतविदेहादितन्त्रेभ्यः। विशेषस्य चरकोक्तार्थादतिरिक्तरूपस्य उञ्छशिलरूप उच्चयो विशेषोञ्छशिलोच्चयः; तमन्यतन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरिदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितं षड्विंशत्तन्त्रयुक्तिभिर्भूषितमपूरय**दृढबल** इति योजना। तत्र भूमिपतितानामणूनां धान्यादिबीजानां शोधन्या संहरणमुञ्छः; प्रविरलस्य तु कणिशादिरूपतया पतितस्य चयनं शिलः। एतेन तन्त्रेषु यत्सारभूतं त**च्चरकाचार्यैः** संगृहीतं; मया तु उर्वरितं परिशिष्टं कृत्वा पूरितमिति दर्शयति। अन्यूनशब्दमन्यूनार्थं चेति अन्यूनशब्दार्थम्। तन्त्रदोषाश्चतुर्दश पुनरुक्तं दुष्प्रणीतसूत्रसंग्रहमक्रमं (वि.अ.८) इत्यादिना रोगभिषग्जितीयोक्तास्तैर्वर्जितम्। तन्त्रयुक्तिभिरिति वक्ष्यमाणतन्त्रयुक्तिभिः। विचित्राभिरिति विचित्रार्थन्याययुक्ताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ॥ ३६-४० ॥

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ४१ ॥

प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम्।

उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः।

पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ४३ ॥

अतीतानागतावेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः।

निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ४४ ॥

प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः।

तन्त्रयुक्तीरेवाह- तत्रेत्यादि। अधिकरणं नाम यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते कर्ता; यथा विघ्नभूता यदा रोगा (सू.अ.१) इत्यादि। अत्र रोगादिकमधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः कृत इति रोगाः इत्यधिकरणम्। योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामेकीकरणम्। उदाहरणं तावद्यथा- प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि; तत्र प्रतिज्ञा- मातृजश्चायं गर्भः, हेतुः- मातरमन्तरेण गर्भानुपपत्तेः, दृष्टान्तः- कूटागारः, उपनयः- यथा नानाद्रव्यसमुदायात् कूटागारस्तथा गर्भनिर्वर्तनं, तस्मान्मातृजश्चायमित्येषां प्रतिज्ञायोगः; एवमन्येऽपि योगार्था व्याख्येयाः। हेत्वर्थो नामयदन्यत्राभिहितमन्यत्रोपपद्यते; यथा- समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणम् (सू.अ.१२) इति वातमधिकृत्योक्तं, तत्र वातस्येति वक्तव्ये यदयं समानशब्दं धातूनामिति करोति, तेन यथा वायोस्तथा रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धिकारणमिति गम्यते। पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां वाऽर्थः पदार्थः। तत्र द्रव्यमितिपदेन खादयश्चेतनाषष्ठा उच्यन्ते; पदयोरर्थो नाम यथा- आयुषो वेद इति पदयोरायुर्बोधकं तन्त्रमित्यर्थः; एवं पदानामप्यर्थ उदाहार्यः। प्रदेशो नाम यद्बहुत्वादर्थस्य कात्स्न्येनाभिधातुमशक्यमेकदेशेनाभिधीयते; यथा- अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः (सू.अ.२७) इत्यादि। उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानं; यथा- हेतुलिङ्गौषधज्ञानं (सू.अ.१), अनेन सर्वायुर्वेदाभिधेयोद्देशः। निर्देशो नाम संख्येयोक्तस्य विवरणं; यथा- हेतुलिङ्गौषधस्य पुनः प्रपञ्चनं सर्वदा सर्वभावानां इत्यादिना इत्युक्तं कारणं(सू.अ.१) इत्यन्तेन कारणप्रपञ्चनमित्यादि। वाक्यशेषो नाम यल्लाघवार्थमाचार्येण वाक्येषु पदमकृतं गम्यमानतया पूर्यते; यथा प्रवृत्तिर्हेतुभावानां (सू.अ.१६) इत्यत्र अस्ति इति पदं पूर्यते, तथा जाङ्गलजै रसैः इत्यत्र मांसशब्दः पूर्यते। वाक्येषु चैत एव पदाः शेषाः क्रियन्ते, येऽनिवेशिता अपि प्रतीयन्ते। प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमानः प्रवर्तते; यथा- धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् (सू.अ.१)। उपदेशो नामाप्तानुशासनं; यथा- स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् (सू.अ.१३) इत्यादि। अपदेशो नाम यत्प्रतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं; यथा- वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः। विद्याद्दुष्परिहार्यत्वात् (वि.अ.३) इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं- दुष्परिहार्यत्वादिति। अतिदेशो नाम यत्किंचिदेव प्रकाश्यार्थमनुक्तार्थसाधनायैव एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते; यथा-

यच्चान्यदपि किंचित् स्यादनुक्तमिह पूजितम्। वृतं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते (सू.अ.८) इति। अर्थापत्तिर्नाम यदकिर्तितमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः; यथा- नक्तं दधिभोजननिषेधः, अर्थाद्दिवा भुञ्जीतेत्यापद्यते। निर्णयो नाम विचारितस्यार्थस्य व्यवस्थापनं; यथा- चतुष्पदभेषजत्वादि विचारं कृत्वाऽभिधीयते- यदुक्तं षोडशकलं पूर्वाध्याये भेषजं तद्युक्तियुक्तमलमारोग्याय (सू.अ.१०) इति। प्रसंगो नाम पूर्वाभिहितस्यार्थस्य प्रकरणागतत्वादिना पुनरभिधानं; यथा- तत्रातिप्रभावतां दृश्यानातिमात्रदर्शनमतियोगः (सू.अ.११) एवमाद्यभिधाय, पुनः अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वशो न च (शा.अ.१) इत्यादिना पूर्वोक्त एवार्थोऽभिधीयते। एकान्तो नाम यदवधारणेनोच्यते; यथा- निजः शरीरदोषोत्थः, त्रिवृद्विरेचयतीत्यादि। अनैकान्तो नाम अन्यतरपक्षानवधारणं, यथा- ये ह्यातुराः केवलाद्भेषजादृते म्रियन्ते, न च ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् (सू.अ.१०) इत्यादि। अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशापकर्षणं; यथा- न पर्युषितान्नमाददीतान्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः (सू.अ.८) इति। अत्र हि सामान्येन पर्युषितभक्षणनिषेधं कृत्वा मांसादेः पर्युषितस्यापि भक्षणमपकृष्य विधीयते। विपर्ययो नाम अपकृष्टात् प्रतीपोदाहरणं; यथा- निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते (नि.अ.३) इति। पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थसंदूषकं वाक्यं; यथा- मत्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेत् इति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य सर्वानेव मत्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेदन्यत्र चिलिचिमात् (सू.अ.२६) इति। विधानं नाम सूत्रकारश्च विधाय वर्णयति; यथा- मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः इत्यत्र दुष्टिशब्देन मलानां हीनत्वमधिकत्वमाचार्यगृहीतमाचार्यो वर्णयति- मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम्। मलायनानां बुध्येत संगोत्सर्गादतीव च (सू.अ.७) इति; केचित्तु प्रकरणानुपूर्व्याऽर्थाभिधानं विधानमाहुः, यथा- रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणामुत्पादक्रमानुरोधेनाभिधानम्। अनुमतं नाम एकीयमतस्यानिवारणेनानुमननं; यथा- गर्भशल्यस्य जरायुःप्रपातनं कर्म संशमनमित्येके (शा.अ.८) इत्याद्येकीयमतं प्रतिपाद्याप्रतिषेधादनुमन्यते। व्याख्यानं नाम यत् सर्वबुद्ध्यविषयं व्याक्रियते, यथा- प्रथमे मासि संमूर्छितः सर्वधातुकलुषीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः (शा.अ.४)

इत्यादिनाऽस्मदाद्यविदितार्थव्याकरणम्। संशयो नाम विशेषाकांक्षानिर्धारितोभयविषयज्ञानं, यथा- मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्। स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः॥ (सू.अ.११) इत्यादिनोक्तः संशयः। अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते; यथा- सा कुटी तच्च शयनं ज्वरं संशमयत्यपि (चि.अ.३) इत्यत्र स्वेदाध्यायविहितकुट्यादिकमतीतमवेक्षते अनागतावेक्षणं नाम यदनागतं विधिं प्रमाणिकृत्यार्थसाधनं; यथा- अथवा तिक्तसर्पिषः इत्याद्यनागतावेक्षणेनोच्यते। स्वसंज्ञा नाम या तन्त्रकारैर्व्यवहारार्थं संज्ञा क्रियते; यथा- जेन्ताकहोलाकादिका संज्ञा। ऊह्यं नाम यदनिबद्धं ग्रन्थे प्रज्ञया तर्क्यत्वेनोपदिश्यते; यथा- परिसंख्यातमपि यद्यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत तत्तदपकर्षयेत् (वि.अ.८) इति। समुच्चयो नाम यदिदं चेदं चेति कृत्वा विधीयते; यथा- वर्णश्च स्वरश्च (.अ.१) इत्यादि। निदर्शनं नाम- मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्तः; यथा- विज्ञातममृतं यथा (सू.अ.१) इत्यादि। निर्वचनं नाम पण्डितबुद्धिगम्यो दृष्टान्तः; यथा- ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् (सू.अ.१६) इति। निदर्शननिर्वचनयोरयं विशेषः- यन्निदर्शनं मूर्खविदुषां बुद्धिसामान्यविषयं, निर्वचनं तु पण्डितबुद्धिवेद्यमेव; किंवा निर्वचनं निरुक्तिः- यथा- विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन संज्ञितः (चि.अ.२१) इत्यादि। नियोगो नाम अवश्यानुष्ठेयतया विधानं; यथा- न त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिण्डिकैषा विमोक्तव्या (सू.अ.१४) इत्यादि। विकल्पः पाक्षिकाभिधानं; यथा- सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा (चि.अ.६) इत्यादि। प्रत्युत्सारो नाम उपपत्त्या परमतनिवारणं; यथा **वार्योविदः** प्राह- रसजानि तु भूतानि रजसा व्याधयः स्मृताः (सू.अ.२५) इत्यादि, **हिरण्याक्षा** निषेधयति- न ह्यात्मा रजसः स्मृतः इत्यादि। उद्धारो नाम परपक्षदूषणं कृत्वा स्वपक्षोद्धरणं; यथा- येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम्। तेषामेव हि भावानां विपद्व्याधीनुदीरयेत् (सू.अ.२५) इत्यादिना स्वपक्षोद्धरणम्। संभवो नाम यद्यस्मिन्नुपपद्यते स तस्य संभवः; यथा- मुखे पिप्लुव्यङ्गनीलिकादयः संभवन्तीत्यादि। इत्येताः षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो व्याहृताः। **भट्टारहरिचन्द्रेण** त्वन्याश्चतस्रस्तन्त्रयुक्तयः परिप्रश्न-व्याकरण-व्युत्क्रान्ताभिधान-हेत्वाख्या व्याहृताः; ताश्च तन्त्रेऽपठितत्वादेता स्वेवान्तर्भावनीयाः। तत्र परिप्रश्न उद्देशेऽन्तर्भवति, व्याकरणं तु व्याख्याने,

व्युत्क्रान्ताभिधानं निर्देशप्रभेदः, हेतुशब्देन यानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्युक्तानि तानि हेतावन्तर्भवन्ति। व्याख्या पञ्चदशप्रकारा, सप्तविधा कल्पना, एकविंशतिरर्थाश्रयाः, सप्तदश ताच्छील्यानि, चतुर्दश च तन्त्रदोषा भवन्ति, तदुत्तरतन्त्रे प्रतिपादितत्वान्नेह विलिखिता आचार्येण (?)॥४१-४४॥-

तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः॥४५॥

एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा।

संप्रति तन्त्रयुक्तीरुद्दिश्य तासां तन्त्रे एवानुसरणमाह- तन्त्रे समासव्यासोक्ते इत्यादि। समासाभिहिते इत्यनेन अतिसंक्षिप्ते तन्त्रे नावश्यं सर्वास्तन्त्रयुक्तयो भवन्तीति दर्शयति, किंवा समासाभिहिते एकदेशेन दृश्यन्ते इति संबन्धः॥४५॥

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा॥४६॥

प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः।

तन्त्रयुक्तीनां कार्यं दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह- यथेत्यादि। यथाऽम्बुजवनस्य संकुचितस्य विस्तारकोऽर्कस्तथा तन्त्रे संकुचितस्यार्थप्रदेशस्य विस्तारकास्तन्त्रयुक्तयः; प्रवोधनाद्विस्तारका भवन्तीत्यर्कदृष्टान्तेन दर्शयति; दीपदृष्टान्तेन तु यथा दीपः संतमेव तमसा पिहितं प्रकाशयतितथा हेत्वादिकास्तन्त्रयुक्तयः संतमर्थं गूढं प्रकाशयन्तीति दर्शयति। एतदेवार्थद्वयं तन्त्रयुक्तीनां संपाद्यमभिप्रेत्योक्तं प्रबोधनप्रकाशार्था इति॥४६॥

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः॥४७॥

स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते।

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्।

नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा॥४८॥

सम्यक्शास्त्राभ्यासफलमाह- एकस्मिन्नपीत्यादि॥४७-४८॥

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम्।

सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति॥४९॥

(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः।

तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः)॥५०॥

शास्त्रे दुर्ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानाह- दुर्गृहीतमित्यादि। दुर्गृहीतं शस्त्रं यथाऽऽत्मन एव करच्छेदादिकमापादयति, तथा दुर्गृहीतं शास्त्रं मिथ्याभेषजप्रयोगादात्मनोऽपि व्यापदमावहति, यथा वा शस्त्रं सुगृहीतं तस्करादिभ्यो रक्षां करोति, तथा सुगृहीतं शास्त्रमात्मन आतुरस्य च रक्षामापादयतीति। तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तन्त्रे तन्त्रेयुक्तिव्याकरणे प्रतिपादकं पठन्ति, तं चानार्षं वृद्धा वदन्ति, अग्निवेशतन्त्रे उत्तरतन्त्रास्यैवानार्षत्वात्॥४९-५०॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान् विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः।

स मनुजसुखजीवितप्रदाता भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः॥५१॥

तन्त्राध्ययनफलमाह- इदमखिलमित्यादि। अविमना इति तन्त्रार्थाविचलितमनाः। प्रयोगनित्य इति नित्यं चिकित्सा कर्तव्यतया यस्य सः। सुखस्य जीवितस्य च प्रदाता; किंवा सुकारूपस्य जीवितस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता। धृत्यादीति उपचिता धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मा यस्य स धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः॥ ५१॥

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता।

सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः॥५२॥

रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते।

चिकित्सा वह्निवेशस्य सुस्थातुरहितं प्रति॥५३॥

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते॥५४॥

सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु।

सिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम्॥५५॥)

यस्य द्वादशसाहस्रीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति; तच्चाप्रस्तुतमिति॥५२-५५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने उत्तरबस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रनारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।

भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीनः श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने उत्तरबस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥